

05

КХ

Україна

1929

Березень-квітень

33

05	52984
УУС	Урсуна
	1929-34

27.7.78	
23.04.82	МБД

КСГ.
ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la
direction de M. Hrushevsky, président de la Section

КХ-1

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ

(б. Українського Наукового Товариства в Києві)

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ

акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ЗВІРЕНО 1961 р.

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

1929

березень—квітень

КИЇВ

Загального числа
книга 33

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Мартновому репертуарі“
та інших поназвичайних Української
Книжкової Палати

АНІАЧУХ

ВСТАНОВЛЕННЯ ПІДЛЕЖАЄ ДАРУВАННЯ

Дозволяється випустити в світ

В. об. неодмінного секретаря Академії Наук Акад. **Корчак-Чепурківський.**

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлення № 1344—1700.

Цікава пам'ятка української пісенності XVII в.

1.

В своєму „Opis-i powiatu wasylkowskiego pod względem historycznym i statystycznym“ у 1853 р. й пізніше в 1879 р. в „Zapiskach etnograficznych z Ukrainy“ навів Едвард Рулікowsький такий інтересний варіант пісні про Байду:

Був пан Корецький
 Дмитро Вишневецький,—
 Він небесну силу мав
 І воявав громом
 Та своїм словом!
 Його невірні не злюбили,
 Ловить на його вартовали,
 Потом його споймали
 Тай в канадани заковали,
 І ребро його круком затягали
 І на стіні прибивали.
 Висить пан Корецький не день і не два,
 А висить він так сім годів;
 І не їсть і не п'є,
 А таки все своє думає.
 „Турки єниченці,

Прошу вас, божим помпшленєм,
 А вашим милосердем:
 Дайте-ж ви мені стрілок пучок
 А до моїх білих ручок,
 А убію-ж я вашому, єниченці, цару
 Голубця і голубку на славу.
 І буде йому на сніданє
 І на обіданє і на полуданє
 І на вечеру...“
 Як стрелив, то впелив в серце цара,
 А царю в потилицю,
 А царівну в помісилицю.
 „Ото-ж тобі, цару, за твою кару“.
 Узлились єниченці, стали його рубати,
 Стали янгели крильми трепати,
 Стали його тіло і душу до небес брати ¹⁾

Свій текст назвав Рулікowsький думою, надрукувавши її в «Opis-i» без сімох останніх рядків, що їх викинула царська цензура. Текст записав Рулікowsький від 110-літньої жінки Параски Молодцової з села Руликова, Васильківського повіту ²⁾.

До першої публікації неповного тексту додав Рулікowsький таке пояснення: «Подібна дума про Дмитра Вишневецького вже відома з збірника Максимовича. Оспіваючи скін цього героя, обидві однакові щодо змісту, але різняться між собою щодо укладу й духа: перша це лицарська дума, а в другій людовий співак упряв із героїської смерті Дмитра немов чудесну легенду, бо Дмитра немов уважає божим улюбленцем, що його бог наділив неземною силою: чудесністю оточує його й при мученичому сконі зсилає йому янголів, що тріпаючи крилами, підносять його з тілом і душею до неба. Вражає на самому початку цієї думи, що співак в'яже назвище Корецького з Вишневецьким, прикладаючи дві ці назви до однієї особи: це може походити звідти, що Самійло Корецький і Дмитро Вишневецький однаково зберігаються в пам'яті люду й що ці дві історичні постаті, однаково славні своїми лицарськими пригодами, здобувши однакову популярність у люду, з часом перетворилися в одну й ту саму особу; а в такому створюванні, що так скажу, мітичних, казкових постатей дуже любується народня уява, й не в цьому одному прикладі можна найти приклад цього вподобання. Козацький гетьман

¹⁾ Edward Rulikowski, Opis powiatu wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym, Warszawa, 1853, ss. 184. Його ж, Zapiski entograficzne z Ukrainy („Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, т. III, Краків, 1879, ss. 131—135).

²⁾ „Zbiór“, с. 134: „śpiewała ją 110 — letnia staruszka Paraska Mołodzcowa“ — записував Рулікowsький в нотці до тексту.

Дмитро Вишневецький, знаменитий воєвник свого часу, поспішно непокоїв татар, бо нераз заганявся аж у Крим за ними й довго був їх пострахом. В 1564 році спалив Іслав Кірман, а забравши там гармати, завів їх на острів Хортицю, де передше був вибудував малий укріплений замочок. Одначе сумний кінець ждав його. В 1564 році молдавські бояри, буніт-то усунувши нездатного Степана IX від управи державою, закликають Дмитра до Яс і дають йому господарську гідність: не підозрюючи нічого, не гаючись, поспішив; але це був підступ, бо Степан укинув його до в'язниці, а потому, бажуючи цим приподобатися султанові, відослав до Стамбулу, де він у жахливих муках закінчив життя. Скинено його з високої балшти: падаючи зачепив о гак, що на ньому висячи два дні—говорить Темберський—прохав, щоб подати йому лук і стріли, що ними вбив кількох передових. Довідавшись про це турецький цар, сам пішов придивитися; спостерігши його, Дмитро випустив на нього останню стрілу, що її мав, але ослаблений на силах уже не дострілив його, а роз'юшений тиран велів розстріляти його з луків. Ось історична основа, що на ній пісня оперта. Несецький додає, що по сконі Дмитра Турки, видобувши з нього серце, з'їли, бажуючи через це одідичити його лицарську хоробрість. У цій пісні заслуговує на увагу четвертий рядок: І воював громом та своїм словом; архислов'янський вислів: люд вірить у могутність слова; звідсіль віра в заклинання, замовлювання тощо¹⁾.

Текст, що його записав Руліківський, передрукували видавці українських історичних пісень із «Opisu powiatu wasylkowskiego»²⁾. Відмітивши «особливу церковну редакцію» тексту надрукованого за Руліківським, і те, що «в ньому Дмитро Вишневецький названий іще й паном Корецьким», зазначували видавці: «На початку XVII в. був дійсно князь Самійло Корецький, що його доля дещо подібна до долі Дм. Вишневецького, бо він також ходив у Молдавію й попав двічі у полон (1617 і 1620). Першого разу він утік, а другим разом його покарано смертю». Навівши за Несецьким «подробизицу, що має тільки дуже далеку аналогію з епізодом про передсмертну боротьбу Байди з Турками», виводили видавці: «Можна, очевидно, припускати, що в XVII в. були дві пісні: одна про Вишневецького, а друга про Корецького й що вони потому злилися в одну,—але далеко певніше, що імення Корецький попало в пісню задля подібності з іменням—Корибут, як правдоподібно стояло в першому варіанті пісні про Байду»³⁾.

Своєрідно поставився Іван Франко до варіанту Руліківського в своїх «Студіях над українськими народними піснями», висловившись про нього ось як: «З варіантів надрукованих у Антоновича і Драг(оманова) варто хіба зазначити вар. В., як незугарний фальсифікат якогось шляхтича, коли не самого Руліківського»⁴⁾.

Закид пофальшування варіанту Руліківського відпадає з хвилиєю, як стає відомим оцей текст, записаний при кінці XVII в. й перехований у рукописі Ягайлонської Бібліотеки ч. 4581:

1	(84a) Od nedili perszoño dnia Stoiaw oboz newelik W czystym poli na Cecory. A w tym obozi byw hetmanom Wsim zolnirum y wsim panum	Obid z nimi obidaie, A o swey przyhodi newidaie.
5	Xiãze Dymitr, kniaz Korecki. Tretioho dnia z swoieiu druzynoiu	10 Az hde sie wziaw han tatarski, Vdaryw na oboz syn pohanski, Vwes tabor precz rozhromyw. Tam wsi powki wyrubali, Wsiu druzynu zabywali,

¹⁾ Ed. Rulikowski, Opis, ss. 184—186.

²⁾ Историческія пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, т. I, Київ, 1874, ss. 147—148.

³⁾ Там же, ss. 155—156.

⁴⁾ Ів. Франко, Студії над українськими народними піснями, часть I, Львів, 1908, с. 95 (XII. „Пісня про Байду“).

- 15 Koreckoho zywcem wziali.
Do Caryhoroda ioho poweli,
Nazad iomu oczy zawiązali
Czornym brytom azamitom.
(846) Az k niomu janczarec promowlaiut:
- 20 Xiąze Dymitr, p. Korecki,
Czy woiuiesz, czy kramuiesz,
Czy naszoho Caryhoroda rozhladaiesz?
Az tohdy kniaz Korecki listy piszet,
Listy pyszet, tiazko zdyszet,
- 25 Do swey matuchny posyłaet:
Oy maty moia Koreckaja,
Proday Korec y Mezyrec,
Wykup mene z newoleki!
Az k niomu maty listy odpisala:
- 30 Zem tebe try razy z newoli wykupala,
Mista, sela potratila,
Potichy y razu z tebe nemila.
Czetwertyi raz uze nebudu,
Mista, sela netratyt budu,
- 35 Skarbow moich netratyt budu.
A szczo recze turski caru:
Wiruy, kniaziiu, wiru naszu,
A podobczy wiru waszu,
A sestru rudnu moiu byry.
- 40 A szczo recze xiąze Dmiter:
Bohdaj ty toho, caru, neduzdaw,
Szczob ia twoiu wiru wirowaw,
A chrectianskiuu polomaw.
Ey kolib teper pry mni byw moy
ostryi micz,
- 45 To b ia tobi, pohancze, zniaw holowu
z plicz;
Nauczyw by ia tebe wiry swoi,
Micz swoy utopywszy we krwi twoi.
(86a) Wzliwsie wtonczas turski carewicz,
Skazaw na sluchy swoi janczary:
- 50 Ozmite ioho nad more czornoie,
Skinte ioho na hak wysokiy.
Nechay wysoko sydyt,
Daleko hladyt,
Hde zabacyt na mory sawura,
Nehay nam powidaie.
- 55 Powisiw kniaz Korecki dwa dni
Y pyty, isty neiw.
Az tretioho dnia nastupaie.
Pryhodili od tureckoho carewicza
ianczare ioho nahladaty,
- 60 Stali do nioho słowami promawlaty:
Xiąze Dmiter, p. Korecki,
Wysoko sydzysz,
- Daleko hladysz,
Czy nebacysz na mory hde sawura?
65 Az on promowyt xiąze Dmiter:
Wysoko syzu,
Daleko hlazu,
Nebaczu nyhde na moru giawura,
Tylko baczu na dubi wysokim hołuba
z hołubkoiu.
- 70 Kolib pry mni muy tuhyi łuk y moi
strylki,
Ubyw by hołuba z hołubkoiu,
Jedno waszomu panu na snidanie,
(866) A druhoie na obidanie.
Ianczare na smich toie podimali,
75 Tuhyi łuczok iomu podawali.
Dwi strylki kalinuwki na łuk nakla-
(da)ie,
A do hołubuw miraie.
Jak nauczyw,
Tak umiryw
- 80 Ta zabyw hołuba z hołubkoiu.
Nazad tuhy łuczok podawaie,
Do ianczar promawlaie:
Pudyte, ianczare,
Wozmite dwa hołuby
85 Swemu panu iednoho na snidanie,
A drugoho na obidanie.
Az pryszli ianczary do swoho pana:
Pane, pane nasz, caru turski,
Vbyw kniaz Korecki dwa hołuby,
90 Odn(ho) na weczery, druhy na obi-
danie.
Az neubyw xiąze Korecki hołuba z
hołubkoiu,
Vbyw carewicza z caruwnoiu,
Z ioho rodnoiu sestroi(u),
A szczo mowit turski caru do ianczar:
95 Podite, kniazia Koreckoho z hakow
zdyमितe,
A pered mene prywedite.
Xiąze Dmiter pered carom staw,
Na kryz swoi ruki składow,
Do pana swoho promowlaw:
100 Oy pane moy, pane caru,
Zhotowaw ia tobi z hołubow weczery.
Recze turski car do xiąza Dmitra:
Ne hołuby to, moi te dity,
Syn carewicz z carownoiu.
105 Xiąze Dmiter, tozes chyter
Nichto tebe neuchytryt,
Chyba tebe smert uchytryt.

II.

Наведений тут текст із запису кінця XVII в. це прототип пісні про Байду. Із збірки Ходаковського надрукував Михайло Максимович у своїй збірці українських народніх пісень із 1834 р. ось такий її текст:

А в містечку славнім Берестечку
Ой п'є Байда мед да горілку;
Ой п'є Байда да не день, не два,
Да не одну нічку, да й не годиночку.
Цар турецький к йому прислає,
Байду к собі підмовляє:
„Ой ти, Байда да славнесенький,
Будь мені лицар да вірнесенький,
Візьми в мене парівночку,
Будь паном на всю Україночку“.
— „Твоя, царю, віра проклята,
Твоя, царю, дочка поганая“.

Ой крикнув цар на гайдуки:
„Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду ізважіте,
На гак ребром зачепіте“.

Ой висить Байда да й не день, не два.
Да не одну нічку, да й не годиночку,
Ой висить Байда, да й гадає,
Да на свого хлопця споглядає,
Да на свого хлопця молодого,
І на свого коня вороного.
„Ой ти, хлопче молодесенький.

Подай мені лучок да тугесенький,
 Подай мені лучок
 І стрілочок пучок.
 Ой бачу я три голубочки,
 Хочу я убити для його дочки.
 Нехай же я убу царю
 Та на славную вечерю!¹
 Як стрілив, царя уцілив,

А царицю у потилицю,
 А його дочку в головочку.
 „От-то тобі, царю, да за твою кару!
 Було тобі знати, як Байду карати.
 Було Байді голову ізтяти,
 Їго тіло поховати,
 Вороним конем їдити,
 Хлопця собі зголубити“¹).

До тексту пісні додав Максимович примітку, що ця «напівказкова пісня, здається, відноситься до часів Дорошенка, 1674. Турецький цар—Магомет IV»²).

Як бачимо, хід гадок у варіанті Ходаковського такий: Байда запивається довший час, у даному варіанті, в Берестечку. Турецький цар підмовляє його через своїх послів узяти його доньку за жінку й панувати над усією Україною. Байда з лайливими словами для віри й доньки турецького цісаря відкидає його пропозиції, за що він велить Байду звязаного зачепити на гак ребром. Висить Байда та споглядає на свого хлопця й вороного коня і прохає свого чуру подати йому лук із пучком стріл, бо побачив три голубки, що їх хоче вбити для царської доньки й цареві на вечерю. Стреливши, вбив царя, його жінку й доньку. Варіант кінчиться мотивуванням учинку Байди: він покарав його за те, що цар не відтяв йому голови та не зайнявся долею його коня й чури.

Два роки пізніше надрукував Платон Лукашевич у своїй збірці українських пісень і дум новий варіант пісні про Байду. В цьому варіанті Байда запивається вже в Києві. Тут не присилає турецький цісар своїх послів до Байди з пропозицією, щоб оженився з його донькою й панував над усією Україною, але підпитий Байда похваляється на турецького царя, за що терпить таку саму кару, як у попередньому варіанті. Далі приходить мотив із трьома голубками та застріленням царя, його жінки й доньки. Кінчиться цей варіант, як і попередній, мотивуванням учинку Байди тим, що цар не вмів покарати Байди:

Було-б тоді Байді з плеч голову сяти,
 Да на козацькую славу оддати!³).

На вступі до свого варіанту Лукашевич писав, що завдяки збирачам українських народніх пісень маємо тепер сливе про всіх героїв нашої південної батьківщини прегарні думи, а тимчасом про одну, знамениту особистість—Дмитра Вишневецького народня муза не переказала, очевидно, нічого. Оповідни про його історичний виступ і навіть про епілог цього виступу оповідання Бантип-Каменського, подане за Енглем і Несецьким, питав Лукашевич: «Невже Українці не осмівають цього славного лицаря у своїх думках? Навпаки можна потверджуючо сказати, що думи про нього існують і в цю пору; вся трудність довідатися правду є в тому, що взагалі наші предки перейменовували звичайно всіх своїх провідників по своєму, даючи їм імення, властиві їх характерові або прикметам. Так гетьман Підкова—відомий в думках під назвою Серяги; Шах—називається Жах (страх); полковник Адамович—Костир, Лісницький—Волочай тощо. Після цього не буде дивно, коли Вишневецького з польського прізвища перейменовували вони на Байду (безпечний;—бай, приказовий спосіб дієслова: баюкати, убаюкивати, дуже, звідсіль прислівник: ба й ду же). В цій думі говорить, що Байда застрілив турецького султана; хоча це й видумка, однак досить вірно згоджується з історичними обставинами: Вишневецького покарано мученичою смертю в Константинополі в 1564 р.; тодішній турецький цісар Солиман II умер

¹) Українські народні пісні видання Михайлом Максимовичем, Москва, 1834, сс. 106—107.

²) Там же, с. 106.

³) Малоросійськія и Червоноросійськія народні думи и пісні, Петербург, 1836, сс. 11—12.

в два роки після цієї події, в часі угорського походу; правдоподібно не раніше двох років прийшла на Україну звістка про смерть того й другого, а це могло подати причину товаришам по службі Байди зложити в його честь лицарську думу, де й Солиманові досить дісталосся. Ця дума має прегарний мужеський голос і належала в старовину до військових або воєнних пісень»¹⁾.

Ще один варіант пісні про Байду надруковано в 30 рр. XIX в., а саме в збірці українських пісень Жеґоти Павлі з 1839 р. Ось цей варіант:

В Царигроді на риночку
Та п'єть Байда мід, горілочку;
Та й п'єть Байда²⁾, та й кивається
Та на свого цюра поглядається:
„Ой цюру-ж мій молодесенький,
Та чи будеш мені вірнісенький?!“

Та турецький цар заїжджає,
Либонь Байду підмавляє:
„Возьми в мене доньку, царівоньку,
Та будеш мати за жіновьку“³⁾.
— „Твоя донька хороша,
Твоя віра проклятая“.

Ой крикнув цар на гайдуки:
„Возьміть Байду добре в руки,
Возьміть Байду і звяжіте,
На гак ребром зачепіте!“

Та й висить Байда, та й хитається,
Та на свого цюра поглядається⁴⁾:
„Ой цюру-ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький,
Подай мені лучок і три стрілочок.
Ой бачу я три голубочки,
Хочу я убити для ево дочки;
Най же я уб'ю царю⁵⁾
Та на славную вечеру!“

Решта тексту тільки в деяких словах відмінна від варіанту Ходаковського⁶⁾.

Цей варіант попередив Павлі вступом п. н. «Смерть князя Дмитра Вишневецького (1563 року)». Почав його словами: «В польських діях XVI віку ясніє лицар, що його незрівняну хоробрість і надзвичайну сміливість навіть пізніші століття подивлятимуть постійно. Це князь Вишневецький, що його нещасливий скін із усією поетичністю оспівує оця дума». Оповідши коротко про історичну роллю Дмитра Вишневецького, половину свого вступу присвятив видавець волоській виправі Дмитра та її наслідкам для нього, оповідаючи про це за Бельським, Старовольським (Sarmatiae bellatores) і Несецьким⁷⁾.

Найближчий друкований варіант без сумніву підроблений. Надрукував його Еразм Ізопольський в 1844 р. як текст буцім-то записаний «в Ладизжині від лірника». Ось він:

В славному містечку, в рідному Черкасі,
Козак Байда мед, вино спиває;
Мед, вино спиває,
На турецькі землі грозно поглядає.

На турецького цара вельми похваляє.
Ой п'є Байда та на своїх кличе:
„Ануче-ж но скоро, коліно мужиче!

Мед та вино випивайте,
Пляшки спорожняйте,
Коників сідлайте,
Зброї наражайте;

Та підем в Туреччину,
Покарає лихая година.
Бо вже-ж ми давно рідненської Січі
Та не бачили в вічі“.

Пішов Байда з козаками.
Турки к нему йдуть з дарами,
Що їх султан присилає,
Байду к собі підмовляє:

„Ой ти, Байдо славносенький,
Будь ти міні вірнесенький,

¹⁾ Там же, сс. 9—11.

²⁾ Видавець закримітив: „У деяких місцях співають: Та п'єть Дмитро“.

³⁾ На знайомість видавця з варіантом Максимовича вказує ця примітка видавця: „На Україні ось яка заходить відміна:

Ой ти, Байда та славносенький, Возьми в мене царівночку,—
Будь мені лицар та вірнесенький, Та будеш паном на всю Україночку“.

⁴⁾ Тут знов у примітці наводить видавець варіант Максимовича, п'ять рядків замість двох у своєму варіанті.

⁵⁾ Видавець закримітив: „Співають відмінно:

Где я вміру, там я вцілю;

Где я важу, там я вражу“.

⁶⁾ Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, zebrał Zegota Pauli, Львів, 1839, сс. 132-133.

⁷⁾ Там же, сс. 130—132.

Возьми мою царівну дівчину
І будь паном на всю Україну“.

„Твоя, цару, віра проклятая,
„Твоя, цару, дочка поганая,
А я і без твої царівни дівчини
Буду паном всеї України“.

„Ой ти, Байдо, о що ти дбаєш?
Чи ти війська тільки маєш,
Щобись мене, цара, звоював
Та в Україні козаком панував?
В мене війська як в морі пісочку,
Або влізе маку в одну маківочку“.

„Мені, Байді, се байдуже,
Що ти війська маєш много дуже;
Пісок в морі вода змие,
Мак по полі вітер звіє,
Но я о своїх козаченьків дбаю,
Що я з ними в царськім дворі твоїм
погуляю“.

Ой крикнув цар на свої гайдуки:
„Возьміте по Байду добре в руки,
Ой возьміте Байду та звяжіте,
На гак ребром почешіте“!

Висить Байда не день, не два,
Не дві нічки, ні годинки.

Подавши їй польський переклад наведеного тексту²⁾, писав автор у поясненні: «Ледви переглянув я все, що можна письменно знати про давній побут козацтва, прикладаючи це знову до пісень, що їх я зібрав, не раз приходило мені на думку, що козацький лицар, що його так загально оспівують на Україні під іменням Байди, мусить бути одним із славніших запорозьких вождів иншого імення, а Байдою він тільки перейменований; та з збережених пісень про нього, цілком не в лірників, а між самим людом, розумів я, що він є з пізнішої доби козацтва. Одначе коли безіменний автор «Думъ и пѣсень народныхъ Малороссійскихъ и Червонорусскихъ», виданих у Петербурзі 1836 р., не вагався рішуче висловити думку, що Байда був це князь Дмитро Вишневецький, запорозький гетьман, славний із своїх діл і жакливої смерти, я з приємністю прилучаюся до цієї думки і на її усправедливлення, крім вище наведеної думи, цілком иншої від пісні про Байду в збірнику д. Максимовича й у згаданому творі—приводжу тут іще відривок про козака Байду, що більше, ніж усі поговори й догадки стверджує згадану думку. Чув я, як цей відривок співали в багатьох місцевостях, а саме біля Уманя, Черкас, Василькова й т. д. Ось цей уривок про Байду».

„Було-ж тобі, Байдо, не козаковати!
Було-ж тобі, Байдо, лучче князьовати,—
Була-б твоя мати, самая княжати,
І молода жінка, прекрасна княгинька,
І ясне вельможні пани сенатори
Яко своему пану-брату похорони справляли.
А так козакові такі похорони:
Умер не на родині, закручуть ворони;
Умер не на родині, з усцюком у спині,
Буде тільки твоя пісня в славні України“³⁾.

Коли повний текст, що його надрукував Ізопольський, в частині віддає текст усного походження, а в частині підроблений, про наведений

Висить Байда, Христа прославляє
І до свого чурн, чурн молодого словом
промовляє:

„Ой, чуро мій, чуро молоденький,
Будь ти міні ще трохи вірненький.
За те тобі Бог заплатит много,
А я тобі дарую коня вороного.
Утікай з ним на родину,
Завези од мене поклон в Україну.

О не міні подай лучок
І з сайдака стрілок пучок,
Нех ще хоть раз в моїм житті
Пушу стрілу по білому світі.
Ой бачу я три голубочки,
Може їх уб'ю для царської дочки,
Нехай же я ей уб'ю на вечеру“.

Як стрелив, в серце цару,
А царіцу в потилицю,
А царівну в помісницю.

„Ото тобі, цару, за твою кару:
Було тобі знати, як Байду карати,
Не на гак чіпляти, а голову знати,
Вороним конем їздити,
Мого чуру, чуру молодого, собі зголу-
бити“¹⁾.

¹⁾ Izopolski, Śpiewy historyczne Ukrainy. O. Bajdzie. „Athenaeum“, 1844, т. I, сс. 151—153. Очевидні помилки справлені.

²⁾ Там же, сс. 153—154.

³⁾ Там же, сс. 155—160.

уривок треба сказати, що він у цілості підроблений. Дещо промовляє за тим, що підробив сам Ізопольський, бо ось як він пояснює мотив із великою силою війська в повному тексті: «В думі про Байду, слова турецького цесаря, що він має війська, як піску в морі або скільки зерен маку влізе в маківку, і відповідь Байди пригадують мені оповідання одного старого селянина, що служив у міліції 1812 року й, оповідаючи мені своїм способом випадки з цього часу, твердив як найпевніше, що коли заносилося на війну Росіян із Францією, французький цесар прислав наперед своїх послів до російського цесаря із сріблом, золотом і брилянтами говорячи, що це все родиться в його краю й, що він такий багатий, а найясніший російський цесар післяв йому в заміну по жмені жита й пшениці відповідаючи, що за збіжжя, що родиться в Росії, він матиме французькі багатства. Французький цесар прислав потому знову своїх послів із жменею маку повідаючи, що скільки там було зерен, стільки має він війська. Російський цесар узяв цю жменю маку та з'їв у присутності послів говорячи, що це зробить із французьким військом, а від себе велів сказати французькому цесареві, щоб зробив те саме також з посланим рахунком російського війська, та при цих словах дав послам жменю перцю»¹⁾.

Поминаючи варіант Руліківського в його «Opis-i», найближчий друкований варіант²⁾ принесли московські «Чтенія» з 1863 р. між галицькими народними піснями, що їх зібрав Яків Головацький. Цей варіант у своїй основі згідний із варіантом, що його надрукував Павлі, але Головацький вставив у нього, з іншого варіанту, чи навіть інших варіантів ті рядки, котрих не найшов у варіанті, що його взяв за основу стягненого тексту³⁾.

Цю пісню відніс Головацький до Дмитра Вишневецького, на що вказує поставлений над нею 1564 р.

При кінці 60 рр. XIX в. появився перший десяток українських пісень у гармонізації Миколи Лисенка й тут найшовся також варіант пісні про Байду, що його записав Петро Ніщинський на Херсонщині. В цьому варіанті приходить турецький цар до Байди, що заливається, і радить йому покинути «байдувати», сватати його доньку та йти парювати. Далі приходить кара, відома з попередніх варіантів, тільки тут Байда висить на дубочку та з нього бачить два дубочки,

А на тих дубочках сидять голубочки.

Байда прохає у царя дозволу йому «на вечерю голубочки зняти». Наслідок стріляння такий, як і в попередніх варіантах. Зкінчиться варіант словами:

Тобі, царю, в землі гнити,
Байді молодому мед, горілку пити⁴⁾.

Хоча при варіанті Головацького кидається в очі, що він стягнений з двох текстів, як це було в звичаю цього збирача, та не зважаючи на це видавці історичних українських пісень поставили варіант Головацького

¹⁾ Там же, сс. 159—160.

²⁾ В 1861 р. передрукував Шейковський із малими змінами варіант Жеґоти Павлі. Не погоджуючися ні з думкою Максимовича, що відносив пісню до часів Дорошенка, ні з Павлі, що в Байді бачив Дмитра Вишневецького, Шейковський зазначував, що «історичної вірності тут трудно докопатися». Під словом Байда подав, „що з цього назвища відомий козак, що про нього є народня пісня“ (Опытъ южнорусскаго словаря. Трудъ К. Шейковскаго, Томъ первый, Київ, 1861, сс. 198—201).

³⁾ Народныя пісни Галицкой и Угорской Руси, собрание, составленное Я. О. Головацкимъ и изданное О. М. Бодянскимъ, „Чтенія въ Импер. Общ. Исторіи и Древностей Россійскихъ“, 1863, кн. 3, сс. 1—2. Окремо: Головацкій Я. О. Народныя пісни Галицкой и Угорской Руси, I, Москва, 1878, сс. 1—2.

⁴⁾ М. Лисенко. Збирникъ народныхъ украинскихъ пісень. Першый десятокъ, № 1, с. 2.

на першому місці¹⁾, а на другому місці такий у дечому відмінний від дотеперішніх варіант пісні з рукописного збірника Рудченка:

Ой у лісі, в Берестечку,
Там стояла коршмонька на грудочку.
Там пив-гуляв Байда мед-горілочку
Не їдну ночку-годиниочку.
Ох, аж прийхав цар турецький.
„Здоров, здоров, Байда молодецький!
Покинь, Байдо, пить, гуляти,
Бери мою дочку та йди царувати!“
— „Твоя дочка поганая,
Твоя віра проклятая!“
Крикнув цар турецький
На свої слуги, слуги молодецькі:
„Возьміть Байду ізвзяйте,
За ліве ребро гаком возьміте!“

Взяли Байду ізвзяли,
За ліве ребро гаком пройняли.
„Пусти, царю, погуляти,
Ті пташечки постріляти.“
Стрелив Байда із лука,
Попав царя помежи уха,
Царицю в потилицю,
Царову дочку
В саму головочку.
„Не хтів, цару, Байду карати,
Тепер, цару, будеш пропадати!
Не хтів, цару, Байду вчати,
Тепер, цару, будеш в сирі землі гнити“.²⁾

З дальших варіантів навели видавці історичних пісень тільки відмінні від попередніх текстів рядки, а при рядках, ідентичних із попередніми текстами, зазначили число наведеного варіанту. Цього алгебраїчного способу вжили видавці не тільки при варіантах збірок Максимовича, Лукашевича й Павлі, але також при ще недрукованих текстах: тексті з збірника Андрієвського, записаному в Кодні, Більського повіту, в Торчині, Радомиського повіту, в Сквірському повіті, на Полтавщині та в Києві.

В історичному коментарі до варіантів пісні про Байду ствердили видавці, що попередні видавці її (Лукашевич, Максимович, Жетота Павлі, Руліковський) віднесли пісню до черкаського старости князя Дмитра Вишневецького. Згадавши про важніші Дмитрові виправи, навели видавці за Мартином Бельським оповідання про смерть Дмитра й підкреслили, що в цьому оповіданні близького сучасника спільна з піснею тільки та подробиця, що Вишневецький висів на гаку, як і Байда³⁾. Одначе, «в XVIII в. у Несецького († 1774) ми находимо вже подробиці, що дещо підходять до слів пісні про те, що султан предклав Байді перейти в магометанство»⁴⁾. Це мова про оповідання Несецького в «Koron-i Polsk-ii» (т. IV). З твору Станіслава Темберського, написаного з приводу коронації короля Михайла Вишневецького й виданого в Кракові 1669 р. п. н. «Chronologia synoptica palmitis Coributei», виводили видавці, «що в XVII в. уже існували пісні про Байду ідентичні з нашими й що їх уже тоді почали відносити до Вишневецького». Видавці думали, що в згаданому творі передано зміст пісні в латинському витязі й навели в нотці оповідання Темберського по латинськи⁵⁾. Спинившись далі на варіанті Руліковського, видавці писали: «Крім висівня на гаку інші подробиці пісні про Байду мало підходять до історичних свідоцтв про Дмитра Вишневецького особисто. Його закликували господарювати, а Байду турецький цар царювати, одначе Вишневецького закликували Молдовани, що про них немає згадки в пісні, й закликання на царство й смертну кару зведені в пісні в один момент і в одно місце (Київ, Берестечко, Царгород)»⁶⁾.

Видавці не могли не звернути уваги на те, що «Байда» це не власне ймення, а загальне, в значінні гуляки, від чого й утворене в деяких варіантах відповідне дієслово: байдувати, байдикувати. «Це ймення мало підходить до енергійного кн. Дмитра Вишневецького. Крім того стріча турецького царя з Байдою в коршмі, пропозиція йому оженитись із своєю донькою, чудесне стріляння Байди з лука,—все це подробиці такого казкового характеру, яких ми не зустрічаємо в інших українських піснях про історичні особи». Подібний характер в українських перека-

¹⁾ Історическія Пѣсни, сс. 145 — 146. ²⁾ Там же, сс. 146 — 147. ³⁾ Там же, 153; ⁴⁾ Там же, сс. 153 — 154; ⁵⁾ Там же, сс. 154 — 155; ⁶⁾ Там же, с. 156.

зах мають тільки старі казки про Кирила Кожем'яку, про Михайлика, про багатиря Чоботку, прозові перекази про Палія тощо. «Деякі варіанти пісні про Байду складаються сливе виключно з таких казкових подробиць. Казковий характер цих варіантів робить їх аналогічними з великоруськими билинами, що їм відомий і образ багатиря, що виходить із коршми та стрілянням dokonує убивства у татарському таборі, або князь Володимир викликає його з коршми на боротьбу з татарами, й він вбиває око в Мамаївого або Батиївого зятя,— хоч очевидно в редакціях великоруських билин слідні значні відміни від пісень про Байду»¹⁾.

На підставі досі сказаного дійшли видавці історичних пісень до такого висновку: «Усі ці обставини дають підставу припускати, або що раніше Дмитра Вишневецького існувала на Україні (Юге Руси) пісня-казка про Байду, що потому прийняла в себе деякі подробиці історії Дм. Вишневецького (висіння на гаку) й далі сливе цілком була пристосована до цієї особи, в усякому разі не пізніше половини XVII в.; або що раніше тієї енергійної участі українського народу в своїй історії, котра зазначається козацтвом у кінці XVI й XVII в. й котра творить причину того реально-історичного характеру, що ним у значному ступні відзначається український народний епос,—сучасники Дм. Вишневецького й найближчі їх потомки не були здатні вдержати в поетичній пам'яті реальних подробиць його історії й, переказуючи оповідання про неї, впали в казковий тон, як упадають у нього тепер (після доби кріпацтва) оповідачі переказів про Палія тощо, запозичуючи при цьому образи з ходячого обороту старовинних казкових образів. У даному випадку обидва ці припущення сливе що зводяться до одного, а саме, що як не вся пісня про Байду, то значна частина її подробиць старша Дмитра Вишневецького, що до нього пристосувалася пісня, правдоподібно вже на початку XVII в., коли не в кінці XVI. Стара загальна тема про героя, що йому цар предкладає дати свою доньку за жінку—тема, що стрічається й у колядках, в одній з яких, у збірці д. Чубинського (т. III, стор. 273), герой відповідає цареві, як Байда: «твоя дочка—погана віра»,—стара тема про героя, що чудесно стріляє, ускладнилася рисами безжурного «лицарства» початкових козацьких часів, прийняла в себе подробиці XVI в., як пропозиції перейти в магометанство (приклади цього бували тоді серед Молдован, та й Українців), як турецька кара смерті через повішення на гак,—а потому таким робом перероблена тема приблизилась і до обставин життя дійсної особи Дмитра Вишневецького. Як виходить із усього цього, пісня про Байду, як що й не повстала з оповідання про нього особисто, то в теперішньому своєму вигляді носить характер близького йому часу й у багатьох подробицях і в способі поетичної творчості»²⁾.

Видавці закінчували свій коментарій до варіантів пісні про Байду тим, що на остаточне викінчення пісні в тій формі, яку вона має в повніших варіантах і в латинському переповідженні Темберського, повинні були вплинути обставини походу султана Османа II на Україну в 1621 р. Між иншим султан стояв біля Ісакчі над Дунаєм, доки міст будувався. В цей час прийшла звістка, що очаківський намісник Гусейн захопив вісімнадцять козацьких чайок: прийшов також і давній великий везир капітан-паша Халіл із двомастами полонених козаків, пійманих на Чорному морі. Він одержав подвійну почесну одіж, а вісімнадцятьох начальників і капітанів наділено каптанами. Двісті козаків віддано в руки вояків на варварську смерть. Одних роздавали слони ногами, других набивано на гаки, третій посаджено на палі. Султан часто сідав на маленькі чайки в Білгороді та їздив на другий беріг дивитися на смертну кару, або вправлявся в їзді на коні та стрілянні з лука, будучи добрим

¹⁾ Там же, сс. 156 — 157. ²⁾ Там же, сс. 157 — 158.

гарцівником і стрільцем. В нападі меланхолії він стріляв не тільки на полонених козаків, але й на власних чурів. Ось що навели видавці історичних пісень за Гаммером, що оповів це на підставі турецьких і венецьких джерел¹⁾.

За думкою видавців історичних пісень пішов також Дмитро Яворницький і в праці про острів Хортицю написав про Дмитра Вишневецького, що «народ зберіг у своїй пам'яті величній образ князя й оспівав його трагічну смерть у готовій уже пісні про козака Байду»²⁾. Яворницький приводить варіант пісні про Байду, правдоподібно також стягнений найменше з двох текстів³⁾, як і мало що відмінний інший варіант у другому томі своєї Історії Запорозжців⁴⁾. Відносячи пісню про Байду до Дмитра Вишневецького, Яворницький покликувався при описі смерті Вишневецького на польського письменника Несецького, а слова: «байда, байдак» виводив із тюркського слова «байдак» у значінні: парубок, бурлака⁵⁾.

До Дмитра Вишневецького відніс пісню про Байду й Сергій Венгржиновський у своїй статті про авантюру XVI в. Його варіант нічого не приносить нового до цієї теми⁶⁾.

Варіанти пісні про Байду, включаючи сюди також тексти пісні в збірниках пісень, виданих без наукових цілей, повторені головню за Лисенковими текстами, перерахував Борис Грінченко в примітці до трьох варіантів, надрукованих у його збірнику⁷⁾. Тут подав Грінченко й такий варіант із паперів Платона Лукашевича:

„Ой ти, Байдо молодесенький,
Єсть у тебе ридар да славнесенький.
Возьми у мене дочку да царівночку,
То будеш ти царем, превеликим паном,
Да й на моім місті славним государом!“
— „Є у тебе дочка, да шлювавая, ще й
препованая.“

Да крикнув цар на свої гайдуки:
„Да вхватіте Байду хорошенько в руки!
Да вхватіте, да і накажіте;
Да вхватіте Байду, на крук ребра.
Байду поченіте!“
— „Ой ти, хлопчику малесенький,
Да подай лучок да тугесенький,

¹⁾ Там же, с. 159. Позволю собі навести тут слова польського проповідника-домініканця Фаб'яна Адама Бірковського з його книжки, виданої в Кракові 1623 р. п. н. Kazania Obozowe o Bogarodzicy. Przy tym Nagrobek Osmanowi Cesarzowi Tureckiemu, w Roku Pańskim. 1622. Maii 20. W Oktawę Zesłania Ducha świętego (с. 40): Twoje słowa nagestsze były: Zabij, zamorduj. Gdy gaurow, Kozakow nie staowało, zabijałeś więźniow swoich. Sameś nawet w ciągnienu pod Chocim jednego rotmistrza kozackiego związanego rękoma swoimi ustrzelał, zaprawując się w katowskie rzemieślo, które zwiazanych bije. Czy nie może o tobie mówić słow onych z psalmu: Grob otwarty gardło jego, językiem swoim zdradę czynił? Jako wiele poginęło więźniow na roskazanie twoje? iako wiele głów zleciało z owej gory przy Chocimie dla uciechy katowskich oczu twoich? Ubogie wieśniaki z włosci psi tatarscy zaganiali do obozu jego, iżeby od niego pieniądze brali, Kozaki ich przeżywali. Kazał ich okrutnie mordować, aby krwią niewinna, napasł tylo był okrutne oczy swoje. Gdy się przez Dunaj przeprawiał, przywiedziono mu 40 Kozakow, ktorych na czarnym morzu było załapiono: kazał łodz, na ktorej most budowano, obrac jednę, miasto klatki, i wszystkie one Kozaki wetkać, i smołą oblać, i zapaliwszy po rzecze puścić, krotofile sobie czyniąc z śmierci haniebnej więźniow swoich (с. 41): Słuchajcie zdrady jego. W obozie pod Chocimem czatownicy jego na trawie w lesiech nałapali 300 człowieka, pacholików, czurow, kozaczkow. Kazał stawić wszystkich przed sobą, i wybrał z nich jednego dorodniejszego, jako rozumiał, i silniejszego. Temu roskazał, aby wszystkich pościnał, obiecując mu wolność, jako to uczyni. Uczynił katowskie dzieło nad swoimi on przymuszony braniec; skoro głów tak wiele padło od ręki jego, obietnice swej zapomniawszy i przysięgi, kazał samego stracić.

²⁾ Д. И. Эварницкій, Осервь Хортица на рѣкѣ Днѣпрѣ („Изъ поѣздки по заповорожскимъ урочищамъ“), Київ, 1886, сс. 11 — 12 (Це відбитка з „Кіевской Старини“ за 1886 р., кн. 1).

³⁾ Там же, сс. 11 — 12.

⁴⁾ Д. И. Эварницкій, Исторія заповорожскихъ козаковъ, т. II, СПб., 1895, сс. 31 — 32.

⁵⁾ Там же, с. 31.

⁶⁾ Сергій Венгржиновскій, Авантюра XVI вѣка (Эпизодъ изъ исторіи молдавскаго княжества), „Кіевская Старина“, 1893, кн. 7, сс. 21 — 22.

⁷⁾ Б. Д. Грінченко, Этнографическіе матеріалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ, т. III, Пѣсни, Чернигов, 1899, с. 584.

Ще й три стрілочки!
 Да заглянув я й-а три голубочки,
 Да і убу ю царю на вечерю
 І на печено, на жареню.“
 Як ударив царя, да посеред чола,
 Й-а стару царицю да й у потилицю

Й-а царівночку да і в головочку.
 „Оце тобі, царю, да за ту ю кару!
 Було-б тобі знати, як Байду карати,
 Лучче було-б знати, з пліч голову
 стягти!“¹⁾

Два інші цікаві варіанти, близькі до себе, записав Хведір Вовк у Добруджі. Один із них не повний, а ось повний варіант, записаний від Остапа Данчука в Тульчі 1881 р.:

Ой п'є Байда, та ще підпиває,
 Його турецький цар та ще й підмовляє:
 „Ой покинь, Байдо, віру християнську,
 Ой да пристань, Байдо, у віру бусур-
 манську!

Дам за тебе дочку да царівночку,
 Да дам тобі царства да половиночку“.
 — „Ох твоє царство для мене не панство,
 Ой твоя дочка препогоночка!“
 Ой як крикнув цар да турецьки(й)
 Да на слуги да на вірні:
 „Ой візьміть ви Байду да помалесеньку,

Ой візьміть ви Байду да потихесеньку,
 Ой візьміть да і почепіте,
 Ой кручком за ребро та і пробуріте!“
 Ой як крикнув Байда на хлопця малого:
 „Ой ти, хлопче та й малесенький,
 Ой подай мені та лук тугесенький!“
 Як ударив Байда з лука та царя між уха,
 А царівницю да у потилицю.
 „Ото тобі, царю, та за мою кару!
 Ой було-ж тобі, царю, та дома царювати,
 Ой було-ж тобі, царю, та Байди не зай-
 мати!“²⁾

В першому десятилітті ХХ століття досить пощастило пісні про Байду в науці. В своїй праці про українські пісні зазначив Франко про неї, що вона «належить до найбільше розповсюджених українських народніх пісень; Костомаров чував її від Полісся та Волині аж до Саратова. Найбільш суцільний та примітивний варіант був ще в 30-их роках записаний кимось із збирачів, яких записи надрукував Жегота Паулі („Pieśni ludu ruskiego“, I, ss. 132—133). Тепер ся пісня в Галичині в устах людових співаків невідома, хіба з друків, звичайно з Лисенковою музикою. У Антоновича і Драгоманова надруковано 4 варіантів і додано до них розвідку, що вичерпує все, що можна сказати про пісню. Антонович і Драгоманів схиляються до думки, що Байда первісно була назва якогось козака не ідентичного з Дмитром Вишневецьким, на якого аж по його смерті в Стамбулі 1563 р. польські історики перенесли оповідання про його передсмертний подвиг. Се припущення можливе, але нічим не умотивоване. Передсмертний подвиг Вишневецького—стріляння з лука і вбивство кількох Турків знаний уже найстаршому історикові польському, що вмер 10 літ по смерті Вишневецького; від сего недалеко вже було до скомпоновання версії, що вбиті Турки були власне сам цар, його жінка й дочка. Сю версію знаходимо вже у польського історика Темберського з XVII в., який одначе додає, що стріляння Вишневецького до султана було безуспішне і султан зараз велів добити його. Щоб Темберський знав українську пісню про Байду, сего з його реляції не бачимо, бо прізвища «Байда» він не знає»³⁾.

Рік пізніше, як Франко надрукував свої слова про пісню про Байду в львівських «Записках», помітив Михайло Халанський у XV т. «Сборника» історично-філологічного товариства при харківському університеті статтю п. н. «Малорусская дума про Байду». Навівши текст пісні, автор стверджував, що вона складається з таких окремих епізодів: 1) Поява або пробування Байди в Царограді на ринку. 2) Султан пропонує Байді прийняти іслам, а за ренегатство обіцяє Байді руку своєї доньки, царство або панування на Україні. 3) Відмова Байди й висміювання мусульманської віри. 4) Гнів султана, приказ спіймати Байду й покарати його смертю. 5) Виповнення приказу султана й повішення Байди. Помста Байди на султані: він убиває султана, його жінку й доньку⁴⁾. Далі звернув Халанський увагу на подібні подуднево-словян-

¹⁾ Там же, сс. 582—583. ²⁾ Там же, сс. 583—584. ³⁾ І в Франко, Студії, сс. 94—95.

⁴⁾ М. Халанський, Малорусская дума про Байду („Почесть. Сборникъ статей по славяновѣдѣнію, посв. проф. М. С. Дринову“... Сборникъ, XV, Харків, 1904, сс. 206—207).

ські пісні й, розглянувши кілька таких пісень, зауважив, що вони мають спільний основний мотив—подвиг християнського героя, що прославляє свою віру, понижує іслам і Турків, відмовляючися від багатства, чести й слави, що їх предкладав сам турецький султан. «На Україні (Южної Росії) та в Польщі цей мотив, у приложенні до Вишневецького, занесено в книжку повістеву літературу в XVI—XVII в.». Тут автор мав на думці оповідання Темберського (в статті він перехрещений на Трембецького) й Несецького. На підставі порівняння української пісні про Байду з подібними південно-слов'янськими висноував ось що автор: «І в подробицях викладу цього мотиву південно-слов'янські пісні про Секула й українська дума про Байду сходяться під багатьома оглядами. В обох групах пісень є мова про появу героя в Царгороді, пиття горилки, предкладання з боку султана влади, багатства, руки доньки за перемену віри й перехід на службу султана, про відмову героя від усіх цих пропозицій, про безсереднє або посереднє зневаження ісламу й султана, про гнів останнього, приказ укарати героя смертю й про помсту з боку останнього на султані й Турках. Поруч указаних рис подібності є й різниця між обома групами творів. Зміст південно-слов'янських пісень відзначається гармонійністю, повністю, епічною плавністю, багатством подробиць, що мотивують окремі деталі змісту, й послідовністю викладу. Українська дума викладає свій основний мотив сухо, коротко, схематично, на початку навіть неясно мотивуючи деталі змісту. Взагалі вона робить вражіння скороченого переказу змісту якогось зразка, при чому при цьому переказі змісту затратилася виразність укавівок оригіналу: українська дума не знає імення султана й власне імення героя замінила загальним гуляки й нероби—«Байда». Чи не зайшла ця остання заміна під впливом казки про Балдака, що говорила про подорож героя до Царгороду та про засоромлення турецького султана?»¹⁾ питав автор і до попередніх мало правдоподібних своїх висновків додавав такий самий новий.

З приводу статті Халанського появились у львівських «Записках» замітки В. Гнатюка та їх редактора М. Грушевського. В. Гнатюк зазначив, що «обидва видавці історичних пісень, втягнувши і пісню про Байду між історичні, силкувалися дати їй відповідне історичне об'яснення, при чім приложили її до історичної особи Д. Вишневецького», але «тепер по статті проф. М. Халанського відпадає весь їх коментар до пісні і пісню належить виключити з між тих історичних, які говорять про означені події чи означені історичні особи»²⁾. Переповівши висновки Халанського, додавав категорично Гнатюк від себе, що «на кожний спосіб справа походження пісні тепер ясна і запозичення її, а притім самотійна переробка не можуть підлягати сумнівові»³⁾.

З приводу заміток Гнатюка закріпив ось що редактор журналу: «Шан. рецензент іде за далеко, вважаючи пісню про Байду запозиченою з полуднево-слов'янської поезії, тільки переробленою, і рішучо вичеркуючи її зпоміж пісень історичних, які говорять про означені історичні особи. Пісня про Байду могла запозичити з полуднево-слав'янських пісень тільки деякі мотиви, але основна тема її: люта смерть козака, що не схотівши потурчитися, гине лютою смертю й висячи на гаку, ще мститься над турками, відмінна від полуднево-слов'янських. Для сеї теми проф. Халанський не вказав полуднево-слов'янських паралелів; тому сам він вказує тільки паралельність теми Байди і Секули, а не запозичення пісні про Байду. Сербські пісні оспівують геройство свого юнака, що закликаний султаном до Царгороду, знехтував султанські приваби і, не вважаючи на султанські накази, щасливо втік до дому.

¹⁾ Там же, с. 217. ²⁾ «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», Львів, 1908, т. 86, сс. 226—227. ³⁾ Там же, с. 227.

В пісні про Байду те, що становить головний зміст сербських пісень—визнання до Царгороду, спокуси султана, відповіді Секули—все се зводиться до коротких штрихів, так що здається мені непевним, чи користала вона з сербської пісні для сих другорядних деталей, чи тут тільки паралелізм мотивів, викликаних аналогічними обставинами. А щодо вичеркнення з ряду історичних пісень, то основна тема пісні так близько підходить до оповідання сучасника Бельського про смерть Вишневецького, що не легко заперечити, що се не про нього говорила пісня. Хоч навіть сам факт повішення на гак Вишневецького лишається недоказаним (французька депеша каже просто, що султан казав «затовкти» Вишневецького), то дуже правдоподібним зостається все таки, що пісня розуміла тут Вишневецького¹⁾.

Вже з заміток акад. М. Грушевського до рецензії Гнатюка на статтю Халанського знати, що їх автор ідентифікує Байду з Дмитром Вишневецьким. Пробивається це й вже з самого наголовка «Байда—Вишневецький в поезії й історії» його окремої праці, присвяченої Дмитрові Вишневецькому. «Трагічний кінець, що гідно вінчає се бурхливе, повне змісту життя Вишневецького,—пише автор,—зміцнив граждиння, зроблене ним на сучасників. Навіть більше: як кульмінаційна точка, він до певної міри закрит потім саме життя, його живий зміст в очах сучасників, як тінь найвищого верха покриває панораму згіря. Героїчна смерть Вишневецького, як образ побіди ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою, символ безсильности хижого бісурменського світу побідити морально світ український, взаталі християнський,—стала зараз предметом легенди поетичного оброблювання. В кругах українських, польських, литовських по гарячим слідам події історія смерті Вишневецького почала переказуватися в легендарних, різними поетичними подробицями розцвічених формах. Оповідали, що він скінчив життя, повішений на гак за ребро в Царгороді, й висів так три дні, насміхаючися з турків і лаючи їм на нругу Магомета, так що турки не витримавши сих наруг, застрілили його й тим перервали муку, на яку його призначили. Дивуючися його відвазі й завзяттю, вони розділили між собою його серце й їли його, щоб собі присвоїти щось з його сміливости й зневаги смерті, яку показав він. Потім що дальше то більше ріжних поетичних Іосі communes вилітано в се в оповідання. Султан турецький, повний дивування з хоробрости й подвигів Вишневецького, хоче його привабити, зробити з нього Турка, обіцяючи всякі благодати, але Байда зневажає то все й іде на страшну смерть, замість панувати з бісурменами. Висячи на гаку, він просить о лук і стріли й стріляє Турків, навіть самого султана. Сі перекази оброблялися і в поетичній формі, і одна з таких поетичних перерібок, в виді української народної пісні, перелетіла до нас через прірву трох століть, задержавши в народніх устах.

Се популярна пісня про Байду, розповсюджена на цілій українській території, від Галичини до Поволжа. Ігноруючи реальне життя Вишневецького, вона займається виключно його героїчною смертю. Легковаження життя і життєвих розкошів, зневага смерті—її провідний мотив; і ухопивши його, поет на місце історичної постаті князя-магната за ліпше вважав підставити типову фігуру гуляки козака, що непоясненим ближче способом опинився в Царгороді й п'ячить тут²⁾.

Вказавши на неясність заміни ймення Вишневецького прізвиськом Байди, питав автор: «Чи було се його дійсне прізвище, як приймає дехто, і під ним він перейшов в традицію? Ми в ніяких інших звістках не стрічаємо його з сим прізвиськом, але се не може вповні служити дока-

¹⁾ Там же, с. 228.

²⁾ М. Грушевський, Байда-Вишневецький в поезії й історії. Відбитка з „Зписок Українського Наукового Товариства в Києві“, кн. III, Київ, 1909. сс. 4—5.

зом, що такого прізвища не було. Та можливо, що маємо тут типове ім'я козака-отчайдуха, яким підмінено в пісні історичну постать Вишневецького. В самій пісні, в деяких варіантах піячення Байди зветься «байдуванням», «байдикуванням»; в сучасній мові маємо такі вирази як «байдики бити», або «байдикувати» в значінню «лінувати», отже «байда»—байдикуваний, гулящий чоловік. І коли прийняти, що се було просто характеристичне прізвище гуляки, в таких разі розривалася б і зв'язь імені з історичною фігурою Байди, і перед нами з'являлася сама пів-легендарна подробиця—мотив крайньої зневаги смерті, в історичній легенді зв'язана з Вишневецьким, в поезії перенесена на фігуру козака-гуляки»¹⁾.

Згадавши про недавно переведене порівняння пісні з аналогічними темами болгарської й сербської героїчної поезії, що одначе підкреслило при деяких аналогіях самостійність основної теми української пісні, а саме «зневагу смерті і героїчній настрій серед найтяжчих фізичних мук, проявлений українським козаком», писав про це автор: «Се ті власне моменти, які висуває наперед історична традиція про Вишневецького. І се дає право вважати пісню історичною як не в фактичнім, то, так сказати, типологічнім значінню. Був чи не був повішений на гак кн. Дмитро, але пісня оспівує мотив, в історичній традиції зв'язаний саме з його смертю»²⁾.

Далі схарактеризовані в праці акад. М. Грушевського поетичні обробки теми української пісні та яскраво змальована історична роля Дмитра Вишневецького. «Трагічна смерть гідно вінчала се бурхливе життя, і та погуляриність, яку ще за життя здобув Вишневецький своїми сміливими авантюрами і планами в широких кругах, як бачимо з звістки про овації, вчинені йому на соймі перед смертю,—була ще незмірно збільшена і утривалена сим образом мученика християнської культури в дикій пащі хижаго бісурменства»³⁾.

Словом під кінець XIX й на початку XX століття прийнявся вже загально погляд, що пісня про Байду відноситься до Дмитра Вишневецького. Вертим шляхом пішов і Д. Ревуцький в своїй пововенній збірці «Українських дум та пісень історичних», оповідаючи про смерть Вишневецького за Вартоломеєм Папроцьким⁴⁾, як зробив це тринадцять літ перед виходом збірки Ревуцького його попередник Вячеслав Будзиновський в аналогічній львівській збірці пісень про козацькі часи⁵⁾.

III.

Найавторитетніше оповідання про останній життєвий подвиг Дмитра Вишневецького та його смерть маємо в книжечці, що вийшла 1759 р. у Варшаві п. н. „Antonii Mariae Gratiani de Joanne Heraclide Despota Vallachorum princeps libri tres et de Iacobo Diadascalo Joannis fratris liber unus editi ex manuscripto Bibliothecae Zaluscianae“. Для своїх волооських планів з'єднав собі Альбрехт Ласький⁶⁾ Дмитра Вишневецького. «Він походив із Литви, недалеко від границь Волохів, із знатної родини, вибивався маєтками, покровительствами та спорідненнями й був славний з воєнної хоробрости, знання й великої поваги в сусідів, хоча замітний тавром непостійности, бо воюючи, то з Турками, то з Москалями, сусідніми племенами, не додержав слова ні одним ні дру-

¹⁾ Там же, с. 6, ²⁾ Там же, сс. 6—7. ³⁾ Там же, сс. 29—30.

⁴⁾ Д. Ревуцький, Українські думи та пісні історичні, Київ, 1919, сс. 78—82.

⁵⁾ „Козацькі часи в Народній Писні з замітками В. Будзиновського“, Львів 1906, сс. 121—124 (прозовий вступ, текст пісні й варіант Руліковського).

⁶⁾ Про нього є праця Олександра Кравеґара п. н. „Obracht Łaski, wojewoda sieradzki. Wizerunek historyczny na tle dziejów Polski XVI wieku“, Варшава, 1882.

гим»¹⁾. Вишневецький забажав запанувати над Волощиною, що з нею лучила його спільна релігія й деякі звязки споріднення. Крім того він з'єднав собі декого з шляхти приязню й тісними звязками й за їх намою не трагити доброї нагоди та скористати з ворожого становища населення проти господаря і сам почав збирати військо й приготуватися до війни та звернувся до Ласького з тим, щоб він як найшвидче злучив свої сили з його військом²⁾. І Вишневецькому й Лаському легко було скрити свої плани, бо король Жигмонт Август видає приказ приготувати військо для походу проти Москалів, що з ними вів тоді війну. Довідавшись, що Волохи хочуть убити господаря й вибрати нового, прийшов Вишневецький до думки, що його успіх залежить від шкоро-сти, й не ждучи навіть на Ласького, що післав до Італії за італійськими стрільцями, зібрав чотири тисячі козаків і увійшов у межі Волощини³⁾. Тимчасом у Волощині наступила переміна: скинено з престола Геракліда й посаджено на його місці Степана Томжу, що зайняв Сучаву. Почувши, що Дмитро Вишневецький наближається до Сучави, Томжа відсунув військо на півтори милі від Сучави. Вишневецький розтаборився коло міста й вислав Пясецького до Томжі з жаданням видачі замку й піддан-ня, бо й так не може мати надії задержати панування, коли Волохи закликали Вишневецького на престол. Томжа назвав даремними надії Вишневецького, бо не має нічого спільного з Волохами, що байдужі про нього зробили іншого господарем. Навіть коли Вишневецький осягнув би господарство, не в силі був би його вдержати з уваги на ворожість Турків. Запевняючи, що ніяка сила не видре йому Волощини, писав Томжа, що Вишневецький займе перше місце між його приятелями й одержить найкращу нагороду по скінченні війни, як що з своїм військом перейде на військову службу до нього. Вишневецький викпив цю від-повідь. Одначе слідом за тим одержав і лист від Волохів, що його закли-кували на панування, з повідомленням, що Волохи вибрали собі з-поміж себе короля та йому присягнули на вірність. Тому хай Вишневецький вертає до дому. Розгнівала Вишневецького така звістка й він відповів, що не швидче верне до дому, аж покарає їх за злочинну невірність. По такій відповіді зближився на віддалі тисячі ступнів до ворожого вій-ська. А що мав ледви чотири тисячі козаків, а Волохів була величезна сила, постановив у ночі перейти через Серет і напасти на ворога. Отже в опівночі, поділивши військо на три частини, переправив його через ріку й воно з трох боків із великим криком напало на Волохів, що знаючи

1) Antonii Mariae Gratiani de Joanne Heraclide Despota Vallachorum principe libri tres et de Jacobo Didascalo Joannis fratre liber unus editi ex manuscripto Bibliothecae Zaluscianae, Варшава, 1759, сс. 36. В оригіналі стоїть ось що: Is erat natione Lituanus, non longe a Valachorum finibus, illustri ortus familia, opibus, clientelis et cognationibus valens et militaris virtutis scientiaeque opinione magnae apud finitimos auctoritate, quanquam inconstantiae labe notatus, quod modo Turcis modo Moscis, vicinis gentibus, militans neutris fidem servaverat.

2) Ось як оповідає про це Граціян: Is ad spem Valachiae occupandae erectus, quod ei communis erat cum Valachis religio, quod cum iis aliquam affinitatis conjunctionem haberet et nonnullos et nobilitate sibi amicitia et familiaritate devinxerat, a quibus eodem tempore sollicitabatur, cognita gentis alienatione a Despota, ne occasionem tantae rei amitteret, delectum habere, milites undique conquirere et magno conatu bellum parare instituit; et Laskium monet, ut idem faciat et coniungere vires appropereat (сс. 36—37).

3) В латинському тексті стоїть: Nam Demetrius Wisniowiecki, quem supra a Valachis ad spem regni sollicitatum una cum Laskio Despotae bellum moliri diximus, cognitis quae Valachi de interficiendo Despota deque eligendo novo rege struebant, omne momentum in celeritate positum ducens ne Laskium quidem expectare statuit, qui tercentos equites ex iis, qui scolopetis utuntur, ex Italia conducere parabat, quorum genus expeditaque operam et ad eam ipsam expeditionem et ad cetera belli consilia magno sibi usui fore confidebat; quibus qui praeesset, Petrum Franciscum Terusinum in Italiam proficisci insserat. Igitur Demetrius coactis quattuor milibus equitum Valachiae fines ingreditur (сс. 39—40).

52984

про малу силу Вишневецького, спокійно виждали на своїх місцях до ранку, коли більшу частину розпорошених і помучених вояків Вишневецький до найближчого ліса й, хворий на ноги, там скрився. На другий день найшов його селянин, що йому виявив Вишневецький, що він за один, й обіцяв йому велику нагороду, як що введе його за межі Волощини в безпечне місце. Хитрий селянин приобіцяв, приїхав із закритим возом і повіз його просто до Томжі, що відслав Вишневецького разом із двомастами вибраних полонених до Царгороду до султана. Султан Сулейман передав усіх інших у неволю, а Вишневецького й Пясецького велів убити жорстокими туртурами, названими еспанським словом «Гванге», тому, що за свого гетьманування зайняв турецьку твердиню над Чорним морем, що її Турки відібрали з великим трудом. А замучено Вишневецького ось яким способом. Вбивають у землю два стовпи у відповідному віддаленні, а поперек прикріплюють до них бельку, що йде від одного стовпа до другого; з бельки сторчать у рівних віддаленнях гакуваті на стопу довгі залізя, на подобу орлиного дзюба, з найгострішими вістрями; на ці залізя скидають через отвори в надбудові над стовпами людину з звязаними назад руками та з звязаними самими руками й ногами, й по довгих муках вона видає духа. Одначе Турки, нетерпливо ждучи смерті Вишневецького, іграючи вбили його шістьсот стрілами, заки він закінчив життя¹⁾.

¹⁾ Ось оповідання Граціяна про останній подвиг і смерть Вишневецького (с. 45):
Suchiava urbe occupata arcem circumdare instituebant, cum subito adfertur Demetrium magna manu Suchiavam appropinquare. Stephanus relicta obsidione, ut spacium cognoscendi vires Demetrii haberet, copias quindecima Suchiava millia passuum removit. Demetrius positus ad urbem castris Piaseckium Polonum in arcem ad Despotam mittit, qui ei suadeat, ut tradita arce in Demetrii fidem amicitiamque se conferat et ab eius gratia et liberalitate dignum illo obsequio praemium exspectet, quando quidem retinendi regni spem nullam haberet, ad quod ipse Valachorum consensu vocaretur. Ad ea Despotam audax esse consilium respondit et inanes Demetrii spes, cui nihil esse cum Valachis, et ipsos eo neglecto alium regem fecisse, quorum imperium quando etiam assequeretur, retinere propter infensos Turcas non posset. Suam esse Valachiam et iure et armis partam neque quorundam factiosorum rebellione regnum sibi eripi, qui cum pecunia thesaurisque regis munitissimi (46) mam totius gentis arcem in potestate haberet, omnibus rebus et ad propulsandam vim et ad sustinendam vel longissimam obsidionem instructam, auxilia se ab amicis regibus exspectare atque brevi affutura, quibus non modo tumultum sedaturus, sed in auctores severe animadversurus esset, se tamen Demetrium, si sibi cum illis copiis, quas adduxerat, militare vellet, honestissimo loco habiturum eique amicorum omnium principatum delaturum atque eius operam restincto bello maximis praemiis compensaturum. Regno vero labore parto temere alteri cedere cuius foret stultitiae? His ad Demetrium relatis conditionem homo cum natura ferox, tum nova spe regni inflatus totam irrisit. Verum a spe potiundae arcis dejecto litterae a Valachis iis, a quibus fuerat ante sollicitatus, redduntur, quae nunciabant illum sero advenisse; Valachos regem sibi ex suorum numero delegisse, in cuius verba omnes iurassent, ab eo discedere nefas esse. Itaque hortabantur, ut domum reverterentur et ne quid ultra tendere auderet. His nunciis hominis impotentis animus sic exarsit, ut (47) minaci responso Valachis dato se non rediturum domum ante quam sceleratae perfidiae poenas ab iis caperet, protinus eadem die ad hostes profectus mille passus ab eorum corpis condescerit. Longe erat militum numero inferior Demetrius, cui vix quattuor millibus equitum cum ingenti Valachorum multitudine esset congregiendum, sed ingenti ferocia et temeritate Valachos ipsos, fidentissimum genus hominum, anteibat. Itaque qua vindictae, qua regni cupidine acrem animum stimulante, simul veritus hominum existimationem, si milites nihil ausus egregii facinoris reduceret, rem fortunae committere statuit et, ne hostibus cognoscendi paucitatem suorum tempus daret, in tempesta nocte nihil tale suspicantes, quod inter utrasque copias Siretus fluvius intererat, levi septos munimento adoriri parat. Igitur fluvium media nocte tripatrio suos diversis locis traiecit et magnis sublatis clamoribus, ut speciem iusti exercitus praerberet, hostibus a tribus partibus maximo conatu, maiori etiam animo aggreditur. At Valachi, quibus Demetrii vires perspectae erant, optimo usi consilio, ne qua (48) in tenebris perturbatio fieret, loco se non moverunt et Demetrianorum impetus excipientes satis habebant sustinere et rem in lucem perducere. Orto die dispersos et nocturno labore fessos magna vi aggressi maiorem partem eorum interfecerunt, Demetrium ipsum vivum ceperunt; qui perspecta suorum

Ось що оповів про останній подвиг і смерть Вишневецького Антоній Марія Граціян, канцлер Коммендонія, що був нунцієм у Польщі від 1563 до 1565 р.

Вишневецький закінчив життя 18 жовтня, як писав Павло де Паліна в рапорті цісареві Фердинандові 11 січня 1564 р. «До Царгороду—писав він—приведено їх у вечері, вранці поведено їх у султанський двір до дивану, а з дивану обидвох, Дмитрашка й Пясецького скинено на гак, третього повішено, а решту полонених розділено між галери. А сталося це 18 жовтня»¹). Данило Барбаріго Вайльо писав у своєму рапорті, що Дмитрашкові зробили жорстоку смерть за те, що він був повстанцем²). Німецька газета з 1564 р. „*Zeitung wie es dem Despott in der Wallachei ergangen. Aus Dank empfangen*“ донесла про смерть Вишневецького вже дещо згідно з поширеною традицією про нього. Про долю Вишневецького й Пясецького сказано тут, що їх відослано до Царгороду, де султан велів покарати їх смертю: Пясецького повісити на двох залізних гаках, що їх убито йому в литки, а Вишневецькому велів він відтяти руки й ноги та скинути його в низ на залізний гак, на якому він завис. Після того він ще досить довго жив і виговорював на їх турецьку магометанську віру й ганьбив її; потому яничари стріляли на нього стрілами, аж нарешті він став мертвим; таким робом він сконав у сильній вірі»³).

В сучасній польській літературі найдавнішу згадку про смерть Вишневецького подибуємо в політичному діялозі Станіслава Оріховського «*Quincentum*». Між прикладами божого гніву на Польщу наведена й справа Вишневецького. Здавши про смерть приязного Польщі волоського господаря Якова Деспота, що його видали в довгій облозі невірні Угри,

caede desperatis rebus, cum nullum fortis ducis officium illa nocte praetermississet, in proximam silvam fuga se receperat ibique eum diem, quod pedibus erat aeger, delituerat. Postridie ab aratore inventus ei, qui sit, aperit magna pollicitus praemia, si ab eo extra fines Valachiae in tutum locum perduceretur. Promittit callidus rusticus suam operam hortatur, ut tantisper expectet, dum tectum currum, quo veheretur, adducat; impositum deinde curru clausumque, ne a quopiam cerni posset, recta ad Stephanum deduxit in proximam Podoliam se duci existimantem. Quem Stephanus ut conspexit, laetus custodiae tradidit, tantum hortatus, ut adversam fortunam, cui res humanae omnes subiacerent, forti animo ferret. Paulo post eum cum Piaseckio et selectis (49) captivis ducentis Constantinopolim ad regem Turcarum misit, ut eo munere tyranni sibi animum gratiamque conciliaret. Solimanus ceteris in servitutem traditis Demetrium et Piaseckium crudelissimo et plane barbaro genere mortis, quod Turcae Hispanorum vocabulo Guanga appellat, interfici iussit, quod, cum apud se paucis ante annis ordines duceret, arcem ad Euxinum mare per defectionem occupaverat, quae vix magno negotio a Turcis expulso recepta fuit. Genus hoc est tormenti. Tigna duo iusto intervallo in terram defigunt, his trabem transversam ab uno ad alterum ductam affigunt, e qua paribus spatiis adunca pedalia ferrea instar aquilae rostri acutissimis mucronibus prominent; in haec revinctis post tergum manibus atque manibus ipsis pedibus alligatis per fenestras in supraaedificata tignis materia perforatas praecipitum corpus gravi casu infigitur et longo supplicio cruciatum exanimatur. Sed Demetrii mortis barbari impationes illum, antequam vita deficeret, sexcentis sagittis ludibundi confixerunt. Atque ita interit vir ob generis claritatem (50) et ingenium militaremque virtutem minime dignus tam foeda fortunae iniuria (Примірник у Бібліотеці Баворовських у Львові, Бібліотека Чарнецьких).

¹) Documente privitoare la Istoria Românilor culesse de Eudoxin de Hurmuzaki, Vol. II, par. I, Букарешт, 1891, с. 498. В оригіналі стоїть: Interim acciderent aliqua verba in curia imperatoris Turcarum propter conventum posoniensem et praecipue, quia integra munera non fuerunt, ut in humum debeamus poni, sicut fecerant duobus dominis polonis Dmytraso et Wyssoczky, quos modernus Thomsa waywoda captos cum ducentis peditibus ad portam imperatoris Turcarum misit qui vespere ducti sunt ad Constantinopolim, mane in curiam Imperatoris ad divanum et ex divano ambo, Dmytras et Wyssoczky, humo (В цьому тексті надруковано „humo sunt appositi“, але це правдоподібно зле відчитано слово „hunc“—„unco“, бо з тексту виходить, що Пясецького й Вишневецького покарано найстрашнішою смертю) sunt appositi, tertius suspensus, reliqui vero captivi divisi sunt in triremes. Hoc autem factum est decimo octavo die octobris.

²) Documente, vol. VIII, Букарешт, 1894, с. 95.

³) Documente, vol. XI, Букарешт, 1900, с. 64.

що служили в нього, писав Оріховський: «Також минулої осени згинув у Волощині Дмитро Вишневецький з чільними козаками з Волині; його велів цар Солиман в Константинополі розстріляти, як св. Севастіяна, завішеного на гаках»¹⁾.

В німецькому описі подорожі якогось визначного польського пава з Польщі до Царгороду, виданому в 1571 р. в Нюрнбергу, сказано, що Вишневецького повішено на гаку на шляху до Галати²⁾. Згадуючи, що Івана Пясецького страшним робом умертвили в Царгороді над морською сагою по дорозі до Галати, писав Вартоломеї Папроцький ось що: «Були дві шибениці одна під другою, на нижчій були два гаки довгі розложисті, а на тій високій тільки шруба, що в ній був мотуз; туди витягнувши його, спустили його раптом і він падаючи зачепився стегном за гак, кров залляла його, бо перевернувся головою вниз, і вмер швидко. Після нього Вишневецький, що зачепився ребром, перевернувся очима до-гори, був живим до третього дня, аж поганин пострілив його з лука, коли проклинав Магомета та їх віру»³⁾.

Таке саме оповідання про смерть Вишневецького стрічаємо в Мартина Бельського в його «Польській Хроніці»⁴⁾. Остання стала відома прилюдно щойно по смерті автора, що вмер 1575 р., в редакції й доповненні сина Йоахима; таким робом повторення оповідання про смерть Вишневецького в «Хроніці» Бельського за Папроцьким не тільки правдоподібно, але сливе певне.

З письменників XVII стол. Симон Старовольський писав 1631 р. про повішення Вишневецького на залізному гаку в одній брамі Царгороду⁵⁾.

¹⁾ Stan. Orzechowski, Quincunx, Tho iest Wzór Korony Polskiej, na Cynku wystawiony, 1564, Z 4-a. Передрук: Stanisława Orzechowskiego Polskie dialogi polityczne 1563—1564. Wydał Jan Łoś (Biblioteka pisarzy polskich, № 74), Краків, 1919, с. 279.

²⁾ Beschreybunge einer Reyse oder eins zuges eins fürnemlichen Polnischen Herrn... Gedruckt zu Nürnberg durch Dieterich Gerlatz. MDLXXI, 6-a (Примірник у Бібліотеці Баворовських у Львові, Бібліотека Чарнецьких).

³⁾ Bartosz Paprocki, Herbarz rycerstwa polskiego, Краків, 1584, сс. 443 - 444.

⁴⁾ Kronika Polska Marcina Bielskiego. Nowo przez Ioach. Bielskiego syna jego wydana. Краків, 1597, с. 614.

В 1585 р. вийшов віршований панегирик „Żalobny wirsz o zasnym a wieczney pamięci godnym Książęciu Michale Wiśniewieckim“, що помер 15 жовтня 1584 р. Про рід смерті Дмитра Вишневецького тут нема згадки, але все таки не від речі буде навести тут те, що говориться в панегирику про нього, а саме:

Książę Dymitr jak wielkiej bywał przeważności,
I zasny a mąż wielki, i mężnej dzielności.

Nie byli mu nic srodzy tu ci bisurmani,
Ni drapieżny Tatarzyn, Turcy zawojami.

Krwawił szablą wielekroć na głowie zawoje,
A s Tatory zaśmiewał częste krwawe boje.

Dobycwał go czar krymski mocno na Chorocy,
Tam szturmując Tatarzy pobici nędznicy,

Iż z wielką zelżywością nazad odstąpili,
Jańczarow, Tatar zasnych wiele utracili.

Pełno go w Turcech było, pełno go i w Moskwie,
Ktorego potym zdradził zły narod wołoski.

(А. В. Стороженко, Стефанъ Ваторій и Дніпровскіе козаки, Київ, 1904, сс. 216—217).

В своїй віршованій автобіографії, надрукованій на вступі „Кроніки“, виданої в Кенігсбергу 1582 р., згадує Матій Стриковський, що в Царгороді він висів на землю під гаком Вишневецького, шануючи його сумну могилу (М. Возняк, М. Стриковський про турецьку неволю в творі 1575 р. „Записки Наук Тов. ім. Шевченка“, т. 149, с. 197). Про нього ось що віршував Стриковський у своєму творі „O wolności Korony Polskiej“ з 1575 р.

Wszak on kozak przeważny Wiśniewiecki miły
Nieraz Taurykę burzył, mdlił tatarskie siły.

Ktoregom grob żalony widział w Carzygrodzie,

Hak nad morzem, szczęście go zdradziło w swiebodzie.

⁵⁾ С. Старовольський, Sarmatiae bellatores, Coloniae MDCXXXI, сс. 188-189.

а твір Каспра Семєка з найближчого року приніс уже нову подробицю—стріляння з лука. Семєк вичитав у чужих письменників, що до Вишневецького, що висів два дні на дибах, зроблених на подобу коня (in equitico), прийшов султан, зрушений подивом дия такої великої сили, й запитав його, чи зосталося ще трохи сили в нього. Він відповів, що не знає, бо наслідком умучення не може розпізнати. Хай дадуть йому лук, а він випробує свою силу. Подано йому лук і показалося, що сила Вишневецького вистарчала, щоб убити султана, бо мало що бракувало, що не вбив його¹⁾.

Рік по виході твору Семєка згадав Самійло Твардовський про місце смерті Вишневецького. Говорячи про замок, де сиділи полонені, між ними й Самійло Корецький, віршував ось що автор:

Dalej ztąd przykry parow, gdzie ostre kwią haki,
Tu wisiał Wiśniowiecki z innemi Polaki
I przez trzy dni umierał. Męstwa wzór Sarmatom,
Zadnym za swe przewagi niepodległy latom²⁾.

В своєму пізнішому творі, присвяченому князеві Янушові Вишневецькому, віршував Твардовський про те, що турецький султан, мстячися за набіги Вишневецьких на турецькі краї, натішився Дмитром, бо

Nakoniec w puł płomieni rankoru swego
Wrzucić naha rozkazał niezwyčajzonego,
Gdzie w sładkości labęci Bogu swemu śpiewał
I trzy dni umierając ducha mu wylewał³⁾.

Говорячи про Вишневецьких, згадав і Вєспасіян Коховський, як уславив Вишневецьких і Збаразьких своєю хоробрістю Дмитро Вишневецький, «що в дванадцятьох битвах побив Турка в Молдавії й мав уже вирвати цілу провінцію з рук ворога, коли зрадою Волохів виданий ворогові й запроваджений до Константинополя яко в'язень висів через три дні на гаку посеред людного міста, аж доки серед нечуваних мук не віддав богу своєї героїчної душі»⁴⁾.

З приводу вибору Михайла Вишневецького на польського короля появилася низка панегириків у його честь, а кілька з них згадує також про смерть Дмитра Вишневецького. Професор Мартин Вінклер оповів у своєму панегирику, що Вишневецький, висячи на гаку, зажадав лука та, вложивши в нього стрілу, натягнув його й виміряв у груди баші, пробиваючи його й кладучи трупом⁵⁾. Більше уяви виявив у своєму панегирику інший професор краківської академії, Станіслав Темберський. Згідно з його оповіданням Вишневецький, висячи два дні на гаку та виславляючи християнство й ганьблячи магометанізм, перед смертю попросив ласки в тирана, а саме, щоб дозволив йому вмерти лицарською й християнською смертю, а не як злочинці. І подано лицареві на гаку сагайдак із в'язкою стріл, що їх із виймою одної, що її сховав за шия, випустив на Турків, що зібралися на видовище, й позбавив життя турецьких вельмож. Коли це діїшло до відома султана Солимана, він приїхав на коні й запитав Вишневецького, чи ще лишилась яка сила в нього, виснаженого. Побачивши тирана, Вишневецький вийняв стрілу зза

¹⁾ Gasp. Siemek, Civis bonus., Краків, М. 4-я.

²⁾ Poezye Samuela z Skrzypny Twardowskiego (Biblioteka Polska, зом. 19—20), Краків, 1861, с. 137 (Тут передрукована видана 1633 р. Przeważna Legacya jaśnie oświeconego Krzysztofa Zbarskiego).

³⁾ Xiąże Wiśniowiecki Janusz. Koniuszy Koronny, Krzemieniecki starosta, oyczysta Muza od Samuela z Skrzypny Twardowskiego przypomniany świeżo. Roku MDCXLVI. Лешно, с. 8. В межі часі згадав про смерть Вишневецького на гаку й Лука Горницький в „Dziejach w Koronie Polskiej“, Краків, 1637, с. 177.

⁴⁾ Wesp. Kochowski, Roczników Polski klimakter IV. Липське, 1853, с. 33.

Оригінальна латинська цитата у XI т. букарештєнських „Documente“, с. 59.

⁵⁾ Panegyricus serenissimo principi Michaeli Dei gratia regi Poloniae... a M. Martino Winkler, scholastico sanctae Annae, collega maiore, Tyliciano eloquentiae professore, Краків, 1669, 7-6.

шиї й вицілив її на султана, але тепер уже відмовила йому сила. Знайшовшись в такій небезпеці, султан звелів стрільцям жорстокими стрілами вбити Вишневецького¹⁾.

Треба думати, що на підставі оповідань панегіристів короля Михайла Вишневецького про смерть Дмитра зродився такий напис на його портреті: „Dymitr Korybuth, Xiążę Wisniowiecki, Rządca Wypw Zagorozkich, Pan obrany, Hospodar Woloski, znieiony, od Turkow na Naku w Stambule, z niego trzech Baszow zabiwszy, umarł od Drugich rozstrelany Roku 1563“²⁾. А втім про вбивство баші є мова також у панегірику Возводзького з 1682 р. Тут Вишневецький, завішений на залізному гаку, висить на ньому три дні й ціляє луком у груди баші та вбиває його³⁾.

Польські й чужі історики та письменники XVII й пізніших віків не раз передавали оповідання про смерть Дмитра Вишневецького, варіюючи його на різні лади й додаючи інші подробиці, що їх сліду вже ніхто не дошукувався в пісні про Байду. З усіх таких звісток найбільшу цікавість викликає звістка Богдана Залеського, подана перед текстом його поеми „Damian xiążę Wisniowiecki“. Згадавши, що найзнаменитшим із Вишневецьких в українських літописах був Дмитро Вишневецький, «що про його страшну смерть оповідають і наші історики», писав Залеський: «Целлярій і інші давніші письменники згадують про багато дум, співаних по Україні на честь Вишневецьких. В нечисленних збірниках, чи то друкованих, чи то рукописних, що їх читати мав я досі нагоду, про них не знайшов я ніякої згадки». Залеський здогадувався, що тут завалив весильний вплив Богдана Хмельницького й ненависть Українців до Єремії Вишневецького, першого з дому Вишневецьких, що воював против Українців⁴⁾. Про звістку Залеського можу сказати, що що-до Целлярія вона є голословна, коли автор мав на думці його книжку про географію Польщі й Литви, а інших згадок про думи в честь Вишневецьких перед звісткою Залеського я не зустріву.

IV.

За те вже з першої половини XVII в. маємо звістку про «новуличні співання» в честь іншого героя, що завдяки авантурничим пригодам свого життя став поетичною постаттю й найшов відгомін своєї хоробрости в сучасному українському, польському й хорватському письменстві та в рапортах царгородських послів європейських держав і слідом за тим в європейських історичних писаннях. Це Самійло Корецький, що про його хоробрість, відвагу й хитрість згадує й Кирило Транквіліон Ставровецький. Учителне Євангеліє останнього, видане в Рохманові 1619 р., вийшло з двома присвятами: частина примірників із присвятою Грині Вишневецькій, а частина з присвятою Самійлові Корецькому. Бібліотека Національного Музею у Львові має один і другий примірник книги, на жаль із присвяти Самійлові Корецькому задержалися в цілості тільки деякі листки: другий, четвертий і п'ятий. Оповідаючи про воєнні подвиги Самійла Корецького, згадував автор і про його виправу на Волощину:

¹⁾ Stan. Temberski, Chronologia synoptica palmitis Coributei, Краків, 1669. D 2-6 — E la. В латинському оригіналі наведена ця цитата в „Историческихъ пѣсняхъ малорускаго народа“ (с. 154 — 155).

²⁾ Порів. старовинний портрет Дмитра Вишневецького в березневій книзі „Кіевской Старини“ за 1897.

³⁾ Panegyricus funebris, illustrissimo ac excellentissimo principi, Demetrio Georgio Korybuth, duci in Wisniowiec et Zbaraż, castelliano Cracoviensi, exercituum regni Poloniae supremo duci... consecratus a M. Paulo Ioanne Woiewodzki, philosophiae in Alma Universitate Cracoviensi Doctore, Collega Maiore Regio et Tyliciano Eloquentiae Professore. Краків, 1682, G la6 — G 2-a.

⁴⁾ „Dziennik Warszawski“, 1826, т. IV, с. 302.

«Але що ми о томъ широце мовити? Спомню себѣ и ову теразнѣйшую експедицію Вш. Кж. Мс. до Волохъ зъ милымъ товаришемъ своимъ. Михайломъ Корибутовичомъ, княжатею Вишневецкимъ, якосте тамъ погромили оного гордого Дом'шу и до самыхъ береговъ дунайскихъ гонили неприателя. Лечь не по единъ разъ, але и по смерти славной памяти Михаила княжати Вишневецкого, мужа валечного, громилесь и роспрашалъ войска татарскіе и турецкіе, выигравши щасливе кильканадцять битвъ Вш. Кж. Мс., о чимъ лепѣй умѣеть повѣсти волоскаа и мултанскаа земля, анѣжъли тая малаа карта моя и поро. Накармилесь неразъ страхомъ мѣста турецкіе, умѣеть о тымъ шире повѣсти Тягиня, Бѣлигородъ, Браилувъ, кѣтрій ся добре присмотривъ мез'ству и смѣлости, видячи хорутви и обнаженни мечи въ самыхъ брамахъ мѣста своего, и самыи збууйцы татарскіи утѣкаючи загамовали великую рѣку Молдаву под'текучу. Лечь к'тды спомню на одмѣну щастя того свѣта, жаль ми сердце преражаеть въ оной поражець от Скин'дербашѣ за нез'тоду и незычли-востю своихъ: сама опатрѣность божія в'зяла тя на тень часть въ оборону свою и живо свѣту указала. Не меншеи тыжъ и въ той часть доста-лесь славы Вш. К. М. и въ самомъ широкомъ пан'ствѣ царя турецкого. Поки чарнаа вежа стоати будеть въ Кон'стантинополю надъ моремъ Ев'ксинумъ, поты слава мез'ства, смѣлости, преваги дивной Самоиля княжати Корецького слинути буде. Кто колвекъ с турецкого народу позрѣв'ши на тую вежу зафѣеть головою и рече: гей мужу смѣлый и славный княже Корецькій, высокость тои вежѣ не устрашила л'вего сердца твоего анѣ силной руки твои не могли затримати трои желѣз-ными к'граты, поневажъ и тую превагою и смѣлостю твоею змѣрился зъ высокости аякъ до морской глубокости. Мы ся с того велце радуемъ, же Вш. Кж. Мс. с такъ тяж'кого вязеня Панъ Богъ рачилъ вызволити в'шех'моцною правицею своею, то значило, же тя на щось болшого, а заисте на яковууюсь великую послугу речи посполитой и на славу добрую дому Вш. Кж. Мс. А оттолѣ слава, мужество, смѣлость, превага В. К. М. яко лискавица роз'свѣтилася по всему широкому панству турецкому, не малую тыжъ радость с пристя В. К. М. в'зяло славное мѣсто Римъ и знаменитое крулевство ишпанское. А що болшаа яко въ отчизнѣ милой въ корунѣ пол'ской пристя Вш. Кж. Мс. справило утѣху и невы-мовную радость милымъ приателюмъ Вш. Кж. Мс. и обывателюмъ по-дол'скимъ и вѣлынскимъ».

Самійло Корецький був синомъ Йоахима Корецького, що не дожив героїчної смерти сина (батько помер 1612 р.), й Анни з Ходжевичів, що пережила сина (померла 1626 р.). Героїчна смерть Самійла Корецького в турецькій неволі дня 27 червня 1622 р. закінчила низку пригод його авантурничого життя, в які замотався, оженившись з Катериною Могилянкою, донькою молдавського господаря Єремія Могили. По скінченні шкіль і подорожі за кордон Польщі заправлявся до будучого свого лицарського стану під гетьманом Станиславом Жолкевським. В 1615 р. вийшла в Кракові віршована „Chronologia woyny Mośkiewskiej“ Івана Кравцького з присвятою Самійлові Корецькому як ротмістрові, а тут між иншим звертався автор з такими словами до нього:

А jakoś dodał serca pracy mej z początku,
Tak onę weźm, pełen snout, pełen i rozsądku.

З цієї присвяти Кравцького Корецькому виходить, що Корецький бо-дай не був противний поетичному розголосві про свої лицарські при-годи, що набирає окремого значіння в звязку з його волоськими битвами.

А саме швидко довелось зятеві стати в обороні свого тестя. Турки скинули Єремію Могилу з господарства й він попрохав помочи в своїх зятів, крім Корецького ще кн. Михайла Вишневецкого, Степана По-

тоцького та Яна Пшерембського. При допомозі швагрів зібрав Корецький численне військо й без дозволу короля вдарив на Турків, розбив їх і привернув господарський трон своєму тестеві. По кількох місяцях умер Єремія й Турки, витиснувши попереду великий гарач, прогнали його наслідника з меж краю¹⁾. Знову довелося шваграм збирати військо, що на його чолі став, правда, молодший від інших, але за те більше в бою досвідчений Корецький, що в багатьох битвах побив турецьке й волоське військо та зайняв Яси.

Успіхи Корецького скінчилися нещасливо для нього: він попав у полон. Христофор Розвадовський, що в незугарних віршах оспівав волоські пригоди Михайла Вишневецького й Самійла Корецького в пісанні „Bitwa Wołoska. Zal xiążąt Wisniowieckiego u Koreckiego“, оповідає, що це сталося наслідком великої переваги противника:

(86) Tatarzy też naszych rwał bo ich było dosyć.
Dwanaście na Polaka; któż ich tak mógł znosić?

Розгорівся завзятий бій.

(7a) Drugi pułk poganów nastąpił potem na nich,
Xiążę posiłku nie ma, tylko onych samych.
Jeszcze Turcy ich byli nie wiele urwali,
Bo się z niem dwa razy mężnie potykali.

А за третім разом почало розбігатися військо Корецького.

Tamci zaś co się z lasu chorągiew ukaże,
To ich zaraz poganin szablą swoją skarże.
Ponieważ nie w czas posiłkować chcieli,
Dla tego też w rozsypkę po lasach musieli.
Kto się bił i opierał nieprzyjacielowi,
W okrutną moc pogańską wpadł Tatarzynowi.
Przeto i hetman xiążę ich się nie uchronił,
Choć się i z swoją rotą najpotężniej bronił.
Obskoczyli go kupa, nie mógł sobą władać,
Od postrzałów koń pod niem musiał często padać.
Potym Raphael Lipnicki chciał go poratować,
I samże prędko do rąk pogańskich musiał wpaść.
Tam wielu z xiążęciem Polaków pojmano,
Więcej przecie pobito niżli powiązano.
Jabrain Tatarzyn oddał go do basze,
Zaraz pyta go basza: a gdzie polki wasze?
Kazał zaraz kajdany na nogi, na ręce.
Czego cne ciało nigdy nie zwykło xiążęce.

Вислано післанців за окупом, але вони вернули за пізно. Віршописець зазначає, що

(76) Do tych czasów nie wiemy, co się tam z nim dzieje,
Bo też posłańców stamtąd nie widamy wiele,
Tylko że po dwa cugi woźników posyłał,
Aby je Skinder baszy onemu darował.

Загнала Корецького в полон задрість і незгода. На наслідок полону Корецького не треба було довго ждати: зараз після того впали Татари та зруйнували „kraje Wołuniowe“. З приводу цього й будиться рефлексія у віршопиця:

Póki on trwał w Wołoszech, nie znaleźmy trwogi.
Słusznie też serdeczny żal i płacz barzo srogi.
Którzy w pokoju miłym zawsze chcecie mieszkać,
A swobód wdzięcznych swoich powoli zażywać,
Wspomniawszy Koreckiego, proście Pana Boga,
Bo to był pan szczęśliwy, nigdy żadna trwoga.
Ani też dbał nigdy na pogańskie strzały.....

Великість утрати по смерті Михайла Вишневецького й полоні Самійла Корецького підкреслив віршописець уже в перших рядках своєї речі:

(1a) Słuchajcie, o synowie cnej Korony Polskiej,
Przypatrzcie się żalobie boleści tak wielkiej.

¹⁾ Сучасні записки про це дав Яків Пшонка. Пор. Aug. Bielowski, Pamiętnik Jakuba Pszonki. (Sprawozdanie z czynności Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich za rok 1873. Львів, 1874, сс. 79—82).

Віршописець закликає до сердечного жалю,

Bo nie będzie takiego, by stał świat choć wiecznie,
Herculesa drugiego...

Тому хто живе ще „w wolnościach całych“, хто не хоче того терпіти, що терплять інші, хто не хоче бути предметом торгу на зразок німої худоби, хай обдумує свою оборону.

Nie brano przez rok cały z dziatek dziesięciny,
Bo tam był nasz obrońca Korecki jedyny,

Który na imię Boże się z Turki potykał,
Gonił, bił poganina aż nad samy Dunaj.

Nie gwałcono dóbr, praw i swobody drogiej,
Póki xiaże Koreckie trwał w ziemi wołoskiej.

З двох лицарів

один здоров'я позбул,

Gdy go zdrajca z Wasłowin trucizną napoił.

Drugi w niewola wzięty i z wiela rycerstwa,
Ale go ty wybawisz mocą, Panie, z jeństwa!

Wziął postrzał piórolotny ptak, którego pióry
Grzał się cnotliwy każdy wziętując do góry.

Згинула прегарна окраса вчених із Парнасу й окраса хоробрих Сарматів, тож

(26) Zwołajmyż narzekalnie, niechaj go żałują,
Niechaj po upadku ich smutnie lamentują.

Дев'ятилистову брошуру закінчує «Робудка», що зачинається ось як:

(76) Przeto, byjna młodzi stanu rycerskiego,
Która zawsze przestrzegasz powołania swego,
Musisz też Samuela płakać Koreckiego,
Meża w rycerstwie wielkiem żołnierza dobrego,
Przywieść i odwieść roty zbyt umiejętnego.
I poznał go srogi Mars zawsze gotowego.

Ставлячи Корецького за зразок молоді, віршує про нього автор:

(8a) Korecki miał dostatek, nie już tego dosyc,
Głód, zimno i gorąco umiał zawsze znosić,
Koń osieść, bronia, strzelba, sercem władać umiał
I przeciwnego wojska sztuki wyrozumiał.
Umiał języka dostać, umiał swych ratować,
A ku nieprzyjacielom mądrze się szanćować.
To był mistrz własny cnej rycerskiej młodzi,
Że potym mężów dzielnych nie mało urodzi.

Віршописець звертається до Бога з проханням рятувати Корецького та зберегти його в полоні «do czasu słusznego»¹⁾.

Сливе рік пересидів Корецький у замку над Босфором, заки діждався хвилини свого визволення. А саме коронний підчаший Сенявський вислав йому на поміч вірного Грека, що потрапив дістатися між сторожу й у пляшці від вина перенести бранцеві мотуз і залізний пильник. А що жінка прислала гроші Корецькому, він сповів сторожу вином і, вибравши темну ніч, перерізав три крати й мотузом униз спустився. Щоб оминути погоні, перебрався й скрився на кілька днів у Царгороді, а потім як купець дістався на корабель і заплив до Сицилії, звідти до Неаполю, а нарешті опинився в Римі 1618 р. По дорозі напали морські розбишаки й корабельна залога вже хотіла піддатися, але Корецький зумів влити відвагу в неї й розбишак відогнано. В Римі прийняв його пала Павло V. Відбувши прощу до Лорето²⁾, вернув до рідного краю.

На його привіт вийшов три і півваркушевий панегірик п. н. „Poean, to jest wdzięczne pienie Kamoen Sarmackich, na szczęśliwe zwrócenie J. O. Pana J. Mei Pana Samuela Xiażęcia na Korcu Koreckiego przez Piotra

¹⁾ Примірник цієї брошури зберігається в краківській академічній бібліотеці.

²⁾ Утеча Самійла Корецького з полону дала товчок до легенди про нього. Пор. Zygm. Komarnicki, Legenda o ucieczce Samuela Koreckiego z niewoli tureckiej (Wyjątek z tomu XV Roczników kościelnych Baroniusza, dopełnionych przez Abrahama Bzowskiego, i z łacińskiego na język polski przełożony). Biblioteka Warszawska, t. 61 (1856), ss. 178—188. Тут уставлена ця легенда під р. 1383.

Gorczyzna uczynione, dnia siódmego Lipca, w Roku Pańskim 1618“ із десятима малюнками: Аполлона й дев'ятьох муз, що стільки ж пісень приносять на похвалу князеві¹⁾.

Тоді ж вийшла «Pieśń o Zasnym Chiażęciu Samuelu Koreckim», а властиво в дечому в тексті змінена й приложена до визволення Корецького з неволі давніша пісня під таким самим наголовком, зложена й видана ще з приводу полону Корецького. Пізніший текст війшов у двох виданнях: одно з них прикрашене дереворитом, як узброєний лицар копією пробиває наскрізь Турка в турбані, а друге не має деревориту. К. Вл. Войціцький нарахував до тридцять пісень, що перед їх текстом стоять слова: „Nota jako o księciu Koreckim“. Під впливом цього ствердження виводив, що мелодія до пісні про Корецького «стала такою улюбленою серед народу, що більше, ніж ціле століття знано її й повторювано, а навіть багато пісень укладано пізніше на ту саму мелодію»²⁾. Можна сумніватися, чи така незугарна пісня увійшла в уста народної маси; бодай досі не виказано останків її сьогодні в устах народної маси.

Я наведу тут пізніший текст на підставі примірника Бібліотеки Осолінських, а відміни старшого тексту на підставі збірки Чарнецьких у Бібліотеці Баворовських у Львові. Ось ця „Pieśń o Zasnym Chiażęciu Samuelu Koreckim“:

- Ktorzyście kiedyś znali³⁾ Koreckiego,
Chiażęciem rodem i męstwem wielkiego,
Tego świat późnym opowiadać wszędzie
Potomkom będzie.
- 5 Trzynaćcie potrzeb z Turczynem odprawil;
Gwałt Polska znosi, ten Podole sławil;
Płacze Podole teraz Koreckiego,
Obrońcę swego.
- 10 Turek nastąpił z wielką nawalnością,
Korecki w Jasiech ludu był z małością;
Kozak odstąpił, chcąc zdrowia warować,
Nie chciał wojować.
- Wołał o pomoc, by go ratowali,
Przeciwko Turkom mężnie bojowali.
- 15 (16) W sobotę Turczyn tak nań następował,
By z nim bojował.
- Ośmiąset ludu Turczyzna odpierał,
Sam go pałaszem po zawoju wzbierał,
Miał z nim do śródzy dosyć od soboty

¹⁾ K. Estreicher, Bibliografia Polska, т. XVII, Краків, 1899, с. 242. Естрайхер подає, що примірники панегирика зберігаються в бібліотеках Осолінських і Хрентовичів. У львівських бібліотеках нема примірника цього панегирика. Виривки з нього подані в третьому томі „Biblioteki Warszawskiej“ за 1842 р. (сс. 425—432), а коротенькі у Михайла Вішневецького, Historia literatury polskiej, т. VII, сс. 142—143. Ось як описана тут утеча Корецького з Царгороду:

Czego tam świadkiem są wieże i mury
I w morzu słonem zostawione sznury,
Któreć pomogły z więzienia ciężkiego
I ratowały zdrowia chiażęcego!
Nuż zaś na nogach wiele oków było
Których twe serce mądrością pozbyło.

²⁾ К. Вл. Войцicki, Samuel książę Korecki („Dzwon literacki, Pismo zbiorowe“, том I. Poszyt pierwszy, Варшава, 1846, с. 206). Крім цього його стаття в „Encyklopedji Powszechnej“, т. XV, Варшава, 1864, с. 500.

³⁾ Відміни старшого тексту такі: 1 р. Dobrzeście znali wszyscy. 2 р. Rycerza książę barzo serdecznego. 3 р. Ten męstwem swoim słynać nie przestanie. 4 р. W Chrystusie Panie. 8 р. Rycerza szę. 11 р. nie chciał z nim bojować. 12 р. Zdrowia warować. 19 р. Aże do śródzy bił się z Turkiem mężnie. 20 р. Prawie potężnie. 21 р. Dwieście. 25 р. zawołał. 30 р. Nie znajdziesz męża takiego. 31 р. z garscią ludu sławil. 32 р. Jak książę stawił. 34 р. Jak lwy drapieżne od siebie goniący. 35 р. A zatym basza ludowi przykazał. 36 р. By nań szturmował. 37 р. Żeby go żyво tylko poimali. 38 р. Choćby na głowę wszyscy zginąć mieli. 47 р. Straciłeś mężnie lud swój oplakany. 48 р. Bądź sam zostany. 56 р. Tryumphowano. 59 р. W tymże ostatek mężnie się podkali. 60 р. Na placu zostali.

- 20 Krwawej roboty.
W dwieście tysięcy gdy Turczyn nastąpił,
Z dział strzelający prochów im nie skąpił,
Oboz rozwierał okrutnym strzelaniem,
Srogim trzaskaniem.
- 25 Korecki głosem do Boga zawoła,
Owo w potrzebie utracił lud zgoła.
Turka z Tatary czterdzieści tysięcy,
Jego nie więcej
- 30 Nie było okrom ośmiset człowieka.
Trudno o męża równego od wieka,
Któryby się tak z małą liczbą stawił,
Ojczyznę wślawił.
- 35 Nie dał się im wziąć sam jeden będaący
Kto się nawinał, jak lew, szarpający.
Wtym basza kazał gniew swoim miarkować,
Strzelbie folgować,
Żeby go już wtym imali samego,
Choćby z uszczerbkiem znacznym ludu swego.
Przez godzin cztery Turczyn z konia spadał,
- 40 Nic nim nie władał.
(2-a) Obrął się jeden Polak od Turczyna,
Widząc tak w męstwie serdecznego syna,
Mówiąc do niego łagodnymi słowy:
Chceszli być zdrowy,
- 45 Mężu serdeczny, miłuj zdrowie, proszę,
Widząc cię męstwie, żal srogi odnoszę;
Straciłeś lud swój w chwalebnej potrzebie,
Nie gubźe siebie.
- 50 Podaj się raczej, a nie trać żywota,
Twa nieśmiertelna nie zaginie enota;
Wierz enocie mojej, nie spadnieć włos z głowy,
Nie bądź surowy.
- 55 Zsiadł z konia, pałasz pod nogi podłożył,
Głowę schyliwszy, wielce się zatrwożył.
Wtym go do basze naprzod przywiedziono,
Tryumph sprawiono.
Potym w usarskie bębny uderzyli.
Rozgromiony lud z Jasow wywabili,
Gdzie pozostali na placu zostali.
- 60 Gdy się podkali.
Basza z Koreckim do Turczyna jechał.
Korecki męstwa i tam nie zaniechał.
Gdy go car pytał: ktoć kazał bojować,
Czy krol pładrować?
- 65 Mówiąc: dla ciebiem stracił wojska wiele,—
Odpowie książę Turczynowi śmiele:
Nie krol jego mość, jam się mścił swych włosci
I majątności.
- 70 Od ciebiem prawie srodze był złupiony,
Żalem serdecznym byłem zniewolony.
Kazał go cesarz zarazem okować,
W więzienie schować.
Lecz ¹⁾nie dobrze strzegł więźnia tak zacnego,
Bo wolno buja sława męstwa jego
Po ziemskich krajach, a sam przy wolności
Został w wieczności ²⁾.

¹⁾Замість цієї строфи приходять такі дві в старшому тексті пісні:

Przeto Podole od Tatar złupione,
Że Koreckiemu nie dali obrony,
Ktoremu, Boże, racz grzechy, odpuścić!
Zacność nagrodzić!
Ciebie, wszechmocny nasz panie, prosimy
I jednostajnie ręce swe wznosimy:
Przyjmi dc chwały krolewstwa twojego
Książę Koreckiego.

²⁾Пізнішим коротшим текстом пісні закінчується також брошура „Głos tureckich i inlanskich wojen“.

Варто тут згадати про одну подробицю з часу побуту Корецького в турецькому полоні. Вже Каспер Нєсецький подав за рукописом Янчинського, що «сам турецький цар, цінячи такого хороброго лицаря, жертвував йому найвищу владу в своєму війську, найперші почесті на цісарському дворі, щоб тільки був вирікся християнського імени, а прихилився до магометанської секти»¹⁾. Коли-ж Корецький згідливо відкинув пропозицію султана, тоді велів його посадити в замку над Босфором яко полоненого.

Видобувшиися на волю, не довго побув у ній Корецький. Тоді саме робилися в Польщі приготування, щоб на волоському господарстві посадити Граціяна. На королівський зазив Корецький із двіста гусарями й двіста козаками²⁾ явився в таборі гетьмана Станіслава Жолкевського. Як один із ротмістрів доводив Корецький лівим крилом. Ось віршував про Корецького Станіслав Вітковський в „Pobudce ludzi rycerskich“:

A tu silny Korecki z serca ochotnego
 Naśladuje szybkością Gradiwa krwawego.
 Hektor nieprzełomiony siłą bisurmańska,
 Jak przedtem, tak i teraz krew leje pogańska.
 Na koniu przedkolotnym szuka śmierci chciwie
 I przez wojska pogańskie przebija się mściwie.
 Zna pohaństwo z najazdow, moc i serce jego
 Lęka się Herkulesa do boja chciwego³⁾.

Відгомін слів Вітковського про Корецького відбився в словах Петра Напольського про нього в його описі цецорської битви й катастрофи:

Przybył też tam Korecki, on Annibal srogi,
 Ktorego będzie Polska wspominać czas długi.
 Hektor nieprzełomiony siłą bisurmańska,
 Jak przedtem, tak i teraz leje krew pogańska.
 Na koniu przedkolotnym szuka śmierci chciwie
 I przez wojska pogańskie przebija się mściwie.
 Nigdy nie odżałowan Herkules słowiański
 Dostał się po drugi raz do ręki tyrańskiej⁴⁾.

Та заки Корецький дістався другий раз у полон, а саме 6 жовтня, він, як оповідають про нього історики цецорської битви за рукописом Яблоновського з 1713 р., таки не в силі був запанувати над собою в часі загального переполоху, що настав у ночі в часі того, як гетьман, бачучи переважні сили противника, оточився табором і почав подаватися до меж Польщі. Разом із іншими почав і Корецький утікати з поля бою. Та ледви кинувся в Прут, стид і ганьба стали перед його очима, тому вернув назад до табору й станув перед гетьманом, прилучуючи й свій голос до тих, що нарікали на гетьмана, що він необачно видає лицарство на різню поган. Спокійно глянув на нього Жолкевський і сказав: «З мене не тече вода». Цецорська катастрофа загнала знову Корецького в полон до Царгороду. З цього приводу переповідають казковий мотив про нього, будім-то Корецький, входячи до Царгороду, грав на кобзі, щоб розвеселити своїх сумних товаришів.

З кількома його товаришами посадили Корецького до Чорної вежі. Зразу покладав він надію на свого вуйка, гетьмана Ходкевича, що його

¹⁾ K. Niesiecki, Herbarz Polski, t. V, Lipsьке, 1840, с. 233.

²⁾ Таке число подають „Bitwy znamienite, tymi czasy na różnych miejscach, mężnych Polaków z nieprzyjaciół Krzyża Świętego w roku terażniejszym, 1620. Przez Marcina Paszkowskiego opisane. Naostatek nieszczęśny przypadek ich za niezgoda“. (5-6).

³⁾ Pobudka ludzi rycerskich Przez nawalność Pogańską w małej kupie, z żalostí Chrześciaństwa zniesionych. Ku czulości y przestrodze dalszej Woyny Tureckiej Panom Chrześciańskim nowo wczyniona. Przez Stanisława Witkowskiego, Roku Pańskiego 1621. W Zamosciv (B 2-6 — B 3-a).

⁴⁾ Krwawy Mars Narodu Sarmatskiego, w którym się opisuia bitwy potężne Najniejszego Władysława Krolewica Polskiego, z Sultanem Osmanem, Cesarzem Tureckim, na polach Wołoskich, pod Choćimem Zamkiem. Także Stanisława Żolkiewskiego, kanclerza koronnego, na polach Cecorskich, z Skinderbaszą y Gałą, bitwy krotko opisane w roku 1620 y 1621. Przez Piotra Napolskiego wydany. 1628 (B 1-a).

визволить із неволі, як видко з листу Корецького з 30 травня 1622 р. до князя Збарзького, призначеного польським послом до Царгорода. Ось що писав тут Корецький до коронного конюшого:

„Oświecone miłościwe Xiąże! Wszystkich tych cięższości w utrapieniach moich, ktoręmi mię Pan Bog tymi czasę nawiedzić raczył, śmierć sławnej pamięci nieboszczyka wuja mego, wojewody wołyńskiego, świat moj z śmiercią jego na wagę puścili byli, w czym bowiem niemal zwątpił, jako ten, o krotęgo się tak gorąco starać nikt nie mógł nad niego o wolności mojej. Dopiero usłyszawszy, że W. X. X. jesteś tu wielkim posłem do Porty, omnino revixi, mając wielką nadzieję w dawnej miłości i łasce W. X. M. przeciwko mnie, że się o mię tak starać będziesz, jakobym ja, własnej dostąpiwszy wolności. P. Bogu dziękować i W. X. M. pokim żyw, acceptum beneficium odslugować mogł. Dzień ode dnia nie tylko my, ale i wszytek Constantynopol jakoż od środopocia wyglądamy W. X. M. Lecz nierychły przyjazd W. X. M. a piekieleczyka sułtana Osmana uporny przeciw radzie wszystkich swych do tej Mechy wyjazd barzo nas potrwożył. Ale inaczej te wszystkie rzeczy odmienił Pan Bog. Die 17 Maii jańczarowie i szpagiowie z inszymi wojennemi cesarza tego ludźmi Mustafę na państwo wprowadzili. Die 18 Maii Dilawer baszę, Kuler agę, Dussy baszę rozsiekali. Die 20 mensis huius sułtan Osman niebosczyk w grobi- przodkow swych odpoczywa, 20 Maii Mustafę mansalem uczyniono, został, wezyrem Dawen basza. Za pierwszym byciem pana Suliszewskiego u niego z tym się declarował, że nierozzerwany pokój między państwem cesarza z Koroną mieć chce. I zaraz chana posłano i do Kantimira pod gardłem im zakazując, żeby w żadne państwa Rzeczypospolitej nie wpadali i najmniejszej nie czynili szkody, czymby się naruszony raz pokój już naruszyć mogli. I w tym pana Suliszewskiego upewnił, że za przyjazdem wielkiego posła nas oswobodzi, co W. X. M. z listu pana Suliszewskiego szerzej zrozumiawszy, rozumiem, że jeśliby jakie w tej niespodziewanej mutacyej wiadomości adwersa urosła, W. X. M. opinia o przyjaźnianiu sam do Constantynopola, tedy taką wzięwszy wiadomość, nie tylko w pokoju wybierzesz się w tę drogę, ale i sam się co prędzej pokwapić będziesz raczył, z wielką, da Pan Bog hoc minus quo Reipublicae fungeris causa, z sławą naszą i pożytkiem Rzeczypospolitej odprawić będziesz raczył. Namowiwszy się z jego mością panem Koniecpolskim, mianowicie, kiedy W. X. M. o wszystkim statum rerum wybaczysz, wszytko to łącno i prędko z przybytnością W. X. M. sprawić się może, gdyż na tym rzecz wszytka zawisła. My W. X. M. wyglądamy, kładąc się i wstając Pana Boga prosimy, żeby nam W. X. M. prędko w dobrym zdrowiu do Constantynopola ku dobremu ojeździe i oswobodzeniu nas przynieść raczył. Zalecam się przytym etc. W Constantynopolu 30 Maii. Anno Domini 1622. Samuel Korecki¹⁾).

Таке писав Корецький і не передчував навіть того, що за двадцять вісім днів закінчить життя. Дня 27 червня 1622 р. писав англійський посол до державного секретаря між иншим ось що:

„Не могу вслати цього листу, щоби не донести в ньому про новий жажливий поступок варварів. Кн. Корецького, одного з польських панів, поручених його королівською милістю, що передтим утік на вільність, по дволітній знову неволі замордовано сьогодні вранці у в'язниці. Це страшно обурило нас усіх; не бачу в цьому ні цілі ні політики крім запалу дикої пристрасти. Бажають тут згоди, а дають нову причину до зирання миру, бо ж звільнення полонених це одна з його умов. Чи думали, що побуюючиє за рещту приспішать зроблення трактату, або чи мали якого підозріння про нього й чи не зрадили його свої, давши зрозуміти, що його бурхливий дух не стерпить довго миру, тяжко відгадати. Але це певне, що для їх власних намірів не можна було dokonати жадного більш нерозважного й більш жажливого чину... Звольте розважити наше прикре положення й представити це його королівської милості, що його також покривджено, бо він ласкаво вставлявся за Корецьким і вже мав дану обіцянку; але тут ніхто не думає додержати віри“²⁾

Варто тут згадати ще, якої причини замордування Корецького здогадувався французький посол у Царгороді де Сезі в депеші до короля Людовика XIII з 28 червня 1622 р. Він писав: «Щойно задушено кн. Корецького й не можна знати, з якої причини, хиба що великий везир, людина несамовита й без розуму, понав у гнів на шляхтича польського

¹⁾ Bunt na cara tureckiego Osmana Roku Pańskiego 1622: Szpagiow, y Janczarow y inszych Musulmanow, Agarencykow, Bisurmanow. Oto iż niedokazał tego, na co podniósł woynę z Polaki, gdzie 20000 Janczarow, y inszych z Azyei, z Egiptu, rozmaitey chalastry do sta tysięcy stracił, cztery lata się na tę woynę gotuiąc: 500000 woyska z tataru mając (сучасна брошура у Бібліотеці Красінських у Варшаві, що нею міг я покористуватись у Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка за ласкавою вигодою управ згаданих бібліотек) (В 1-6 — В 2-а).

²⁾ J. U. Niemcewicz, Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce, t. V. Пулавн, 1830, сс. 408 — 409 („Wyjątki z negociacji kawalera sir Thomas Roe w czasie poselstwa jego do porty ottomańskiej od r. 1621 do r. 1628 inclusive“).

амбасадора за те, що його шеф ще не увійшов у межі його великості султана й задержався в Кам'янці, довідавшись про напад татар наперекір умові з одного й другого боку. Ця смерть може спізнити або й унеможливити мир»¹⁾).

Противником Корецького був Гуссейм баша Алкаїру, що бажючи в сучасних обставинах мати мир із Польщею й уважаючи Корецького, що сидів у в'язниці в Ессі Кумелі, одною з перешкод такого миру, бо випущений за вставленням великого посла, знову бував би Україну й нападав би на підлегли Туреччині землі, задумав замордувати його, пустивши поголоску, що він умер на морову заразу. Тому вислав девять убійників до нього. Прийшовши, сказав один із них до Корецького: «Маєш за що дякувати Богу, бо гарячі вставлення аєнтів короля, твого пана, й знаменитих твоїх свояків знайшли відгомін у цісаря, так що видобувшись швидко від своїх співтоваришів на волю, оглядатимеш вітчину». Зняли з нього кайдани й веліли бути веселої думки, але він догадався зради, глянув на пільного гетьмана Конєцпольського, залився сльозами, оповів усю річ і, попросившись з ними сердечно, вийшов на гору, де щойно показали йому смертний присуд, названий буюрдун. Корецький вирвав ніж у одного, що стояв близько й, набивши великої шкоди у них, задушений рушниками, закиненими ззаду на ший²⁾, закінчив життя. Слуга гетьмана Влодек, звільнений з неволі, викрав штучно його тіло й завіз до Корця, де врочисто його поховано. Таке оповідання про смерть Корецького приходить в описі леґації Христофора Збразького до Порти в характері посла. Несецький подав за рукописом Янчинського, що на лікоть довгими прутами доти сікли Корецького, аж він сконав³⁾.

А втім уже 19 січня 1621 р. писав із Царгороду англійський посол до лорда адмірала, що Корецький знаходиться в небезпеді⁴⁾. Але в тюрмі тоді ще не сидів Корецький. Туди попав щойно в березні. 23 березня 1621 р. писав французький посол у Царгороді де Сєзі до короля Людовика XIII, що «від вісьмох днів цього польського вельможу, названого Корецький, приведеного як воєнного полоненого до тюрми, звідки він вирятувався перед кількома роками, не переслухано до сьогодні»⁵⁾.

¹⁾ „Акты историческіе, относящіяся къ Россіи, извлеченные изъ иностранныхъ архивовъ и библиотекъ д. ст. сов. А. И. Тургеневымъ“, т. II. Спб., 1842. с. 420.

²⁾ Aug. Podgórski, Pomniki dziejów Polski wieku siedm nastego, I, Вроцлав. 1840, с. 309.

³⁾ K. Niesiecki, Herbarz Polski, V, с. 235. Оповідання про смерть Самійла Корецького ампліфіковано далі. В оповіданні Войціцького він кладе дванадцятьох трупом. „Тоді кинулися нові вбійники, б'ючи його залізними шинами; припертий до муру, боронився до останку; з поламаними руками й розторошеною головою впавав нарешті з виснаження й тоді вдушено його“ („Encyklopedia Powszechna“, XV, с. 499). Про Самійла Корецького крім цитованих речей пор. ще: Joan Innoc. Petricius, Historia rerum in Polonia gestarum... Краків, далі Joan. Innoc. Petricii Rerum in Polonia ac praecipue Belli cum Osmano Turcarum Imperatore gesti finitique Historia..., Краків, 1637 і Томаша Świąckiego, Historyczne pamiatki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski, т. I, Варшава, 1858, сс. 115—6; J. U. Niemcewicz, Dzieje panowania Zygmunta III, т. III, Краків, 1860, с. 112; K. Górski, O wyprawie i klęsce cesorskiej (1 września do 6 października 1620 r.), „Biblioteka Warszawska“, 1886, т. III, сс. 344—354; Adam Boniecki, Herbarz Polski, ч. I, т. XV, Варшава, 1907, с. 148; N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt, т. III, Гота, 1910, сс. 367—368; Antoni Prochaska, Hetman Stanisław Żółkiewski, Варшава, 1927, сс. 114—117, 237—254.

⁴⁾ Zygm. Komarnicki, Samuel Korecki, „Biblioteka Warszawska“, т. 60 (1855), с. 291.

⁵⁾ „Акты историческіе“, с. 413. До часу, коли Корецький сидів у в'язниці, відносяться такі слова про нього:

Zacne xiazę Koreckie u Gałgi więzieniu

Ciemne cierpi, jednak ma pańskie wyżywienie.

I tego z Ferensbekiem pan Bog wynieść może,

Ten im tam do wszytkiego snadnie dopomoże.

(Rozmowy świeże o nowinach z Ukrainy, z Węgier, y z Turek. Краків, 1621, 3-6).

Може спричинилися й козаки до того, що загострено строгість проти Корецького, кинено його до глибшої тюрми та приковано подвійними ланцюгами. А саме козаки виплинули на Чорне море та пробували другий раз визволити Корецького. З реляції Юрія Вороцького, що втік із турецької неволі й по чотирьох тижнях прибув до польського табору 16 липня 1621 р., відомо, що козаки зруйнували в Царгороді вежу, де сидів у часі першого полону Корецький, думаючи, що там сидів він і те-пер¹⁾.

Одинадцять літ по смерті Корецького видав Самійло з Скшипни Твардовський у Кракові свою віршовану річ „Przeważna legasya Jaśnie Oświeconego Książęcia Krzysztopha Zbaraskiego“, де оповів про смерть Корецького згідно з прозовим описом легації кн. Збараського, а саме, що Гуссейм баша Алкаїру, котрий

Wiedział niegdy o sławie i wielkiem imieniu²⁾
Koreckiego w Wołoszech, który w długim cieniu
I nędzy ustawicznej, naowczas ujęty,
Siedział w Esse Rumeli więzieniem i pęty,
Rozumiał, że na posła wielkiego przyczynie
Miał wyniszczyć, wyszedłszy, znowu Ukrainę,
Znowu burzyć i ziemie carskie na przemiany,
Zaczem jako i pierwej powadziłby pany.

І далі оповідає Твардовський згідно з прозовим оповіданням, називаючи Корецького оборонцем руських земель і сарматським Леонідом³⁾. Згідно з такою оцінкою Корецького Твардовський, згадуючи в дальшому тексті про замок, де пересиджували полонені з українських і польських земель, підкреслював велику втрату наслідком замучення Корецького:

Tu dwakroć i Korecki więzieniem był przed laty.
Maż, którego ojczyzna zguby i utraty
Nie oplacze na wieki. Tak go unosiła
Fortuna, że nakoniec o sam brzeg rozbiła⁴⁾.

Для цієї теми дуже цінне те, що сказав про Корецького єзуїт Андрій Скібіцький у своїй проповіді, що її мав на похороні волинського каштеляна Івана Кароля Корецького в 1633 р. Називаючи Самійла Корецького війовником безсмертної слави, підносив проповідник, що Корецький воював своїм мечем не тільки за вітчизну, але й за віру, що його думки вічно були зайняті турецькими й татарськими війнами. Коли трапилася нагода, не можна було здержати меча Корецького. «О хто був би бачив тебе,—апострофував проповідник покійника,—як вививалася твоя хоробра рука з цим мечем по широких окраїнних волоських і мультанських полях? скільки татарських, турецьких, неприятельських лобів назвувала? як багато разів Дністри, Прути, Дунаї неприятельською кров'ю зачервонила? як глибоко в татарську й турецьку землю сягала, як не один раз блищучи в очах самої столиці турецької держави йї упадком

¹⁾ „Жерела до історії України-Руси“, т. VIII, Львів, 1908, с. 225.

²⁾ На крисах зазначив автор, що баша задумав позбавити Корецького життя, щоб зробити тривкішим мир з Польщею, але певніше, що покійник перед Турками, що бували у вежі, відгрожувався помстою й новими нападами на Волощину, скоро тільки вийде з полону, а це дійшло до його відома.

³⁾ „Poezye Samuela z Skrzypny Twardowskiego“ („Biblioteka Polska“, зом. 19 і 20, Краків, 1861, сс. 34—36). Два роки передтим згадав Старовольський про смерть Корецького через удушення в „Sarmatae bellatores“, Краків, 1631, с. 229). В тому самому році, що твір Твардовського, вийшов у Вільні й „Senator w Jaśnie Wielmożnym Panu I. M. P. Mikołajowi Hlebowiczowi... wysławiony“ Лаврентія Пруса з такими похвалами про Корецького: „Був це великий муж, що хто хотів описати мужа з усіма прикметами, в цьому князеві міг мати зразок для цього. Бо був предивно убагроднений і вродою й серцем і хоробрістю й відвагою й силою й баганням слави народу“. Корецький „був би наступив“ на славу гетьмана Ходкевича, коли бісурменин не був би позбавив його життя. „Був князь Самійло в своєму князівському роді, як дорогий камінь у золотому перстені, що як золото освічує, так також із свого боку від золота бере освітлення“ (F 4 а-б).

⁴⁾ „Poezye“, с. 137.

грозила? скільки самому царству сливе до шні напрімірювала? скільки аж до сьомого разу на цей меч побід набрала?» Знать можна було до часу проповіді тішитися Корецьким живим, коли була б не побоювалася Порта, що отоманська держава може впасти від меча Корецького. Тут пригадував проповідник свідощтво короля Жигмонта III хоробрости Корецького, а саме, коли Польща мала б на Поділлі та в Київщині таких Корецьких більше, ніколи не підлягала б такій татарській шарпанні. І перейнявши виславленням лицарськості Корецького, степенував проповідник ось як свою річ про нього:

„Tu mi w tych ręku zwycięski niech zaraz rośnie las palmowy, niech zakwita zwycięskie lasy laurowe, dodaj kto niezwydłych na nieśmiertelne wieki cypraryssow, dodajcie mi tryumfalnych wawrzynow, że onę wieża, gdzie Samuel Korecki miłość przeciwi ojczyźnie, śmiercią swoją śmierć czola wojska naszego zastępując, et unum pro multis dando caput, zapieczetował, ukoronuje? dajcie wiecznej sławie na wszystek świat głośnie trąby: niech z onego miejsca, gdzie wielką onę duszę Bogu oddał x. Samuel Korecki, brzmieć nigdy nie przestając, wystawa lwie owo serce, rękę onę waleczną, miecz on siedmiokroć tryumfalny. Nie umrze sława twoja, Achillesie nasz Polski, będą nowi Homerowie na sławę twoję, nie ustana pouliczne o tobie śpiewania, nie umilkna wieki, żyć w pamięci będziesz u ludzi, poki żyć będą ludzie“¹⁾.

З наведених запевнень Скібіцького в його проповіді найцікавіше й найцінніше його запевнення, що „nie ustana pouliczne śpiewania“ про Самійла Корецького. Запевнюючи, що не перестануть лунати «повуличні» пісні про Корецького, тим самим стверджував проповідник, що такі «повуличні» пісні співалися в честь Корецького за часів Скібіцького. А що він промовляв у Корці, без сумніву мав на думці українські пісні про Корецького в устах народньої маси чи то співані по вулицях. Таким робом у словах Скібіцького маємо ствердження з 1633 р. існування української пісні чи навіть українських пісень про Самійла Корецького.

Та й в даному разі не було нічого дивного в тому. Коли життєві пригоди, лицарськість і трагічна доля Корецького звернули на нього увагу дубровницького поета Івана Гундуліча, що в своїй великій поемі «Осман» прославив його як одного з найвизначніших героїв. Гундуліч це найвизначніший представник дубровницької літератури, а «Осман» найвизначніший твір Гундуліча, не зважаючи на його хиби: змішання ліричного й епічного моменту в ньому. Головним героєм є властиво тут не Осман, на що вказувала-б назва поеми, а польський королевич Володислав і про нього говорить поет із глибоким, зворушливим ліризмом. Поет виславлює хотинську війну з 1621 р., що в своєму наслідку довела до трагічного кінця Османа. А що львину пайку хотинських подвигів узяло на себе козацтво, прославлює Гундуліч і козацтво та Сагайдачного²⁾. Далеко завело би подавати тут те, що та як оспівує поет із подвигів Корецького в своїй поемі. Яке визначне місце займає Корецький у великій поемі Гундуліча, показує ствердження Осипа Маковея, що окремо займався цим питанням, а саме що Корецький, в поемі «Коревський», є побіч Володислава найбільше прославленим героєм поеми³⁾. В ній оспіваний не тільки Корецький, але також його жінка, Катерина, в поемі «Крунослава», що в часі першого полону чоловіка дісталася разом із ним

¹⁾ Rycerz z namiotu, albo Kazanie na Pogrziebie Sławney pamięci X. J. M. Jana Karola Koreckiego Kasztelana Wołyńskiego. Miane w Korcu w Kościele Farnym. Anno Domini. 1633. 7 Nembr. przez X. Andrzeia Skibickiego Societatis Jesu. Люблин. 1634, с. 16 — 18.

²⁾ Пор. „Ivana Gundulića Osman“ у загребському виданні з 1884 р., пісня третя (с. 35, строфа 61 — 62), зокрема пісня десята с. 143, 146) й далі одинадцята та дванадцята.

³⁾ Ossip Makovej, Beiträge zu den Quellen des Gundulic'schen Osman. „Archiv für slavische Philologie“ т. XXV, с. 73). Про Гундуліцького „Османа“ є велика праця Альфреда Єнзена „Gundulic und sein Osman. Eine südslavische Literaturstudie“ з 1900 р. В працях Маковея і Єнзена наведена інша література.

до неволі, незгоди якої причинилися без сумніву до передчасної її смерті¹⁾.

З першої половини XVII в. можна згадати ще дві речі, де прославлено Самійла Корецького. В 1645 р. вийшов панегирик у честь Самійла Карла Корецького, де знайшлися ось які слова про нашого Самійла Корецького:

Świeżo wiek pomny, wszak znał Samuela,
Wspomnieć onego nikt się nie zasromia:
Ten w Czarnej wieży zwłoki śmiertelne wela.
Żałuje każdy, wszystka polska дума,
Że prędko poległ ten, który z hetmany
I sam był często harde bisurmany²⁾.

Того ж року з приводу вінчання того ж князя мав проповідь Марко Корон, де називав Корецького Ахіллем, що сили й побід його зазнали Татари, Московитин, Турки й Волошин. Тут наводив він слова латинського листу Жигмонта Третього, коли він зазивав Корецького на війну, з похвалами для нього, та пригадував інший лист, Станислава Жолкевського, що ним запрошував його гетьман проти козацтва³⁾.

Оспівував Корецького й Вацлав Потоцький у першій частині «Wojny chocimskiej», зазначаючи про смерть його, що «tak padł ten rycerz z tyłu poźem uderzony»⁴⁾. Але вже за життя Вацлава Потоцького певно поширилася й легенда про смерть Самійла Корецького, що веліла вмерти йому подібно, як закінчив життя Дмитро Вишневецький в дійсності й легенді. Бібліотека Оссоліньських має рукопис, писаний різними руками XVII й XVIII в. В цьому збірнику є й річ, де переповідається ця легенда про Корецького на зразок лицарськості для молоді. Узятий в турецьку неволю Корецький, і «попавши в неприязельські руки, дістався на цей ганебний, але для нього вельми славний гак, що зависивши його незвичайною тиранією на залізному гаку, поганство зробило собі з нього тільки видовище».

„Zostawał między niebem i ziemią żywy polskiego męstwa świadek.. Położonego jako na wadze, komu nieśmiertelna ważyła słowa, a pretium tak wymienitej cnoty wynależć nie mogąc, na tej się funkcją kilka dni zabawiła. Tym czasem gdy przez otwartą ranę ziejąca krewią oraz i dusza ubiegała, gromadnie baszowej i innej pogańskiej potencji koło około siebie widząc, o łuk i o strzały jakoby o ostatnią swojej rycerskiej profesyjej pociechę prosił, który z pogańskich otrzymawzy rąk, a kilka razem strzał nalożywszy, kilka na placu trupem położył“⁵⁾.

¹⁾ Катерина вмерла 1618 р. й тоді ж вийшов у Кракові панегирик Петра Горчина з приводу її смерті п. н. „Zalosość a meżnego a światem pożegnania Jeumości Jaśnie Oświeconey Pani Katarzyny księżney Koreckiey“. Примірник панегирика має Оссолінеум, а вривки з нього навів Вишневецький, *Historia literatury polskiej* т. VII, сс. 277—279. Між иншим Катерина жалкує тут, що смерть не замкнула її очей, коли була в неволі з чоловіком, або кажучи її словами з панегирика,

gdy płacz znakomity

Z oczu mych krwawy płynął, jako deszcz obfity

Gdy w pogańskiej niewoli była, gdzie i swego

W srogich okowach miała męża kochanego.

²⁾ Pogonia ochotney wyprawy do obozu w Dzikie Pola... Samuela Karola na Korcu Koreckiego, 3-а.

³⁾ M. a. r. K o r o n a, Witanie, oraz u powinszowanie stanu malzeńskiego, сс. 154—155.

⁴⁾ Wojna Chocimska. Poemat bohaterски w dziesięciu częściach, Львів, 1850, с. 88.

⁵⁾ Chria facti, in qua laudatur factum inclyti herois Samuelis Korecki, qui a Turcis ex unco ferreo suspensus postulato arcu aliquos bassas Turcicos sagittis confixit, ркп. 722, 237-а — 239-б. Вимовним документом традиції про те, що Самійло Корецький згинув на гаку, є вірш у збірнику в латинській і польській мові в колишній виленській публичній бібліотеці п. н. „Carmina perill. Korecki Byzantii in fixo clavo lamentantis et futura fata Poloniae praedicientis“:

Twój, Polaku, Mars na haku gdzieś przy Carogrodzie

Taki lament i testament pisał twej swobodzie:

Polski ptaku, widzę z haku, że przyjść na hak tobie;

Za czas mały, orle biały, masz chodźć w żalobie!

„Україна“, березень—квітень—3.

V.

Вертаю до наведеної вище пам'ятки нашої пісенности в записі кінця XVII в. Хід гадок розвивається в ній ось як. У чистому полі на Цецорі стояв «од неділі першого дня» невеликий обоз, де гетьманував князь Дмитро Корецький. Третього дня засів він із своєю дружиною до обіду й не передчував своєї біди. Саме тоді татарський хан ударив на обоз, розгромив його, вирубав усі полки, а сам Корецький живцем попав у руки поган, що повели його до Царгороду, завязавши йому очі «чорним бри-том азамітом». Тут запитали його яничари, чи він воює, чи крамує, чи тільки оглядає город. Почав Корецький писати листи й посылати їх до своєї матери, прохаючи її продати Корець і Межиріччє й викупити його з неволі. Мати відписала, що вже тричі викупувала його з неволі та потратила міста й села, ані разу не мала з нього потіхи. Четвертий раз уже не тратитиме міст, сіл і скарбів. Почав турецький цар намовляти бранця на свою віру, обіцяючи йому в такому разі свою рідну сестру за жінку. З обуренням відкинув князь пропозицію царя, ще й погрозив, що коли мав би при собі свій гострий меч, зняв би ним цареві голову з плеч і, втопивши свій меч в його крові, навчив би його своєї віри. Розлютився царевич і звелів яничарам скинути його на високий гак, щоб глядів далеко, чи не побачить де джавра на морі. Повисів так князь два дні, а третього прийшли яничари його наглядати й запитали його, чи не бачить де джавра. Відповів князь, що не бачить джавра, але бачить на високому дубі голуба з голубкою. Коли мав би при собі тугий лук і стрілки, вбив би голуба з голубкою на снідання й обід їх панові. Яничари підняли це на сміх і дали йому лук. Він наложив дві стрілки-калінівки на лук, вимірив і вбив голуба з голубкою. Подав назад лук яничарам і післяв їх забрати голубів на снідання й обід своєму панові. Прийшли яничари до царя й сповістили його, що Корецький убив два голуби, по одному на вечерю й обід йому. Показалося, що не вбив Корецький голуба з голубкою, але царевича з царівною. Звелів цар зняти Корецького з гаків і привести перед себе. Став князь перед царем, зложив руки на хрест і промовив, що зготовив із голубів вечерю для царя. Тоді сказав цар до князя, що це не голуби, а царевич із царівною. Підкреслюючи хитрість князя, сказав цар, що все таки смерть перехитрить його.

Вже в часі запису нашої пам'ятки вдерлася до неї ось яка непослідовність. Намовляючи князя прийняти магометанство, цар предкладав йому взяти його рідну сестру за жінку, а з двох місць при кінці пам'ятки ясно виходить, що це була його донька: видно це з твердження, що князь не вбив голуба з голубкою, а царевича з царівною, і зо слів царя:

Не голуби то, мої то діти,
Син царевич з царівною.

З цього виходить, що й в пропозиції царя була мова, щоб князь женився з його донькою, а не сестрою.

З такою поправкою наша пам'ятка являється гармонійною цілістю прославлення лицарськості героя, що стояв в обороні християнської віри та християн. Він мстить на царських дітях, синові й донці, бо з донькою її батько предкладав йому женитися, а на синові мстить не так тому, що розлучений царевич велів скинути його на гак, але більше тому, що скинувши героя на гак, велів йому сторожити, чи не підкрадаються до Царгороду люди тієї самої віри, що й він, християни. З кінцевих слів:

Ніхто тебе не ухитрить,
Хиба тебе смерть ухитрить,

можна здогадуватися, що царевич, скинувши героя на гак і звелівши йому сторожити за християнами, хотів перехитрити героя, що не бажаючи добровільно перейти на магометанську віру, мав сповняти ролю маго-

метанина яко християнин серед мук на гаку. Наведені кінцеві слова пам'ятки дозволяють заразом доміркуватися, що негайна смерть стрінула героя за те, що вбив царевича з царівною. Таке закінчення саме добре підходить до Самійла Корецького, що хитрим способом видобувся перший раз із турецької неволі, так що повторний його полон міг збудити у деякого сподівання, що він і другим разом хитро видістанеться з неволі. Одне те тепер смерть перехитрила його.

Справжній сук пам'ятки це назва героя: «ксонже Дмитр князь Корецький», що на цецорських полях дістався в полон і прохав матір продати Корець і Межирічє та викупити його з неволі. Очевидно мова в пам'ятці про Самійла Корецького, що саме в часі цецорської виправи дістався другий раз у полон. В нашій пам'ятці очевидна пересада, хоча тут самозрозуміла, коли мати не хотіла викупляти сина, заявляючи, що тричі вже визволювала його з полону, тратила села й міста, а ні разу не мала потіхи з нього. Імення Дмитро замість Самійла могло попасти в нашу пам'ятку під впливом популярної традиції Дмитра Вишневецького в пізнішому часі, коли ймення Корецького призабулося. А втім могло бути й так, що змішання Дмитра Вишневецького з іменем Корецького, героя з цецорських піль, наступило вже в часі зложення нашої пам'ятки, саме під впливом спорідненої традиції про Дмитра Вишневецького. Беручи під увагу ті рядки, де приходиться підкреслений сук у нашій пам'ятці, бачимо, що сливе всюди можна вставити ймення Корецького Самійла без шкоди для пам'ятки: 6 р. „Xiaże Dymitr, kniaz Korecki“—Xiaże Samujło Korecki“; 20 р. „Xiaże Dymitr, p. Korecki“—„Xiaże Samujło Korecki“; 40 р. „A szczoż recze Xiaże Dmiter“— „A szczoż recze Xiaże Samujło“; 61 р. „Xiaże Dmiter, p. Korecki“—Xiaże Samujło Korecki“; 65 р. „Aż on promowyt Xiaże Dmiter“—„Aż on promowyt Xiaże Samujło“; 97 р. „Xiaże Dmiter pered carom staw“— „Xiaże Samujło pered carom staw“; 102 р. „Recze turski car do Xiaża Dmitra“— „Recze turski car do Xiaża Samujła“. Тільки римування в 105 р. не дозволяє замінити Дмитра на Самійла без шкоди для риму:

Xiaże Dmiter,
Tozes chyter.

Коли наведені слова находилися в первісному тексті нашої пам'ятки, то з цього виходило б, що Самійла Корецького перехрещено на Дмитра вже в часі зложення нашої пам'ятки.

А вже таке змішання в устах якогось кобзаря чи лірника річ легко зрозуміла. Й одинокий варіант Руліковського пісні про байду, де зберігся Корецький,—але ж в якому дивному сполученні:

Був пан Корецький
Дмитро Вишньовецький

(як одна особа!)—без сумніву плід якогось лірника, коли

Він велику силу мав
І войовав громом
Та своїм словом,

як якийсь святий, напр. Ілля з набожної псалми. Не злюбили його невірні, чатували на нього, спіймали, закували його в кайдани,

І ребро його круком затягали
І на стіні прибивали.

Повисів так «пан Корецький» не день, не два, ні ївши, ні пивши, а все думав своє, нарешті попрохав «Турків-яниченців», щоб вони «божим промишленем, а своїм милосердем» (чисто лірницькі мотиви) дали йому лучок стріл в його руки, бо хоче вбити голубка й голубку «цареві на снідане

І на обідане і на полудане
І на вечеру»

(незугарне розводження первісного тексту, де герой вбиває по одному голубові цареві на снідання й обід). Вислови «снідане» й «обідане» захо-

валися у варіанті Руліковського з первісного тексту. Одначе тут не стріляє герой царевича й царівної, але ціляє царя в серце, царицю в потилицю, а царівну в помісницю. Слово «узлились» із рядка

Узлились яниченці, стали його рубати

нагадує вислів про царевича з первісного тексту:

Wzliwsie wtowczas turski carewicz.

Кінчиться варіант Руліковського знову неначе словами з набожної псалми, хочби напр. про Лазаря:

Стали янтели крильми трепати,

Стали його тіло і душу до небес брати.

Забувався історичний елемент пам'ятки, варіювався її легендарний елемент. Пішов у забуття початок пам'ятки з оповіданням про полон Корецького на цецорських полях і його старання викупитися з неволі, а застрягла в пам'яті носіїв пам'ятки тільки поява героя в Царгороді, де він наче козарлюга запивається медом і горілкою. Коли в первісному тексті намови царя, щоб герой перейшов на його віру, а дістане руку його доньки, логічні, бо виплили з подиву для його лицарськості, пропозиція свої доньки з боку царя й панування п'янюзі бодай дивна. В дальшому ході пісня вже вірніше тримається давнього тексту, хоч і тут замінила вірним чурою яничарів, що, піднявши на сміх героя, подали йому лук і стріли. Затративши гармонійну суцільність первісного тексту, пісня замінила царевича й царівну на три особи: царя, цареву й царівну. Застріленням їм, а в інших варіантах ствердженням, що помста героя за те, що цар не покарав героя по козацьки, й кінчиться пісня, не знаючи нічого про приказ царя зняти героя з гаку, прикликання його перед себе й кінцеві слова первісного тексту. Як видно, пісня зосередилася головню на середині первісного тексту, варіюючи її на різні лади, а забувала його початок і кінець, коли ж легендарно-казковий елемент нашої пам'ятки взяв гору над її історичним елементом, що призабувся, прийшла пора на заміну історичної особи загальною, гулякою-неробю, байдою. В «Треносі» Мелетія Смотрицького приходять вислів: „Wejźruj na niewstydliwych bajdów“; а в тім він часто вживається в минулих віках у польських книгах.

Яке ні було б походження нашої пам'ятки в записі кінця XVII в., вона без сумніву має Самійла Корецького за свого героя. Свідчить про це й згаданий в ній полон його на цецорських полях, і згадані в ній маєтності Корець і Межиріччє, родинні маєтки Корецьких, і навіть пропозиція героєві прийняти іслам, бо з Корецьким звязала традиція таку пропозицію з боку турецького султана, що обіцював йому за це всякі вивищення й почесні. Правда, Корецький не згинув на гаку, як Дмитро Вишневецький, тільки його задушили султанські висланники, але з наведеного вище рукописного тексту та поданого польського вірша знаємо, що вже в XVII в. була традиція про смерть Корецького ідентична з традицією про смерть Дмитра Вишневецького. Коли ж пригадаємо слова єзуїтського проповідника Андрія Скібіцького з 1633 р. про те, що тоді гомоніли по вулицях співи в честь Корецького,—а він чув їх передовсім у Корці, де виголосив проповідь, отже вони були українські,—то й ті слова промовляють за Корецьким.

Навпаки я не найшов згадки про те, що співалися пісні про Вишневецького, хоча тяжко припустити, щоб їх не було. З нашою пам'яткою спільне у Вишневецького тільки одно висіння на гаку, але вже стріляння було виключене у Вишневецького, бо ж його кинено на гак із звязаними руками й ногами. До цього мотив стріляння на гаку без сумніву легендарно-казковий і не може мати впливу при вирішенні особи героя нашої пам'ятки ні за Корецьким, ні за Вишневецьким.

Переходячи до форми нашої пам'ятки бачимо, що форма її зближена до тієї, яку мають твори з конвенційною назвою думи. Таким робом від-

кривається в нашій пам'ятці невідома досі дума. Цікаво порівняти її форму з формою іншої думи, про козака-нетягу, записаної в тому самому збірнику Кондрацького з кінця XVII в., що й наша пам'ятка. Порівняння форми однієї й другої думи показує, що форма думи про козака-нетягу є більше виробленою ніж форма нашої пам'ятки, тим самим дума про козака-нетягу без сумніву старша віком від нашої пам'ятки, що повстала вже після цецорського походу Самійла Корецького, цеб-то після 1620 р. Отже порівняння форми обох дум дозволяє віднести повстання думи про козака-нетягу в її первісній формі чи її прототипі до XVI в.

Полишаючи на боці типову форму думи, можна зауважити в думі про козака-нетягу залюбування починає рядок від «аж». На 46 рядків думи приходиться починання рядка цим робом аж тричі: 8 р. Az, hde sie wziaw Tataryn stary borodaty; 10 р. Az do nioho kozak promowlaie; 23 р. Az promowyt k niomu kozak Ukrainski. В нашій пам'ятці на 107 рядків починається рядок від „аж“ вісім разів: 10 р. Az hde sie wziaw han tatarski; 19 р. Az k niomu janyczare promowlaiut; 23 р. Az tohdy kniaz Korecki listy piszet; 29 р. Az k niomu maty listy odpisala; 58 р. Az tretioho dnia nastupaie; 65 р. Az on promowyt xiaze Dmiter; 87 р. Az pryszli ianczary do swoho pana; 91 р. Az neubyw xiaze Korecki hołubka z hołubkoiu. За те найбільше рижниться щодо форми наша пам'ятка від думи про козака-нетягу своїми останками віршового складу: 3 р. W czystym poli na Cecory; 5 р. Wsim żołnirum y wsim panum; 18 р. Czornym brytom azamitom; 21 р. Czy woiuiesz, czy kra muiesz; 24 р. Listy pyszet, tiazko zdyszet; 105 р. Xiaze Dmiter, tozes chyter. Далеко більше заховалося восьмискладових рядків, що їх половини не римуються: 6 р. Xiaze Dymitr, kniaz Korecki. 8 р. Obid z nimi obidaie; 12 р. Vwes tabor precz rozhromy; 13 р. Tam wsi powki wyrubali; 14 р. Wsiu druzynu zabywali; 15 р. Koreckoho zywcem wziali; 20 р. Xiaze Dymitr, p. Korecki; 27 р. Proday Korec y Mezyrec; 28 р. Wykup mene z newoleki; 31 р. Mista, seła potratila; 36 р. A szczo recze turski caru; 37 р. Wiruy, kniaziu, wiru naszu; 38 р. A podoczpy wiru waszu; 40 р. A szczo recze xiaze Dmiter; 61 р. Xiaze Dmiter, p. Korecki; 93 р. Z ioho rodnoiu sestriou; 98 р. Na kryż swoi ruki składow; 99 р. Do pana swoho promowlaw; 100 р. Oy pane moy, pane caru; 104 р. Syn carewicz z carownoiu; 106 р. Nichto tebe neuchytryt; 107 р. Chyba tebe smert uchytryt. Декуди легко привернути восьмискладову будову вірша: 2 р. Stoiaw oboz newelik — Стояв оboз невеликий; 4 р. A w tym obozi byw hetmanom — A w obozi i t. d. або w tym obozi i t. d.; 25 р. Do swey matuchny posyłaet. Do matuchny i t. d. 26 р. Oy maty moia Koreckaia — Maty moia i t. d. 33 р. Czetwertyi raz uze ne budu — Четвертий раз вже не буду; 39 р. A sestru rudnu moi — byru sestru i t. d. 58 р. Az tretioho dnia nastupaie — Tretioho i t. d. 65 р. Az on promowyt xiaze Dmiter — Az promowyt i t. d.; 73 р. A druhoie na obidanie — Druhoie i t. d.; 77 р. A do hołubuw miraie — Do hołubuw i t. d.; 96 р. A pered mene prywedite — Pered i t. d. Також із інших рядків легко зробити, не насилуючи їх, восьмискладові. Вважає при цьому що восьмискладові рядки легше задержалися менше-більше в першій третині тексту й на самому кінці; тяжче їм було або й неможливо задержатися в середині тексту.

З цих помічень виходило би, що прототип нашої пам'ятки був письменського походження й свої зміни на нову форму завдячував прототип нашої пам'ятки своїм носіям.

Як судили гайдамаків в Ніжині 1751 р.

В Ніжинському Округовому Архіві мені випадково пощастило знайти кілька листів з справи ніжинського полкового суду р. 1751 про гайдамаків¹⁾. Проте вважаю за незайве оголосити їх зміст, бо вони торкаються гайдамацьких подій 1750 року—одного з «років найвищої підйоми гайдамацьких хвиль», при чому як раз цей рік найменш освітлено в історичній літературі²⁾. Мало того. Документи, на які я натрапив, тим цікавіші, що вони малюють судовий процес над гайдамаками багато докладніше, ніж це зроблено в справі Чернігівського Губерніяльного Історичного Архіву, на основі якої написано статтю Вол. Евфимовського: «Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним Судом (1752—1753)»³⁾.

21 червня 1750 р. за р. Дніпром, проти містечка Переволочної, близько карантинного караулу, було зловлено запорозького козака Степана Маркового сина Покиньбороду. В переволочанській гарнізонній канцелярії він «добровільно» показав, що він родимець м-ка Носівки Київського полку. Тому років з 10 як він з запорозькими козаками втік до Запорозької Січі і перебував там в Ірклівському курені. А року 1750 на вербній неділі він пішов на річку Бокову до козака Бруховецького куреня Олексія Рагули, що там жив в зимовнику, щоб сплатити йому борг. І саме в цей час до тої річки прибув Мишастівського куреня козак Харитін Балка і з ним 60 чоловіка козаків. З цієї партії 10 чоловіка, змовившись, поїхали на річку Катюнка (?) до великого тракту «для чинення грабежа і розбоя. Точію тогда—розповідав Покиньборода,—никого з едучих ватажак не усмотрѣли. Потом пѣшіе пошли въ Польшу с намѣрениемъ, чтобъ въ польскихъ мѣстахъ учинить грабежъ. І въ то время повстрѣчалось с ними полскихъ жителей два человекъ, идущие из полскаго села Залевокъ, единъ Тимофѣй Таранъ, другий Мацапей, с коими согласясь пошли к объявленному селу Залевкамъ для ограбления живущих тамо старости і орандара, и прошедъ тайно російской стоящий на граници у високихъ буеракахъ карауль, ночнимъ временемъ и шли прямо къ селу Залевки, которое отъ російской граници стоитъ въ трехъ миляхъ. И какъ прибили къ тому селу ночнимъ же временемъ, то усмотрели стоящей на греблѣ полской карауль, чрезъ которой прокрастся имъ било невозможно, и отойшли прочь, а на другую ночь в полскомъ же селѣ Каменки в разстоянии отъ Залевки в одной милѣ, у живущаго тамо арандара, в небытность его и жени в домѣ взяли воровскимъ дѣломъ трое лошадей, двѣ сѣдлѣ, два кафана суконнихъ, четыре ручницѣ, пару пистолетовъ, денегъ тридцать копѣекъ, полотна локоть с-пять, сорочку му-

¹⁾ Це листи 15—22 з справи, що в цілому мала 29 листів. Підкреслюю „випадково“, бо цей архів всупереч заяві одного вченого (Зап. Іст. Філол. Відділу УАН, кн. XV, 218) за старі роки зовсім не упорядковано. Тут хаос справ і окремих документів різних установ на протязі XVIII і XIX ст. і не тільки ніжинських. Є, наприклад, папери прилуцького полкового суду. А „чудово збережений і впорядкований архів ніжинського магістрату за XVIII століття“ ніжинському Архівному Управлінню зовсім невідомий і в списку фондів округового архіву його немає.

²⁾ Горбань М. В., Гайдамаччина 1750 року („Науковий Збірник Харківської Науково-Дослідчої Катедри Історії Української Культури“, ч. 2—3, с. 98).

³⁾ „Україна“, 1925, кн. 2—3, сс. 108—110.

жескую одну, наволочку подушечную одну, а другого ничего не брали, и какъ тамошние обиватели потривожились и пялбу чинить начали, то тогда онъ, Покинборода со всѣми своими товарищи ис того села бежали и за торопостию пограбленное полотно оставили, а протчое все взяли з собою. Оттудова ж пошли обратно, и прошедь російской караулъ, прибили к рѣчки Воковой въ зимовникъ козака Кониболоцког¹⁾ куреня Івана Куяна. А от зимовника пошолъ билъ онъ, Покинборода, к Днепру, гдѣ запорожские козаки едучи в Малую Россию для купчества, поймавши его, Покинбороду, отдали под караул в переволочанской гарнизонъ.

Після допиту, переволочанський комендант, бригадир Кошелев 22 липня переслав Покинъбороду до київської генерал-губернаторської канцелярію, яка переправила його з другими колодниками в Військову Генеральну Канцелярію, звідкіль його одного послали до ніженської полкової канцелярії, де він і сидів до суду під караулом. Перед судом над ним учинили звичайний «розиск» з «троєкратным боемъ в столпа дубами», але він «утвердился» в тих зізнаннях, що зробив «добровольно» в Переволочні. Він тільки дещо додав. Всіх товаришів при розбої в с. Каменка було 11, «въ томъ числѣ полской области села Залевокъ мужиков два, единъ Тимоша Таранъ, а другой Мацапей, да третій с полского жъ села Каменки прозванием Сукур, и в оном селе Каменки вышепрописанные всѣ вещи взяти у тамошнего старости Поляка, а у Жида арендара взяли толко денег 30 коп., да полотно простой работы локоть с пять, которое полотно въ томъ же селѣ и осталось, а прочимъ взятимъ имуществомъ и лошади между собою роздѣлились, а чимъ било роздѣлитися невозможно, то едентъ другому посплачивали денгами, по которой роздѣлки ему, Покинбородѣ, достались толко два рублѣ денегъ, какие денги он, Покинборода, пропилъ всѣ без остатка, а другие товарищи его доставшиися имъ пожитки и денги гдѣ подѣвали, не знаетъ и о самихъ их не вѣдаетъ, такожъ и собственного своего имущества нигдѣ не імѣетъ».

Полковий суд в складі полковника Сем. Кочубея, судді Василя Кулаковського та судового писаря Фед. Стефанова підвели під злочин Покинъбороди ділий ліс артикулів. «А в Правахъ Малороссійскихъ, кои височайшими ея императорскаго величества всемілостивѣйшими указами подтверждени здешнему малороссійскому народу, о таковихъ преступникахъ, котория злымъ умышлениемъ своимъ пошедь въ иностранния государства, учинили бъ тамъ над кимъ каково самовольство либо грабительство, как то и по сему делу явствуеетъ, хочай самихъ точнихъ на то артикуловъ не изобрѣтаеся; но яко по тѣмъ же Малороссійскимъ Правамъ повелено в книги Статутѣ раздѣлѣ 4 артикулѣ 28: буди бъ которому чужоземцу в якомъ мѣстѣ стал от какова тубилца якій гвалтъ, бой, разбой, зранение и отняtie гвалтовное маетности его, и что нѣбудь с тихъ вышеупомянутихъ речей, тогда обвиненный въ таковомъ дѣлѣ безъ позу должень усправедливитися. Да в роздѣлѣ 11 артикулѣ 31 в пунктѣ 3: кушчамъ людемъ чужестраннымъ если бы стался разбой отъ шляхтича или отъ кого колвекъ іного, тогда судъ взираючи на вышепрописаний 28 артикул розделу 4, должень без замедлѣния учинивши обстоятельное слѣдствие о таковомъ злочинству и обходжении и поступкахъ того, на кого произойдетъ жалоба, присматруючи и разсуждаючи прилѣжно час, мѣсце, знаки подобенства і всякие иные причины к справедливости в томъ дѣлѣ служащие, імѣетъ къ тому склонятися, как би чужестранный человекъ безволонитно настоящую получили справедливость; по которому праву в 30 артикулѣ того ж раздѣла, и о шляхецкихъ разбояхъ таковымъ же способомъ росправу чинить повелено. А въ томъ же 31 артикулѣ в пунктѣ I положено: разбойника на горячомъ учинку пойманного, по настоящому доводу каз-

¹⁾ Циб-то Калниболоцкогго.

нить смертью, а шкodu разбоемъ учиненную награждать з имѣннiя разбойничого. Да в роздѣлѣ 12, в титулѣ 7 о навязкахъ жидовскихъ написано: Если бы шляхтичъ забилъ Жида и былъ би пойманъ на горячомъ учинку, тогда мѣветъ горломъ каранъ быти. По тому жъ должно разсуждать и о розбой; а шкоды при забитии албо розбой вчиненные з имущества того разбойника по доказательству плачени бити имѣють. По коимъ вышепрописаннымъ Малороссійскимъ Правамъ, хочай за разбой шляхтича и иностранныхъ купцовъ, а особливо за разбой Жидовъ, пойманному на горячомъ учинку разбойнику по слушномъ доказательствѣ положена смертная казнь, но понеже вишепоказанный колодникъ Степанъ Покинборода и з розиску своего утвердился, что онъ с товарищами своими десято челоувѣками при нападении в полскомъ селѣ Каменкѣ никому никакова бою и смертного убійства не учинили, толко грабежомъ въ тамошнего старости и у Жида вишепрописаннымъ небольшимъ числомъ вziali пожитковъ и денегъ, болше же ни въ чомъ ни от кого і иску не имѣется. Для того оного колодника Покинбороду за таково его преступление полковой нѣжинский судъ достойнаго смертной казни не признаеть. А что онъ, Покинборода, с протчими товарищами своими, согласясь, пошли прямо в Полскую область имѣя точное свое намѣреніе к разбою, гдѣ по вышеписаному в одномъ селѣ Каменкѣ самовольнымъ взятіемъ хочай небольшимъ числомъ пожитковъ и денегъ учинили грабительство, да въ другомъ селѣ Залевкахъ, ежели бъ имъ отъ состоящего тогда на греблѣ близ того села полскаго караулу, в томъ ихъ намѣреніи не воспослѣдовало било препятствія, то би они могли по тому своему намѣренію еще кому нѣбудъ каково приключить разорение и тѣмъ покой посполитий нарушить. А в книги Порядку Права Цесарского въ артикулѣ 86 на страницы 72 написано: Хто би по умишлению своему возимѣлъ выполнить какій злій учинокъ, но за какимъ препятствіемъ оного исполнить еще не могъ, а то би на него явно показалось, таковой имѣеть быть кремѣнально каранъ, подлугъ разности умишления и предвосприятія его, какъ на здоровѣ, такъ и на горлѣ. Да в томъ же Порядку въ части 4 на страницы 222 напечатано: за каково злочинство караня не описано, такъ злочинца должень бити каранъ подлугъ розсужденія судового, которое болше имѣеть склонно бити къ милосердию нежели ко крутенству. Того ради в силу тѣхъ Порядковихъ Правъ и по обстоятельству оного всего дѣла, в суде полковомъ нѣжинскомъ розсуждено: вишепоказанного колодника Степана Покинбороду за таково его с товарищами его жъ разбойническое умишление и учиненное въ сосѣдственномъ Государствѣ самоволное грабительство, чтобъ онъ і впредь чинити того не одважился, учиня ему нещадное публѣчное у столпа дубцами наказаніе, в страхъ другимъ назначить его урѣзаниемъ правого уха, да в награждение вишепоказанного заграбленного имъ с товарищами его в Полской области в с. Камянки имущества, по силѣ вишепрописанныхъ Статутовихъ Правъ, взыска на немъ, Покинбородѣ, доставшиися ему по роздѣлки того имущества два рублѣ денегъ к отдачи онихъ обидимимъ, хто к тому впредь приищется, что же в него, Покинбороду, ко висканію с техъ денегъ никакова собственнаго движимаго и недвижимаго имущества не имѣется, то отколь тѣмъ обидимимъ за то наградить или самого его на вислугу отдать кому повелено будет, о томъ от полкового нѣжинского суда предать в Главное Генеральное Войсковой Канцелярии разсмотрение да и о протчихъ вишепоказанныхъ же его, Покинбороду, товарищахъ бившихъ с нимъ на розбой, когда они впредь гдѣ нѣбудъ в Малой Россіи или в Запорожской Сѣчи будутъ поймани и болѣе за ними (кромѣ више показанного) никаковой винности не сищется, учинить с ними по сему же дѣлу противъ више писанного суда полкового нѣжинскаго опредѣленія. И сей приговоръ записать и, учиня с оного мнѣние, отправить оное при доношении в Генералную Войсковую

Канцелярію, и при ономъ сообщить со всего дела обстоятельный екстрактъ с перечневою выпискою».

Цей докладно мотивований присуд було ухвалено 15 березня р. 1751, а 20 березня вже післано листи до Військової Генеральної Канцелярії з додатком «ми́нїя», екстракта і «перечневою выписки». При цьому ніжинський полковий суд повідомляв Канцелярію, що до одержання резолюції Покиньбороду будуть тримати під міцним караулом, а також «и над прочіими гайдамаками подлежащее окончание производится».

В титулі «Выписки перечневою» Покиньборода кваліфікується не тільки запорозьким козаком і колодником, але й розбійником. В рубриці «По какому дѣлу» написано, що він, за своїм признанням, «совокупясь с 10 товарищами... в с. Каменке пограбил... кафанов суконних старых, ручниц мужицких чтыри, пистолетов прости х пар... денег мѣдних копѣек 30». Підкреслені вирази вносять нові деталі в оповідання Покиньбороди.

Графа «Что приговорено» звучить: «В ми́нїи суда полкового нѣжинского приговорено по силѣ Прав Малороссійских, в книги Порадку Права Цесарского, въ артикулѣ 86 на стр. 72, и в части 4, на стр. 222 напечатанных, по обстоятельству оногo всего дѣла вишеписанного колодника Стефана Покиньбороду за таковое его розбойническое умишление и учиненное в сосѣдственном государствѣ самовольное грабительство, чтобы онъ и впредь чинить того не отважился, учинить ему нещадное у столпа дубцами наказаніе, въ страхъ другимъ назначить его урѣзаніемъ правого уха, а в загражденіе заграбленного им с товарищами его в Польской области в с. Каменки имущества по силѣ Прав в книги в роздѣлѣ 4, в арт. 31, да в розд. 12, арт. 7 напечатанихъ взыскать на нем, Покиньбороде, доставшимся ему по роздѣлки того имущества два рублѣ... или самого его на вислугу отдать».

Чекати Покиньбороді довелось не мало. Тільки в листопаді надіслано було з Глухова вищий остаточний вирок гетьмана К. Розумовського. За цей же час до ніжинського полкового секвестру потрапили його товариші, інші «колодники-розбойники»: Николай Пайда, Юско Гасан, Мойсей Копитко, Гаврило Никитенко, Иван Кракур, Грицько Вовк, Сидор Малий, Юско Ус, Иван Сукур. Останній, розуміється, не той родимець с. Камінки, що його назвав на допиті Покиньборода; коли б його злупали, то віддали б польському урядові.

Можливо, що ці товариші Покиньбороди після того, як розділилися з ним здобиччю, були ще якийсь час на волі і продовжували свою гайдамацьку практику, бо в присуді їм інкриміновано: «розбои и грабительства в Польском Государствѣ над Жидами и другими тамошними обывателями». Це вже був присуд Генерального Військового Суду—не відомо в порядку затвердження ніжинського вироку, чи після переведення слідства в Глухові на підставі нового матеріялу. Тільки присуд Генерального Суду був такий, що всі вони, зараховуючи в те число й Покиньбороду, повинні бути скарані на горло. І гетьман, що познайомився з «ми́нїемъ» Генерального Суду, теж знайшов, що всі підпадали смертній карі «в силу Малороссійських Правъ». Але цього вироку він не ствердив, вважаючи на царську заборону такої карі й на грамоту з державної кулегії чужоземних справ, що одержав її 16 жовтня 1651 р. Вона ж спеціально торкалася усіх, що в Гетьманщині ріжними судовими установами присуджені були до смертної карі, політичної смерти та до довічної заслужки. Грамста вимагала усіх таких колодників закувати в кайдани ручні й ножні і відправити з достатнім караулом «на роботу в рогорвикѣ до предбудущего об них рассмотрения». Генеральний Військовий Суд, повідомляючи ніжинську полкову канцелярію про зміст ордеру гетьмана, доручив їй приставити усіх колодників до 15 листопаду в Глухів

«за безопасним караулом». Але самий указ дійшов до Ніжина тільки 16 листопаду, коли й ухвалено виконати його. Щодо повернення речей, пограбованих ніжинськими колодниками, «обидимим хто приицется», за оцінкою, то гетьман написав від себе київському генерал-губернатору Леонтєву, бо речі переховувалися в київській губерніяльній канцелярії. Зміст відповіді Леонтєва обіцяли переказати Ніжинській полк. канцелярії для виконання по силі гетьманського ордеру (але не ясно, що саме вона мала тоді виконати).

Зміст справи Покиньбороди складають дві частини—пригода гайдамаків і суд над ними.

Авантюра Покиньбороди, за його оповіданнями, розпадається на такі моменти:

а) Покиньборода—запорозький козак, як і ті 10 чоловіка, до яких він пристав і які склали одну пошту частину групи, що з'явилася невідомо для чого на р. Боковій¹⁾. Крім козаків, «мужиків» чи посполитих в ватагу ввійшло тільки три чоловіка і всі з польських сел.

б) В справі фігурують і «добрі», хазяйновиті козаки, що їхали «в М. Росію для купечества». Вони й припинили дальші пригоди Покиньбороди,—його віддано уряду як гайдамаку або просто як людину підозрілу. Невідомо, чи з власної ініціативи вони це зробили чи за розпорядженням Коша та старшини запорозької, на яких чинив напір уряд російський²⁾.

в) Ватага, що складалася на р. Боковій, поставила собі за мету—«чинення грабежа і розбоя» і тільки!

г) Спочатку хотіли грабувати по цю сторону границі, а потім вирішили поживитися в «полских» селах, при виборі яких керувалися вказівками товаришів—жителів тих сіл.

д) Але об'єкти грабунку були не випадкові,—староста й орендар у Залевках, староста-Поляк і Єврей-орендар—в Камінці.

е) Відношення населення Камінки до гайдамаків не було прихильне,—вони почали палити по грабіжниках і примусили до втечі вдатися, при чому дещо полишили з речей, що викрали були.

ж) Здобиччю гайдамаки напі, як звичайно, поділилися, при чому частини річей, що їх не можна було ділити, поперепродавали один одному. Таким робом нашому Покиньбороді дісталось два рублі. Чи він рівну долю одержав, чи трохи меншу, як випадковий учасник нападів, його пай був на диво малий, навіть незрівняний з результатами розподілу після операції гайдамацької, що широко задумана, в якій, напр., брав участь Семен Тихий³⁾.

Таким чином, наша справа в цій частині досить бідна коли не на факти, то на мотиви виступів як самого Покиньбороди, так і його товаришів. Ніжкої гайдамацької ідеології тут не маємо. Неможна навіть сказати, що їх грабування мало національно-соціального характер, поскільки направлено було на старостів-Поляків і орендарів-Євреїв, бо ця ватага спершу хотіла грабувати мабуть своїх... Нема теж вказівок ні на голод, ні на утиски від українських панів та старшини, ні на пролетаризацію селянських мас на Лівобережжі, ні на внутрішні заколоти в Січі, ні на зв'язок цієї авантюри з загальним рухом запорозького «гультайства» проти Поляків, які тоді саме почали наступати на запорозькі володіння

1) Можливо, що їх приїзд стояв в зв'язку з загальним рухом запорозьких козаків на весні 1750 р. проти Поляків (про це у Горбаня, о. с., 106 і д.), а може вони належали не до «сіромах» і не збиралися гайдамакувати, а займалися промислами. Мабуть і Покиньборода 10 років промишляв перебуваючи в Січі, бо в його знайшлися гроші для виплати боргів.

2) „Арх. Юго-Зап. России“, ч. III, т. 3, Предисловіє В. Б. Антоновича, сс. 96 — 97.

3) „Україна“, 1925, кн. 3, с. 109.

(зруйнування Гарду уманським полковником Костою-Ортанським). І хоч наші документи встановлюють, що ініціатива виступу ватаги належала запорозьким козакам і що в ньому взяли участь селяни польських сіл, це не вирішує спірного питання про те, з кого головним чином склалися ватаги—з селян чи з степового українського гультяйства,—питання, що його знову поставив р. 1924 О. Гермайзе¹⁾. Але все ж вони підтримують вивід М. Горбаня, що в 1750 р. правобережне селянство грало тільки роллю допомічну в постаті окремих осіб, а в масі воно ставилося до гайдамаків вороже²⁾.

На мою думку, ніжинські документи більш дають до в'яснення судової процедури над гайдамаками, яку зовсім не освітлено навіть в спеціальній статті В. С. Евфимовського про засуд Семена Тихого. Цей автор оповідає тільки, що Генеральний Суд, справившись з законами, знайшов, що «за силу Малоросійських Правъ, показанній гайдамака подлежит смертной казни», яку за царевою грамотою 16 жовтня 1751 р. замінено одсилкою на роботу в Рогервик³⁾.

Ніжинський полковий суд, який в особі Покинбороди мусів перший, мабуть, раз судити гайдамаку, розвернув тяжку артилерію ріжних прав. До речі. Не ясно, чому саме прислано було Покинбороду до Ніжина, як не в'яснено, чому багато гайдамаків, заарештованих після руху 1750 р., опинилося в секвестрах переяславському та чернігівському, на що М. Горбань звернув увагу⁴⁾. Можна тільки догадуватися на підставі документів, що їх видав Антонович, що старалися розсилати заарештованих гайдамаків в місця їх походження, а іноді в місця «по близости» від Києва⁵⁾. Але такими мотивами керувалася київська губернська канцелярія, а що було на думці у Генерального Суду, не відаємо.

Ніжинський полковий суд найперше звернув увагу на політичну чи теж дипломатичну сторону виступу Покинбороди. Не перший рік йшли напади гайдамаків на прикордонні місцевості Польщі, що утворювало прикрі непорозуміння, а Ніжин більш, ніж інші міста, повинен був дорожити добрими стосунками з цією державою, бо через Польщу йшла більшість торгових шляхів. Але від гайдамаків і саме в польських межах постраждали одного разу грецькі купці і можливо ніжинські, а один польський шляхтич, на дім якого гайдамаки зробили напад, загрожував пограбувати «руських» купців, коли йому не дадуть завдоволення...

Розуміється, цей злочин треба було підвести під норми карного права, щоб-то звернутися до головного кодекса «Малоросійських Правъ» до Литовського Статуту, що його «визнавано за «національне» право Гетьманщини і широко вживано в судовій практиці»⁶⁾. Але як в ньому «самих точних на то артикулов» ніжинські правники не «ізобрѣли», то вони підігнали більш-менш підхожі. Хоч наші гайдамаки грабували в чужій державі, ніжинський полковий суд пристосував до них 28 артикул 4 розділу Статуту і п. 1 арт. 31-го розділу 11-го, де мова мовиться за розбій і образи, що чиняться купцю з чужої сторони тубільцями, і про порядок переведення слідства. Кару ж за розбій встановлює п. 1 арт. 31-го,— смертну кару розбійнику, що його злапано на гарячому вчинку, хоч би

¹⁾ «Україна», 1924, кн. 1—2: Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів, с. 34. Пор. М. Горбань, в «Науковому збірнику Харків... Катедри», 2—3, с. 100 і д.

²⁾ «Науковий Збірник Харк. Катедри», с. 109.

³⁾ Розуміється наказ сената 31/XII 1751 р. засилати в Рогорвик (фортеця на Фінській затоці) колодників засуджених до смертної карі (П. С. З. №№ 9871—2). «Україна», 1925, кн. 3, с. 110.

⁴⁾ «Науковий Збірник Харків... Катедри», ч. 2—3, с. 114.

⁵⁾ Див. напр. «Арх. Ю.-З. Р.», ч. III, т. 3, с. XXX. Також А. А., Исторические Материалы, вып. 8, 88-89.

⁶⁾ Проф. М. Е. Слабченко, Ескізи з історії «Правъ по которымъ судится Малоросійській Народъ» («Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Вагалія», 1927, 749).

то був шляхтич. А арт. 7 розділу 12-го карає на горло шляхтича навіть за вбивство Єврея і відповідну кару дозволяє присудити за розбій.

Але ніжинський суд бачив, що ці артикули не зовсім до ладу, бо Покинборода нікого не вбив. Вбивства не було, а тільки заграбування в чужій державі у старости й Єврея пожитків та грошей і то «неболшимъ числомъ». Прийшлося звернутися до других джерел «Малоросійскаго Права», а саме до «Порядку Права Цесарскаго». Але і там відповідних артикулів не знайшлося, за то два параграфи уповноважували ніжинських правників присуд «подлуг своего погляду». Покинборода з товаришами мали намір зробити грабіж в с. Залевках, але його не здійснили, бо їм перебив польський караул. А як раз арт. 86 Права Цесарського уповноважив суддю карати злочинця подлуг свого умишлення, хоч би він і не виконував свій намір через яку-небудь перешкоду. А друге місце того ж права, на ст. 222, давало судді дозвіл самому встановляти кару злочинцеві, коли в законі вона не показана, причім припускалося, що суддя більш прихильний до змилювання, ніж до люгости.

Ця комбінація трьох елементів Литовського Статута, Цесарського Права й власного погляду і відбилася на вирокі ніжинського полкового суду відносно Покинбороди та його товаришів, хоч тоді останніх ще не було в Ніжині. Їх засуджено позаочно, але теж м'яко. «Нешадное бієніє» «дубами» (замість батогів), відрубання вуха, майнова кара—усі ці кари взято із «Малоросійскихъ Правъ». Навіть заміна майнової кари відданням злочинця на вислугу—було звичайним явищем. Але сукупність цих кар ніжинський суд обумовив не стільки «силою тих порадкових прав», скільки «обстоятельствами того всего дѣла», і розуміється своїм впаданням...

В звязку з посиланнями ніжинського суду на «Малоросійскія Права» виникають ще два питання.

Перше. Якою редакцією Литовського Статуту користувався ніжинський суд? Мамоничевським виданням 1588 р., чи новим польським перекладом? Питання це давно наука поставила і вчені давали на нього різні відповіді. А. Ф. Кистяківський схилився в сторону польської редакції¹⁾. Галка Д. Миллера²⁾ така: «Намъ думается, что въ правительственныхъ учрежденіяхъ Малороссіи были въ ходу самыя разнообразныя редакціи Статута: въ иныхъ попадался печатный польскій, въ другихъ—можетъ быть, и печатный Мамоничевскій, а во всѣхъ вообще рукописный въ разныхъ редакціяхъ, прототипами коихъ служили, конечно, редакціи Мамоничевская и польская». Новіший дослідник цього питання проф. М. Слабченко доводить, що в Гетьманщині XVII в. вживано списки Статуту в Мамоничівському виданні, але разом припускає, що «городові та центральні українські уряди знали були і польські редакції». Кодифікатори ж українського права в XVIII ст. користувалися власне польськими виданнями³⁾.

Щодо наших ніжинських юристів, то вони, розуміється, знали польську редакцію Статуту. На це показують хоч би такі вирази в їх цитатах, як «знаки подобенства» (пол. podobieństwa) «имѣеть къ тому склоняться» (na do tego przychyłać się). Крім того, посилання на пункти 31-го

¹⁾ „Права по которымъ судится Малоросійскій Народъ. Кіевск. „Университетскія Извѣстія“, ноябрь, 850—854. Відомі такі польські видання Лит. Статуту: 1614, 1619, 1623, 1642, 1648, 1698, 1744 (с. 816 пр. I, 833).

²⁾ Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи. Суды земскіе, городскіе и подкоморскіе в XVIII ст. („Сборникъ Харьковскаго Истор.-Филог. Общ.“, т. 8, 1896, с. 194).

³⁾ М. Е. Слабченко, о. с., 749—751. Пор. Теличенко, Очеркъ кодифікаціи Малоросійскаго Права до введенія Свода Законов. (Кіев. Стар., XXIV, 454, и слід.).

артикула, що є властиво польським виданням, бо Мамоничевське не має такого розподілу. Але ми не знаємо, чи був у Ніжині друкований польський примірник, чи український переклад з нього. У всякому разі користувались Статутом то вербально, то скорочуючи текст, або переказуючи його.

Щодо другого джерела «Малоросійських Правъ» — Порядку Прав Цесарських, то хоч посилається ніжинський суд на 86 артикул, який на п и с а н и й на ст. 72, але нижче говориться: «на стр. 222 напечатано»; очевидно, у ніжинського суда було друковане видання цього німецького права. Це тим важливіше, що, за свідомством Д. Миллера, посилення на Цесарське Право було надзвичайно рідке: йому є відомий тільки один випадок¹⁾. Ніжинські документи свідчать, що екземпляр Цесарського Права був в Ніжині і що його знали і в Глухові.

Ніжинські судді називають Цесарське право «Порядком права цесарского», просто «Порядком», «порядковими правами». Кодифікатори українського права в своїх «Правахъ, по котрымъ судится Малоросійский Народъ», також посилаються на «Порядокъ», або «Порядокъ Права Цесарского». А посилаються вони часто-густо. І це не дивно: «Порядок» один з тих трьох кодексів, що ввійшли в склад «Правъ», як це видно з самого заголовку: «Права, по котрымъ судится Малоросійский Народъ... изъ трехъ книгъ, а именно Статута Литовского, Зерцала Саксонского съ приложеніємъ при томъ двухъ Правъ²⁾», такожде изъ книги Порядка, по переводъ изъ польскаго и латинскаго языковъ на російській діалектъ въ едину книгу сведенная».

«Порядок» чи «Порядок Права Цесарского» це «збірникъ различныхъ сочиненій, въ которыхъ изложено было польскими юристами магдебурское право». Повний титул усього збірника і першої частини — такий: *Porządek sądów u spraw mieyskich prawa magdeburskiego*. „Porządek“, що дав назву всьому збірникові, є підручник до вивчення права, що його склав Бартоломій Гроїцький, писар краківської митниці. Потім ця приватна праця зробилась «законною книгою», за виразом А. Кистяківського³⁾, «на которую преимущественно предъ другими ей подобными любили ссылатся суды Польши, Литвы и Малоросіи». Відомі троє видань цієї книги: перше 1565, 1567 і 1573 р.р. для різних частин, друге — 1616, 1627 р.р. і 3—1760. Розуміється, ніжинський полковий суд мав перед очима одно з двох перших видань. Називає ж «Порядок» і цесарським правом (як і суд глухівський земський і генеральний суд в випадках, про які читаємо у Миллера, — див. вище) через те, що в цілому збірникові є частини, в титули яких входить згадування про «цесарське право», „*Postępek wybrany jest z praw Cesarskich*“. ч. 6—, „*Rejestr do Porządku u do Artikulow prawa Magdeburskiego u Cesarskiego*“.

Цікаво, що в тім самім Ніжині 100 років тому керувалися цим же «Порядком». В 1657 р. магістратський суд за звалтування жінки приговорив двоє людей до смертної кари, по силі Саксона. Коли ж обжалувачі відпустили їм вину, суд добавив: «Судь еднак, заб'ягючи злой распусти, ведлуу права въ Порядку права меского, на картъ 132 описанного, аби Василеви и Мискови мистри (цеб-то кати) по уху отр'язавши. зъ мѣста посторонками засвѣдчили, же би и въ полку тутадшомъ нѣ в кого

¹⁾ Д. О. Миллер, с. 196. Випадок цей стався р. 1766. Але Миллер оповідає і про другий приклад посилення на „Порядковое Право“, в 1768 р. (210, пр. I).

²⁾ Як видно з передмови до „Правъ“ (вид. А. Ф. Кистяковського), такими докладами були право Майдеборське чи громадянське і Хелмінське. Треба зауважити, що Д. Миллер відрізняє „Порядок“ і „Право Цесарское“ (194 і д.).

³⁾ А. Кистяковскій, Права, по котрымъ судится Малоросійскій Народъ, 983-989. 1020.

и нѣ хто их передержовать подѣ горловимѣ каранемѣ не важилес казаль»¹⁾.

Оскільки «Порядок» був важним джерелом «Малоросійських Правъ», видно з того, що крім посилянъ на нього ріжних судів, його не раз перекладали на українську мову—в 1735 р. Комісія Глухівська, а потім ще кілька разів в другій половині XVIII ст.²⁾.

Напослідок хочу оголосити ще одно свідощтво про гайдамаків, що я знайшов в справах ніжинського грецького архіву 1774 р. В 1760—70-х роках в Ніжині жив Грек Іван Христо Асланович, що колись торгував в Ясах. Він оповідав, що на початку 1760-х років, коли їхав з товарами з Яс до Бухарешту, його ограбували гайдамаки (Справа 1769 р. 10/IX, № 2309, і друга—1774 р.). Щоб зрозуміти, що то були за гайдамаки в Валахії, треба звернутися до старої розвідки про гайдамаків В. Б. Антоновича. Ще на початку XVIII ст. придніпрянську область Польщі, що її грабували гайдамаки, великі пани колонізували Валахами, як міліцейськими. Було споруджено військові поселення. Але в 1734 р. ці колоністи самі були захоплені гайдамацьким рухом і утворили кілька ватаг з «полковниками» на чолі. Дехто з цих ватажків з своїми загонами самі перейшли в Валахію, а інших з колоністів самі поміщики постаралися вернути на їх батьківщину³⁾. А там суспільно-економічні умови були не ліпші за польські, то і гайдамацький рух не вмер...

1) А. Кистяковскій, Права... 998. Порядок — часть 2-я с. 220 цитовано в вирокі суда 2-ої ніжинської сотні. Нарешті Генеральний Військовий Суд подає цитату й цілий текст „из Правъ Малоросійскихъ з книги порядку, въ которой въ правахъ царскихъ в арт. 65 напечатано“ (998—999).

2) Списки перекладів у Кистяковського, 1002 — 1003.

3) Арх. Ю-З. Россіі, ч. III, т. 3. Предисловіе, 63-65; 112. Див. № 611.

Одружіння Семена Горкуші.

Навколо ватажка, чи (по урядовому) розбійника Семена Горкуші в свій час утворилося чимало легенд та переказів, як про героя того часу. Що ж до фактичного матеріалу, то його є не так багато, бо головна справа про нього з товаришами зберігається в Ленінграді, а стаття Маркевича («Русское Слово» за 1859 р.) теж на сьогоднішній день, є бібліографічною рідкістю. Зважаючи на такі обмежені джерела по цьому питанню, не доводиться нехтувати й дрібними архівними даними, що трапляються в провінціальних архівах. Зокрема, щодо одружіння Горкуші, то в «Кіевской Ст.» 1895 р., кн. 4, була про це згадка (публікація Румянцева), але обставини одружіння не були наведені, бо ця справа виявлена лише тепер в фонді «Полтавської Дух. Консисторії»¹⁾ й має такий заголовок «Дѣло о обвинчаніи Протопопіи Миргородской села Шарковщины священникомъ Василіємъ Моховимъ, вора Семена Горкушу съ дѣвкою Чвиркаловною и о протчемъ» стор. 212. Стрічаємось з Горкушою в цій справі (матеріалі), коли він, загнаний політично²⁾, мріяв про осіле життя в слободі Ромоданівці (сучасна Лубенська округа). Тут Горкуша, як видно з зізнань, «приторжиль у Кучеренка (ромоданівського мешканця) леваду для поселеня». Всі дані, щодо Горкуші, доводиться вибирати з зізнань на слідстві, яке переводилося в тій площі, чи знав Мохов³⁾, кого він вінчає? Чи знали «поручители», за кого вони ручилися? Чи знала економія, кого вона приймала в «підданство»? Звичайно, коли виявилось з публікації уряду, що Іваненко-Горкуша «явний разбойникъ», то на слідстві скупі давалися свідчення й кожен замовчував про те, що він в дійсності знав про Горкушу, а особливо замішані в справі вінчання його. Всього в цій справі (вінчання) давали свідчення та складали зізнання 21 особа: свящ. Мохов, дяк, паламар, прикажчик економії Замогильний, писар економії Соляников, 3 поручителі, ген-майор Шамшев, титар Усік, попадя та 10 селян (5—з Ромоданівки і 5—з Шарківщини). Свідчення селян, як саме об'єктивне, бо вони безпосередньо не були під слідством, а викликані лише, як свідки, було такого змісту:

«Именуемій Семен Горкуша въ Ромодановку невѣдомо отколь пришелъ еще въ 1783 году на веснѣ, какогo жѣ мѣсяца и числа они не вспомнятъ, квартировалъ всегда въ уѣздномъ господскомъ домѣ, именовался козакомъ зъ бывыхъ запорожскихъ козаковъ Семеномъ не Горкушею, но Лисим, какъ же онъ обходился—честно или нѣтъ, не знаютъ, и ни отъ кого не слыхали, и будучи тамо тотъ Горкуша выкопалъ колодязь и надъ нимъ каплещицу въ два департамента съ чотирма дверми своимъ коштомъ выстроилъ, потомъ женился на дочерѣ вдовы ромодановской жителки Анни Чвиркалки дѣвкѣ Меланіи, а за чимъ дозволеніемъ тое чинилъ они не вѣдаютъ, да и чтобъ онъ былъ воръ, или разбойникъ, поелику не ромодановской (житель, но) бродяга, не знаютъ, и не слыхали ни отъ кого, ходитъ же было по слободѣ Ромодановкѣ всегда съ откри-

¹⁾ Полтавський Краєвий Історичний Архів. ²⁾ Кошовик Семен Гаркуша. „К. Ст.“ 1883 р., с. 3. ³⁾ Священник.

тымъ лицомъ, но щобъ были каковы на лицѣ его знаки полагаеміе осужденнымъ на казнь невидѣли, волосовъ оной былъ рудихъ, бріється подь чубъ, лица красного чистого, одежда была на немъ перемѣнная богатая разноцвѣтная, сапоги сафянные, шапка запорожская. Почему и признавали они его за почетного человекѣка, чтобъ же священникъ Моховъ съ онимъ Горкушею когда либо гдѣ обращался невидѣли, и ни от кого не слыхали, ибо реченный Горкуша квартировавший въ господскомъ ромодановскомъ уѣздномъ домѣ, и самъ не всегда живеть было, но болше въ отлучкахъ обращался а куда точно и за чемъ они такъ же не знаютъ и не слыхали ни отъ кого».

Священникъ Моховъ зъ своего боку въ зізнанні такъ освѣтлюе Горкушу. «Значашійся по дѣлу разбойникъ Горкуша обращался примѣрно какъ бы житель владѣнія господина генералъ маіора Шамшева слободи Ромодановки бывая между тѣмъ и въ селѣ Шарковщинѣ до обвѣнчанія его то есть — 783 — года ноября по 13 число болѣе года, во образѣ купца такъ что по бывъ чрезъ двѣ и болѣе недель въ Ромодановкѣ въ уѣздномъ панскомъ дворѣ, и паки какъ бы по своему промыслу отезжаетъ невѣдомо куда; носился жъ слухъ якобы онъ козакъ изъ бывыхъ запорожскихъ дачъ, и туда за промысломъ ѣздить, но привозилъ ли что изъ какихъ товаровъ не видалъ, и подлѣнно ли отгуду или зъ другихъ мѣсть, и какихъ имяно, не слыхалъ, и самъ отомъ съ нимъ никогда рѣчи не имѣлъ и не спрашивалъ, между тѣмъ прожитіемъ и въ церковь и вездѣ по селу безъ закрытія лица ходитъ было, однако въ его Мохова ни одного раза ни исповѣдовался ни приобщался, яко во время постное такъ же бывалъ въ отлучкахъ, и називался онъ не Семень Горкуша, но Семень Ивановичъ Иваненко, отомъ же, почему онъ подь видомъ купца чрезъ толико времени по пушаемъ былъ къ прожитію въ слободѣ Ромодановкѣ, не знаетъ, и никого о томъ, что онъ за человекъ и откуда зашелъ, не спрашивалъ, и съ нимъ до обвѣнчанія обращенія не имѣлъ, чтобы извѣдать о немъ, рассуждая, что о немъ Горкушѣ подробно извѣданіе зависить отъ помѣщика генерала маіора Шамшева, и экономіи его, и если бы сумнительный былъ человекъ, пачеже какъ оной разбойникъ Горкуша, ни когда бы безъ писменного свидѣнія содерживанъ во владѣніи его генерала маіора быть не могъ, а посему и знаковъ на казнь осужденнымъ полагаемыхъ ни когда на немъ не примѣчалъ... Кромѣ того, что оной разбойникъ прозивался Иваненкомъ, хотя бы и прямо називался Горкушею, не имѣлъ онъ священникъ причины забирать о немъ каково либо сомнѣніе и потому, что оной проживалъ чрезъ вышепрописанное время въ слободѣ Ромодановкѣ отъ села Шарковщини, въ приходъ котораго и оная слобода принадлежить, верстъ за 3 состоящей, съ вѣдома помѣщика генерала Шамшева въ той слободѣ прошлого лѣта соорилъ коштомъ своимъ колодязъ и каплицу... самъ генералъ за пріѣздомъ зъ Лубень, гдѣ жителство свое имѣеть, въ Ромодановку, осматривалъ строеніе оное, причемъ кромѣ работниковъ и самъ тотъ Горкуша былъ, и онъ Моховъ будучи въ Ромодановкѣ по надобности приходской, случился такъ же быть, приведши до того колодязя лошадь свою для напою... Тотъ же вышепоминаемый воръ Горкуша говорить совсѣмъ невность, и не гугниво, но ясно, только попендливо нѣсколько, почему чтобъ въ оногъ былъ спорченъ носъ отъ вивранія ноздрей, или отъ ранъ зъ того случившихся, и малѣйшаго случая къ примѣчанію взять неможно было и не примѣчалъ. Обращеніемъ его какъ въ рѣчахъ такъ и в одѣянніи и въ протчемъ совсѣмъ сходственное бывимъ запорожскимъ козакамъ. Бывая по вышеписанному въ Ромодановкѣ приходило было въ церковь въ воскресные и праздничные дни въ одну литургію, и при немъ одинъ человекъ вомѣсто слуги бывалъ, будучи же въ церквѣ ему священнику на молитви копеекъ по пять и въ карнавку давалъ, а между тѣмъ одного времени предъ всѣмъ въ церквѣ

бывшимъ народомъ объяснялся намѣреніемъ, дать на колоколь триста рублей, однако недалъ»...

Повінчано Горкушу, як сказано вже вище, 13 листопада 1783 року. Той самий Мохов про це так оповідає на слідстві в дух. консисторії:

«Когда подданные его пр-ва ген. Шамшева жители шарковскіе Андрей Кучеренко и Иванъ Карлашъ прошлаго—783—года ноября 10... пришли къ нему священнику безъ его Горкуші съ объявленіемъ, что называющійся Иваненко (а не Горкуша) желаетъ понять себя въ супружество крестьянку его пр-ва дѣвку Меланію Чвиркаловну, и уже оную заручилъ за себе, просили обвѣнчать ихъ, увѣряя при томъ, что онъ человекъ несумнительный, и записался въ подданство ихъ помѣщика вѣчно, да и друга(го) никакова между ними къ бракосочетанію препятствія нетъ, но какъ оныя старости никакова объявленія ни словесного ни писменного отъ генерала не дали ему къ обвѣнчанію ихъ, то безъ позволенія владѣческаго и вѣнчать ихъ не согласился, а объявилъ имъ, чтобы на то отъ генерала или зъ экономіи его, со увѣреніемъ о несумнительствѣ ихъ въ бракосочетаніи, представили ему писменной видъ, а между тѣмъ когда и самъ генераль на другой день прибылъ зъ Лубенъ въ село Шарковщину, и онъ Моховъ съ прибытіи его увѣдомился, ходилъ нарочито для увѣдомленія, съ позволенія его пре-ва тотъ именующійся Иваненкомъ съ дѣвкою Чвиркаловною желаетъ бракомъ сочетатись, на что генераль объявилъ, что онъ къ своему приказчику Замогилному писалъ, дабы оной объявилъ ему Мохову его генерала велѣніе о обвѣнчаніи ихъ, при чемъ и ему Мохову словесно притвердилъ, обвѣнчать ихъ безъ сумнѣнія, каково велѣніе отъ генерала получа, и не увѣдомлясь о называвшемся Иваненкомъ Горкушѣ, отъ куду и что за человекъ отойшовъ въ свой домъ...

За отездомъ генерала зъ села Шарковщини, паки прибыли выше показанные старости Кучеренко и Карлашъ съ прописуемымъ уже Горкушею въ домъ его и паки просили обвѣнчать его Горкушу 13 ноября, но онъ Моховъ... вѣнчат не согласился... не имѣя на то писменного вида... при чемъ они увѣряя его, какъ о томъ Горкушѣ, что онъ довольно имъ свѣдомъ, яко болѣе года уже живеть во владѣннй господина генерала, и зписанъ въ подданство, такъ и о дѣвкѣ Чвиркаловнѣ... Моховъ сказалъ имъ, что если отъ экономіи, кромѣ устного вѣленія, какъ выше значить, отъ генерала маіора ему Мохову данного писменный видъ по порядку представлять, то и обвѣнчать ихъ не откажется, съ чемъ оныя и отойшли отъ него...

А 12 ноября, то есть на другой день бытія старость съ Горкушею принесл къ нему Мохову самъ одинъ писарь экономіи Пантелемонъ Соляниковъ отъ экономіи за рукою своею и правящаго экономією Мойсея Замогилного сообщеніе съ точнымъ написаніемъ сего:

Копія.

Изъ экономического его превосходительства господина генераль маіора Александръ Яковлевича Шамшева шарковского правленія господину села Шарковщини священнику его пречестности отцу Василию Мохову.

Сообщеніе.

Оное правленіе соблюдая въ приращеніи болшой экономіи его превосходительства интересъ а паче главнаго управителя возложенную на сіе правленіе довѣренность въ разсужденіи тѣхъ обстоятельствъ приговорили новопринятаго на жителство въ подданство его превосходительства въ слободу Ромодановку Семена Ивановича принять и женитса ему на дочерѣ Меланіа¹⁾ Чвиркаловнѣ позволить дабы жъ ваша пречестность въ обвѣнчаніи его съ оною Чвиркаловною не препятствовали (какъ онъ

¹⁾ Це слово дописано Моховим власноручно.

и прежде¹⁾ сей економіи до сего времени довольно вѣстимъ былъ) послать къ вамъ сіе сообщеніе, которое и посылается, и ваша пречестность да благоволятъ быть извѣстны и учинить посему. 1783 году ноября 12 дня.

Правящій економією Моисей Замогилный²⁾). Писарь Пантелеимонъ Соляниковъ.

По такому сообщенію отъ економіи онъ Моховъ не забывая далшаго сомнѣнія, объявилъ писарю Соляникову, чтобы приготовились тѣ лица на другой день, то есть ноября на 13 число къ обвѣнчанію, и по отходѣ писаря Соляникова отъ его Мохова, когда прибылъ подданный Романъ Коломійченко къ нему Мохову для полученія увѣдомленія, заразъ ли пріѣздить свадбѣ, или на литургію ко обвѣнчанію, то онъ Моховъ, велѣлъ пріѣздить заразъ на ночь въ Шарковщину, дабы желающіе брачитись лица могли выслушать утреню, и по утренѣ виисповѣдаться, почему какъ оныя лица, такъ и бывшіе съ нимъ старости Иванъ Карлашъ, Романъ Коломійченко и Григорій Живоглядъ, бояринъ одинъ и дружка одна для держанія имъ вѣнцовъ, конхъ имена и прозванія упомянули и прибыли въ село Шарковщину въ вечеру поздно уже и нестановлясь нигдѣ на квартирѣ, прибыли къ ему Мохову на ночь въ дворъ, а за прибытіемъ хотя онъ свящ. Моховъ никакова съ прописаннымъ Горкушею не имѣлъ знакомства и не просилъ къ себѣ на квартиру, однако обночевать яко своимъ прихожанамъ не прекословилъ. А на другой день, то есть 13 ноября въ понедельникъ вся веселая компанія была на утренѣ, по выслушаніи которой жениха Горкушу и невѣсту его Чвиркаловну виисповѣдалъ, а по исповѣди оной Горкуша просилъ заразъ обвѣнчать ихъ по резону, что уже было на разсвѣтѣ, а ему де приготовитись надлежало къ свадбѣ, для которой обвѣщанное отъ економіи сивуху и прочою слѣдовало доставить завремено въ Ромодановку но какъ свидѣтельствъ не имѣлъ и о томъ нѣтъ ли между брачующимися како(го) родства плотскаго или духовнаго и не имѣется ли въ жениха жени въ живыхъ то и отказывался вѣнчать ихъ, но какъ между тѣмъ одно свидѣтельство о неимѣнніи между нимъ никакова родства отъ Андрея Кучеренка и Ивана Карлаша а другое отъ Романа Коломійченка и Грицка Живогляда генералскихъ же подданныхъ дано ему свидѣтельства..., за тѣмъ онъ и обвѣнчалъ его на утренѣ, при чемъ кромѣ свадѣбныхъ людей, были економіи приказчикъ Замогилный, и писарь Соляниковъ».

Про акт вѣнчанія Горкуші паламар цієї церкви Корній Шаповаленко такъ свідчить (навожу його тому, що на першому допиті його свідчення ріднилося від зізнань Мохова): «Отъ священника Мохова взявши дозволеніе быть въ колоколь назаутреню и попробити вооной какъ начали собираться прихожане въ церковь, то вышешпоименованніе бывшіе въ священника ромодановскіе люде между конми и предъ изображенній невѣдомій человекъ... въ туюжъ церковь вѣшелъ и сталъ залѣвимъ криласомъ въ кутку... примѣтами жъ сими волосовъ рудихъ бриется подъ чубъ лица красного чыстого кругловатого росту средственнаго въ кафтанѣ красномъ матерьяльномъ въ шубѣ блакитной подшитой хутромъ лисѣмъ здѣланной славянкою, а лѣтъ ему какъ бы зъ сорокъ, и между тѣмъ утреннимъ пѣніемъ сказивалъ ему пономарю священникъ Моховъ что предъ изображенного стоявшего залѣвимъ криласомъ человекъ обвѣнчивать будемъ и називалъ его поимени Семеномъ а попрозванію Горкушею...»

На другому ж допиті Шаповаленко вже казав, що «священникъ Моховъ неговорилъ ему пономарю, что онго залѣвимъ клиросомъ стоящего человекъ будемъ вѣнчать, називая его поимени Семеномъ, а попрозванію Горкушею...» а на першому допиті показав, так «отъ страха, надѣясь удобнѣе себе защититъ въ такомъ случаетъ...»

¹⁾ „Прежде“ написано на підчищеному місці.

²⁾ Замогильный був неписьменный. Обидва прізвища писані однією рукою.

«По обв'язчані Горкуші», продовжує далі зізнання Мохов, «с Чвиркаловною просили їх однихъ яко своїхъ прихожанъ у его Мохова по литургіи бытъ в домѣ и пообѣдать, почему вышедъ зъ церкви, нѣкоторые зъ свадебныхъ людей отѣхали въ Ромодановку, а оной Горкуша съ невѣстою своєю пошли къ приказчику Замогилному, за початіємъ же литургіи, паки пришли зъ приказчикомъ въ церковь, и выслушавъ литургію, какъ одна для нихъ зъ старостою бояриномъ и дружкою оставалась повозка, то пошли всѣ къ нему Мохову въ домъ для принесенія за обв'язчаніе почтенія, о прибытіи конхъ къ нему онъ Моховъ, поелику еще по литургіи другую пару своихъ прихожанъ вв'язчаль и незналъ, за приходомъ жъ зъ церкви въ домъ засталь ихъ зъ приказчикомъ и веселною компанією въ избѣ и пляшку горѣлки ими принесенною съ хлѣбомъ, почему неказиваясь передъ ними яко прихожанами своими грубо, просилъ всѣхъ ихъ пообѣдать въ его, кой всѣ компанією, то есть: молодіе, приказчикъ, старости и бояринъ зъ дружкою и обѣдали, кромѣ одного съ компаніи, а кого имяно упомнилъ, отправилъ Горкуша въ Ромодановку съ кухвою горѣлки и съ вышневою данними на свадьбу съ економіи господской, по обѣдѣ жъ всѣ отѣхали въ Ромодановку, и его Мохова просилъ тотъ Горкуша на свадьбу, однако онъ по недосужности, пачеже почитаю первой день веселного акта не приличнымъ, не поѣхаль, а былъ въ домѣ, для обѣду же онаго отъ Горкуши ни какова приносу небыло, и о приуготовленіи для нихъ обѣда Горкуша его Мохова не просилъ, кромѣ что сивухи двѣ кварта къ обѣду отъ економіи приказаль приказчикъ принести, кая и принесена была, такожъ и самъ онъ Моховъ приуготовленія на обѣдъ нарочитого недѣлаль, а толко за одну полѣтику къ такому отлично себе показующому чоловіку просилъ отобѣдать что случилось... Передъ обв'язчаніємъ Горкуши съ Чвиркаловною указныхъ въ церквѣ предъ народомъ испитаній нечинилъ за скоростію ихъ свадьбы... Отъ его Горкуши какъ предъ обв'язчаніємъ такъ и потомъ ничего въ награжденіе ни онъ ни причетники не получали, и малѣйше ничего не требовали, а толко самъ онъ обѣдаючи въ его обѣщався учинити награжденіе ему Мохову и всѣмъ причетникамъ, но заизбѣгомъ его безвѣстно обѣщаніе осталось безъ выполненія, проживаль же онъ по браковв'язчаніи ноября отъ 13—по 30 того жъ ноября въ домѣ тещи своей зъ своякомъ своимъ и оною тешєю, особого же дому для него не было отведено и самъ не имѣль. Бѣжалъ онъ Горкуша съ слободи Ромодановки такимъ образомъ: когда уѣзду Лубенского въ селѣ Клепачахъ обворовано нѣякогось козака по прозванію Демура, и тамошніе козаки послѣду зимнему веденному въ Ромодановку дознавъ, что въ тую слободу воры бѣжали для укривательства, и едуци чрезъ Лубни обявили въ нижнемъ тамошнемъ судѣ о томъ, то зъ суда капитанъ исправникъ Петръ Назарскій зъ засѣдателями... и командою козаковъ прибыли по тому клепачевскими козаками показуемому слѣду даже до Ромодановки, а за прибытіємъ въ оную сыскавъ въ дворѣ тамошнего подданного... близъ двора Горкуши проживающого повозку санную съ лошадию еще не випряженною на полпенную вещи, начали спрашивать того чоловіка, чія повозка и кто приѣхаль, когда же онъ сказаль, что его повозка, и былъ въ Лубняхъ въ господина своего, и по приказанію его имѣеть ѣхать въ село Шарковщину къ приказчику Замогилному, то оны не увѣрять на его рѣчи, и заразъ осмотрѣвъ повозку нашли въ ней разныя воровскіе вещи, а нашедши какъ и самъ уже признался предъ ними что воровскіе вещи, связали его, по томъ во всей слободѣ Ромодановкѣ по его показанію гдѣ воръ ловили и визали воровъ, между какою поимкою когда пришли и въ домъ Горкуши то онъ невѣдомо какимъ случаемъ бѣжалъ безвѣстно, а свояка его Горкуши кого имени и прозванія не знаеть съ женою, и жену его взяли подъ арестъ... точно ли и показанный Горкуша былъ тѣмъ ворами соучаст-

никъ, и за нимъ ли приїзжали незналь, и знать особливо же Горкушу примѣчать по его скромности и по важному обхожденію, что онъ воръ, никакъ невозможно было.

За представлениемъ всѣхъ тѣхъ воровъ и Горкушину жену зъ своякомъ его и женою въ вѣздный судъ, когда открылось съ показанія ихъ. (какъ понимать можетъ), что и Горкуша воръ и обвинчанъ нимъ Моховымъ, то зъ суда нижнего посланнымъ въ духовное миргородское правленіе сообщеніемъ требовано висилки его Мохова въ судъ... но заявкою разсмотря засѣдатель того суда Андрей Запорожскій сообщеніе отъ экономіи ему данное, и свидѣтельства поручниковъ, по коимъ онъ обвинчалъ, сказалъ, что до его Мохова потому суду дѣло не касается... и тогда съ ордера духовнаго правленія увидѣль, что тотъ нимъ обвинчанный Горкуша есть воръ, и кромѣ того названія Горкуша назвался и Легкоступъ, а кто его названіи двое суду созналь въ ордерѣ не показано...»

Що ж до зізнанъ иншихъ учасниківъ повінчання Горкуші, то всі вони схожі на зізнання Мохова. Різняться лише зізнання тих, що попали по цій справі до в'язниці, як: Замогильний, Соляников, Карлаш, Кучеренко й Живогляд. Замогильний «на очнихъ ставкахъ» з Моховимъ зовсімъ відкидає своє сприяння й участь у повінчанні Горкуші, так: «сообщенія писать не велѣль... и писалъ ли оное Соляниковъ и въ какихъ выраженіяхъ тожъ относилъ ли къ священнику Мохову и одинъ или съ кѣмъ другимъ онъ Замогильный не знаетъ». В церкві, говорить, був випадково. «Припасовъ»... ему Иваненку не обѣщаль и не даваль (на весілля), кромѣ что онъ Замогильный за деньги приїздившему изъ слободы Ромодановки подданному Павлу Музиченку кой уже умре на ту Иваненка свадьбу три ведра горѣлки каждое цѣною по 1 руб. отпустилъ». На обіді у Мохова, каже, що теж не був.

Соляниковъ також зрікається всього, навіть, коли зрівняли його руку¹⁾ й «сообщеніе», то він, все ж таки, його не визнав за своє, «потаился», а закидав Мохову, що і він «не всю правду сказалъ, въ чемъ же именно не обидилъ».

Карлаш на допиті відкидає те, що немов би то він ходив до Мохова просить аби він обвинчав Горкушу. Не відкидає лише Карлаш того, що дійсно він возив Лисого (Горкушу) на вінчання.

Кучеренко теж зрікся всього, що сказав про нього Мохов. Зрікся навіть того, що був і на вінчанні Лисого (Горкуші). Живогляд теж зрікся своєї участі в вінчанні. Коломійченко, він же Босенко²⁾, втік раніш, а тому до в'язниці не попав.

Ген.-майор Шамшев теж вийшов чистим у цій справі: він писав до миргородського дух. правління, що розпорядження про повінчання Горкуші він нікому не давав, а «выходить... дѣвкамъ на сторону не запрещю, и чтобъ о томъ онъ (приказчик) объявилъ мое позволеніе священнику, что оные (ті, що вінчалися разом з Горкушею) дѣвки свободны, а затѣмъ уже писано ли, или нѣтъ, имъ Замогильнымъ съ экономическаго правленія—(когого я никогда не учреждалъ и не зналъ чтобъ было такое) к нему Мохову, и въ какихъ то обстоятельствахъ, а равно и о потчисткахъ или подправкахъ втомъ сообщеніи оказавшихся, я не знаю и оныхъ... Чвиркалина зятей ни передъ тѣмъ, ни послѣ, нигдѣ я не видаль, да и не было мнѣ нужды видѣть, и чтобъ съ нихъ послѣдній именовался Горкушею и былъ сумнительной и шельмовной человекъ, ни отъ кого не слыхаль...».

Вирок духовного суда за повінчання Горкуші був такий: «священника Мохова... чтоже прежде обвинчанія не дѣлалъ указанныхъ въ церквѣ опи-

¹⁾ Соляниковъ під зізнаннями розписувався друкованими літерами, а „сообщеніе“ писано звичайними.

²⁾ Кошовик, „К. Ст.“, 1883 р., 3 кн.

товъ и отъ самихъ старость не взялъ подписокъ, но послѣ оныя велѣлъ дячку пописать... оштрафовать ссилкою на годъ въ монастырь въ священно-служеніе и труды монастырскіе, но какъ онъ священникъ чрезъ все время производства сего дѣла, тоестъ прошлаго 1784 года марта отъ 14 числа всего же годъ и три мѣсяцѣ находится неотлучно въ здѣшнемъ катедральнсмъ монастырѣ, по разнымъ до его отъ консисторіи, и отъ уголовной палаты касавшимся надобностямъ, то и вмѣнить ему сіе время въ заслуженную эпитемію, а затѣмъ не посилая въ монастырь, отпустить на приходъ за подпискою впредъ при всякихъ браковѣнчаніяхъ наблюдать всегда того, что по правиламъ святыхъ отецъ, и высочайшимъ указамъ предписано, неупустительно... въ слѣдствіи чего сообщить его сіятельству (Румянцеву) и въ уголовную палату, съ требованіемъ поступленія съ приказчикомъ Замогильнымъ, писаремъ Соляниковимъ, и съ старостами по строгости законовъ, яко сущими виновниками такова брака, и всѣхъ его противузаконныхъ происшествій»¹⁾).

Дальніша доля ув'язненихъ невідома.

¹⁾ Зауважую, що для мене все ж таки не ясно, хто писав „сообщение“, чи сам Мохов підробив, коли Горкуша втік, чи дійсно Соляников йому приніс?

Київ і Київщина на початку ХІХ віку.

До бібліотеки Історичної Секції останніми часами надійшла дуже цікава рукописна книга—опис усіх повітів Київської губернії, складений року 1803 губернським землеміром Масловським вкупі з повітовими землемірами Кондратьєвим, Нероновим, Зиньківським та Тюньковим, що перевіряли опис кожного повіту¹).

Зовнішній вигляд книги дуже порядний. Писано її на старовинному грубому папері, синьому та сірому, оправленому у шкіряну палітурку з золотими берегами. Збереглася книга майже цілком; бракує лише вихідного аркушу, на звороті якого була й частина тексту. Але цей дефект, як побачимо далі, можна виправити.

На підставі того, що всі ці матеріяли складено було одночасно, відповідними губернськими та повітовими урядовцями, можна гадати, що тоді року 1803. місцевою владою провадилося докладне дослідження міста Києва та цілої Київської губернії. Хто ж міг керувати цією справою, по чьому наказу працювали так ретельно урядовці?

Вищими представниками державної влади у Києві були дві персони—генерал-губернатор та гражданський губернатор. Генерал-губернатор, чи інакше військовий губернатор, був військовим та дипломатичним агентом державної влади. Діяльність його мала дуже широкий та складний характер. Детальне дослідження однієї з підвладних йому губернь не входило у його обов'язки. А до того ще треба додати, що як раз року 1803-го на цій посаді сталася така переміна: генерал-губернатора Фенша, що його був призначив на цю посаду року 1800 Павло I²), було звільнено, а на його місце призначено генерала Тормасова. Навряд чи Фенш при кінці своєї служби в Києві, чи Тормасов на початку її стали б виконувати таку велику й складну роботу. Інакше було з гражданським губернатором. Його вважали за «хазяїна губернії»; дослідження губернії було прямим його обов'язком. А до того що посаду займала у той час персона цілком здібна до такої праці. Київським губернатором був тоді Панкратій.

Петро Прокопович Панкратій народився року 1757 у небагатій дворянській сім'ї. Учився він у київській академії. Року 1772 (себ-то 15 років) вступив він до військової служби; брав участь у кількох походах та баталіях. Року 1794 (коли йому було 37 років) звільнився з військової служби, у чині полковника, та перейшов на службу цивільну. Він займав поступово посади директора державного банку, коменданта Нерчинської округи і керуючого нерчинськими рудниками, петербурзького віце-губернатора, а далі й губернатора, а року 1802 липня 19, вже в чині тайного совітника, був призначений за київського губернатора і займав цю посаду до самої смерті (помер він 13 берзня 1810)³). Чоловік ще не старий

¹) У Київському Межовому Архіві зберігаються мапи усіх повітів, складені у додаток до цієї книги, та крім того два величезні плани Києва (у масштабі 20 саж. у дюймі), що склав відомий губернський архітект Меленський. Ці мапи та плани значно поповнюють зміст книги. Про ці плани писав керівник Межового Архіву О. А. Зельницький у статті „Старі плани Києва та Київщини“ („Україна“, 1926, кн. 2—3, сс. 229—333), а далі й я („Нові студії з історії Києва“ сс. 52—55).

²) Це був дев'ятий генерал-губернатор за царювання Павла I. Закревський, Описаніє Києва¹) II, 895. ³) „Руській біографический словарь“—стат. Б. Л. Модзалевського.

(йому було тоді 45 років), досвідчений, енергійний, з молодих літ зв'язаний з Києвом, Панкратів дуже ретельно ставився до своїх обов'язків, багато працював і залишив по собі в Києві добрий спомин. Велику вартість мали для того часу споруджені ним, за планами того ж Меленського, значні будівлі: кам'яні, замість колишніх дерев'яних «присутственныя мѣста» в Липках (там де тепер парк), «Гостинный дворъ (на Подолі), дім для божевільних (у Кирилівському монастирі), «Самсонівський фонтан» (на Подолі), так званий «нижній пам'ятник Володимирі» (на Подолі). Панкратів перевів на нове місце міст через Дніпро та відновив задля цього давній Спаський узвіз; дорога ця при влаштуванні ланцюгового мосту була значно вдосконалена, але в народі вона й досі носить назву «Панкратівського спуску». Панкратів звернув увагу на Межигірську фабрику, що заснована була р. 1798 і ще не була впорядкована. Панкратів висловив центральній владі свої погляди на її впорядкування; проєкти його були стверджені царем, і фабрика стала гарно працювати. Цікавився Панкратів і міським господарством, що було тоді у скрутному стані. Року 1802 засновано було в Києві під його головуванням тимчасовий комітет з віце-губернатора, губернського маршала та одного з членів магістрату для впорядкування міських прибутків та видатків та для полегшення мешканців від обтяжливих податків. А пізніш, року 1805, за пропозицією Панкратєва, утворено було постійний комітет з представників усіх станів населення, що замінив собою скасовану Міську Думу і керував усіма фінансовими справами, подаючи свої звіти губернаторові та казенній палаті. У справах київського магістрату, що зберігаються у центральному історичному архіві імені Антоновича, є багато документів, що показують пильний догляд Панкратєва за міськими справами. Усі наведені факти показують який широкий і ріжноманітний характер мала діяльність Панкратєва в Києві. В коротенькій біографії Панкратєва у словнику Брокгауза сказано ще, що він багато писав по історії Київської землі; але надруковані лише його «Замѣчанія о Киевской Академіи»¹⁾. На жаль ми нічого не знаємо про надруковані праці Панкратєва. Що ж до «Замѣчаній», то стаття ця дуже цікава й поповнює характеристику Панкратєва. Він з великою пошаною висловлюється про колишню славу своєї almae matris, і хоча признає, що вона тепер дійшла до занепаду, але бажає її відродження, і рішуче протестує проти замірів Чацького замінити її гімназією з викладанням на польській мові²⁾. Панкратєв помер 1810 р. в Києві. Поховано його в Кирилівському монастирі.

Мітрополіт Серапіон в своєму щоденнику так описує похорон Панкратєва: «Шестивь продолжалось 2½ часа. В провозжаніи народу была тьма. Едва не весь городъ былъ. Были несены отъ шести цеховъ шесть пустыхъ гробовъ, покрытыхъ покрывалами. Обѣдно служилъ митрополитъ. Проповѣдь говорилъ протоіерей Леванда»³⁾. Другу промову казав губернський маршал Проскура. Б. Л. Модзалевський закінчуючи біографію каже: «Панкратєвъ былъ совершенно безкорыстный человекъ. Онъ съ негодованіемъ отвергалъ сбывчныя въ его время подношенія со стороны подчиненныхъ и помѣщиковъ и умеръ въ совершенной бѣдности».

На підставі наведених біографічних даних, Панкратєва безумовно можна вважати за керівника поданих великих праць 1803 р.

Переходимо до огляду названої вже книги. Вона містить в собі описи усіх двадцяти повітів Київської губернії. Повіти ті самі, що були до остан-

¹⁾ „Энциклопедическій Словарь“, півтом 44, с. 697.

²⁾ Стаття ця надрукована в „Чтеніяхъ Моск. Общ. Истор. Древн. Рос.“, 1861, I. сьмѣсь, сс. 166—172. Про цю статтю, та взагалі про Панкратєва, згадує Ф. І. Тітов в своїй історії Академії, що вийшла в світ під назвою—„Стара вища освіта в Київській Україні“, сс. 270—271 та 325.

³⁾ „Киевская Старина“, 1884, липень, с. 412.

ніх часів, але з деякими відмінами. Бердичівський повіт названо Махнівським, бо повітовим містом була тоді Махнівка, що пізніш числилася містечком Бердичівського повіту (Бердичів входив тоді в склад Волинської губернії, а до Київської його було вже переведено року 1844). Та ще Канівський повіт названо Богуславським, бо назву Канівського йому було надано теж року 1844, хоча повітові урядові установи були переведені до Канева ще року 1837.

Опис кожного повіту починається заголовком, що йде через дві сторінки—ліву та праву (книга великого формату, у повний лист). Заголовок такий: «Описание города... и его повѣта, состоящаго въ Киевской губерніи съ показаніемъ владѣльцевъ мѣстечекъ, селъ и деревень, монастырей, церквей, дворовъ и въ нихъ живущихъ разнаго званія людей, заводовъ, фабрикъ и мельницъ. Со внесеніемъ краткихъ экономическихъ примѣчаній».

Текст «описанія» вміщено на двох сторінках. На лівій під такими рубриками: «Званіе селеній и владѣльцевъ. Число дворовъ. Монастырей мужскихъ и женскихъ. Церквей—грекороссійскихъ, римско-католическихъ, униатскихъ. Архіерейскихъ домовъ. Священно и церковно-служителей—греко-россійскаго закона, римско-католическаго и униатскаго. Шляхетства—неплатящихъ и чиншевыхъ. Купцовъ христіанъ и євреевъ. Мѣщанъ—христіанъ и євреевъ. Дворовыхъ людей». На правій сторінці такі рубрики: «Крестьянъ казенныхъ и владѣльческихъ. Монастырскихъ служителей. Цыганъ. Вольноживущихъ. Иностранныхъ. Разночинцевъ. Цеховыхъ мастеровъ. Отставныхъ солдатъ. (При обчисленні населення показано окремо кількість чоловіків та жінок). Фабрикъ¹⁾. Заводовъ». Нарешті на тій же правій сторінці вміщено «краткое экономическое примѣчаніе», у якому коротко виложено історію міста, описано місцевість, на якій воно стоїть, церкви, значніші будівлі старовинні та нові, промисли мешканців, торгівля, ярмарки тощо. Найдокладніш описано Київ. «Экономическое примѣчаніе» про нього займає 13 сторінок. У цьому «примѣчаніи» сказано, що місто, згідно своему розташуванню, поділяється на три окремі частини—Печерське, Старий Київ та Поділ. Дві перші частини оточені кріпостними спорудженнями, що об'єднуються між собою ретраншементами. Далі йде детальний опис цих трьох частин, при чому докладно описуються усі церкви та урядові чи громадські будинки. Найбільш цікавий опис Подолу²⁾, з якого наведемо останні рядки: «Купцы и мѣщане промыселъ имѣють и торгуютъ золотыми и серебряными вещами, разными шелковыми и шерстяными матеріями, пушными товарами и разными кореньями, разною посудою, винами и разною водкою, лѣсами, пенькою, канатами, желѣзомъ, дегтемъ, рогами, солью, рыбою и другими разными товарами, изъ коихъ нѣкоторые получаютъ изъ разныхъ иностранныхъ и россійскихъ городовъ, а нѣкоторые отъ своего рукодѣля, и ѣзды въ ближайшія селенія по ярмаркамъ съ мелкимъ краснымъ товаромъ. Въ семъ городѣ бываетъ двѣ ярмарки, на кои съѣзжаются изъ россійскихъ городовъ купцы и производятъ торги красными и прочими товарами. Неподалеку города рѣка Днѣпръ. Начало свое получилъ изъ Еленской (?) округи; протекаетъ черезъ разные города и селенія, впадаетъ въ Днѣпровскій заливъ между Очаковымъ и Кинбурномъ; соединяется съ Чернымъ моремъ. По которой судовой ходъ бываетъ барками, байдаками, баркасами, и гонка лѣсу».

¹⁾ Фабрик у цій губернії дев'ять, а саме: у Києві Межигірська, що належить київському магістрату; у Махнівці п'ять: панчошна, типографічна, суконна, полотняна та каретна—належать власникові графу. Проту Потоцькому—в Шполі три: полотняна, парусна, скатертна—належать поміщику Лопухіну.

²⁾ Це давній Поділ, до пожежі 1811 р. Його образ на плані 1803 р. я подав у книзі „Нові студії з історії Києва“, с. 53.

Дуже інтересний також опис м. Махновки:

„Оной городъ заведенъ владѣющимъ нынѣ помѣщикомъ графомъ Протомъ Потоцкимъ въ 1787 году. Да и въ давнемъ времени на томъ же мѣстѣ находился городъ же подъ названіемъ Махновъ, упривилегированный польскими королями, въ коемъ имѣлось монастырь барнадинской и крѣпость, устроенная на горѣ, гдѣ и нынѣ есть еще оставшіяся небольшія развалины. Населенъ былъ наиболѣе греками и армянами и состоялъ въ хорошемъ положеніи до 1625 года, а во ономъ Хмельницкимъ (sic) совсѣмъ истребленъ, и мѣсто сіе до возобновленія графомъ Протомъ Потоцкимъ было пустымъ. По присоединеніи же польскаго края къ російской державѣ и по открытіи брацлавскаго намѣстничества оной городъ учрежденъ уѣзднымъ; а за уничтоженіемъ того намѣстничества присоединенъ къ Киевской губерніи и именуется повѣтовымъ. Расстояніемъ отъ губернскаго города в 125 верстахъ. Положеніе имѣеть по обѣимъ сторонамъ рѣчки Гнилопяти, окруженъ со всѣхъ сторонъ пахотною землею. Въ городѣ двѣ церкви деревянныя (названія) и римско-католической каменный костелъ. Казеннаго и публичнаго строенія никакого не имѣеть. Домъ господскій каменный съ разными каменными службами; а сверхъ того довольно есть и обывательскихъ каменныхъ строеній. Присутственныя мѣста помѣщаются въ обывательскихъ мѣстахъ. Фабрикъ принадлежащихъ помѣщику, пять, а именно: чулочная, типографическая, суконная, холстяная и каретная, въ которые матеріалы получаютъ: изъ здешняго края волну, а изъ чужихъ краевъ бовунъ и шелкъ. Заводъ пивоваренный одинъ. Двѣ вѣтренныя и одна водяная мучныя мельницы. Промыселъ и торговля купцовъ и мѣщанъ суконными, шелковыми и мелочными красными товарами, получаемыми изъ разныхъ мѣстъ и съ тамошнихъ фабрикъ, и разными художествами и промыслами. Крестьяне жъ принадлежащіе помѣщику, упражняются въ хлѣбопашествѣ и въ домашнихъ рукодѣліяхъ. Ежегодно бывають двѣ ярмарки, продолжающіяся по четыре недѣли, на которыхъ торгуютъ привозимыми изъ другихъ краевъ и на тамошнихъ фабрикахъ обдѣлываемыми товарами“.

Ще цікавіший опис Уманя:

„Въ томъ городѣ знаменитыхъ строеній — православные три церкви, базилянскій кляшторъ и костелъ; гостинный дворъ устроенъ помѣщикомъ каменный, представляющій четвероугольную фигуру, въ коемъ 82 лавки — со всѣхъ четырехъ сторонъ; для вѣзда купчества съ товарами ворота, а надъ оными комнаты каменныя, въ которыхъ помѣщаются присутственныя мѣста — въ однихъ нижній земскій судъ, въ другихъ уѣздное казначейство, а въ третьихъ, внизу въ воротахъ кладовыя для денежной казны. Для вѣзда въ городъ каменныя ворота; при нихъ двѣ комнаты, изъ коихъ въ одной содержатся арестанты, а въ другой караульня, при коихъ имѣются фруктовые регулярные сады... Обывательскихъ каменныхъ домовъ 24; лавокъ деревянныхъ 27; заводовъ кирпичныхъ два, винокуренный одинъ; мельницъ на рѣчкѣ 5, каждая въ пять поставовъ. Промыселъ и торговля купцовъ и мѣщанъ привозимыми изъ разныхъ городовъ въ большомъ количествѣ суконными и шелковыми матеріями, красными и мелочными товарами преимущественно противу прочихъ Киевской губерніи городовъ, а также виноградными и разными винами. А нѣкоторые имѣють ремесло — золотарное, серебряное, мѣдное и кузнечное, седѣльное, сапожное и портное въ большомъ количествѣ, а въ посредственномъ ткацкое. Прочіе же жители имѣють за городомъ по лѣсамъ пространныя фруктовые сады“.

Про деякі великі містечка, як Курсунь, Шпола, Біла Церква, також цікаві подробиці. Щодо сел, то також показано де лежить село, які там є промисли, ярмарки, гуральні, млини.

Опис кожного повіту закінчується загальною його характеристикою.

Наприклад, наведемо характеристику Київського повіту.

„Кіевскій повітъ окруженъ смѣжностями Киевской губерніи Богуславскимъ, Васильковскимъ, Сквирскимъ, Радомыльскимъ повітами, а за рѣкою Дніпромъ Малоросійскими губерніями. Во всѣхъ онаго повіта селеніяхъ мѣстоположенія въ казенныхъ волостяхъ гористаго, а малою частію ровнаго; а грунтъ земли сѣро-пещаной, зеленой и черноземной. Во владѣльческихъ большею частію ровной и малогористой; черноземной и пещаной; къ урожаю всякого хлѣба безъ удобренія къ плодородію способной. Травы растутъ посредственныя. При нѣкоторыхъ селеніяхъ имѣється въ небольшомъ количествѣ строевого и дроваго краснаго и чорнаго лѣса, и изрѣдка способнаго на корабельныя снасти. По рѣкамъ протекающимъ по сему повіту, судового ходу, за мелкостью и узкостю оныхъ никогда быть не можетъ кромѣ рѣки Дніпра. Вода же къ употребленію людямъ и скоту здорова. Въ рѣкахъ и рѣчкахъ рыбы: щуки, окуни, плотва, линцязы, караси, вьюны, раки (sic) и другихъ родовъ самыя мелкія. Въ Дніпрѣ, сверхъ вышесказанной: осетры, севрюги, вырезубы, сомы, налимъ, рыбаць, головля и чехонь. Крестьяне упражняются въ хлѣбопашествѣ, отчасти въ дѣланіи деревяной и каменной простой посуды и гонять смолу. Отправляютъ на господѣ опредѣленную имъ панщину и платять чиншъ. А нѣкоторые промышляють солью, соленою и вялою рибою, кою привозять изъ Крыму и Дону; а иные нанимаются для отвозовъ въ разные города купческихъ товаровъ и казенныхъ вещей“.

Зажитковъ большихъ не имѣють, а только что нужное пропитаніе. Въ поляхъ и лѣсахъ звѣри: волки, лисицы, зайцы, бѣлки и изрѣдка въ нѣкоторыхъ мѣстахъ и дикія кози и медвѣди. Птицы: орлы, дрофы, тетерева, куропатки, дрозды, соколи, шеглы, жаворонки, овсянки, синиці, пѣвки, малиновки, ястреба, ворони, сороки, галки, воробїи и другія оньмъ подобныя. А при водахъ: лебеди, гуси, утки, журавли, цапли, кулики, бекасы и чайки*.

Подібний характер мають й описи інших повітів—певне змінючи опис місцевости, ґрунту та занять мешканців.

Ми пом'янули вже, що в опису Київського повіту є значна прогалина, яку одначе можна виправити, а саме: у книзі нема лівої половини першої сторінки, на якій починається опис Києва. Цю прогалину можна поповнити на підставі останньої сторінки опису Київського повіту. На цій сторінці зроблені підсумки обчислення цілого повіту разом з містом, та самого лише повіту, без міста. Коли з перших чисел відлічити другі, то й получимо числа, що відносяться до міста, і яких у книзі нема. На втраченій сторінці були, як ми знаємо, такі числа: «Число дворів. Монастырей. Церквей, архіерейскихъ домовъ. Священно и церковно-служителей. Шляхетства. Купцовъ. Мѣщанъ. Дворовыхъ людей». Ми промінемо обчислення монастирів та церков, бо тут у книзі очевидна помилка: кількість цих установ у повіті та у повіті з містом тотожня. Тому ми порівнюємо тільки кількість дворів та населення ріжних станів. Дворів у повіті разом з містом показано 14.455, у самому повіті 10.027, цеб-то у місті 4.428. З населення ріжних станів ми візьмемо тільки тих, що показані в повіті з містом, та у самому повіті, бо деяких станів ні в повіті, ні у місті не було (уніятське духовенство, вільна шляхта). Тоді получимо такі висновки:

	Священ. и церк. служ.			Шляхетство		Купці				Міщани				Дворові	
	Греко-рос.		Р.-кат	ч.	ж.	Христ.		Євреї		Христ.		Євреї		ч.	ж.
	ч.	ж.	ч.			ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.				
В повіті з містом	816	723	13	12	20	318	250	11	3	5724	6691	665	737	431	366
В повіті . . .	435	426	8	12	20	—	—	—	—	—	—	540	625	66	47
В місті Києві	381	297	5	—	—	318	250	11	3	5724	6691	125	112	365	319

Відомостей про селян казенних та володільцьських, про монастирських служителів і т. и., що наведено на правій сторінці, ми вираховувати не будемо; скажемо лише, що на підставі порівняння населення повіту з міським та самого повіту, можна підрахувати загальну кількість населення Києва 1803 року. Ми проробили таку операцію й получили такі висновки: усіх мешканців Києва було: чоловіків 10767, жінок 11283; разом 22055.

На трьох останніх сторінках книги вміщено «Алфавитъ по фамиліямъ владѣльцевъ Киевской губернии. Сочиненъ 1803 года» за підписом того ж таки губернського землеміра Масловського. Цей документ яскраво виявляє стан землеволодіння Київської губернії за ті часи. Усіх поселень в губернії було 1698, усіх власників 196 родин. Власників можна поділити на багатих і дрібних. Багатих, що володіли не менш як десятьма селами було усього 44, але їм належало 1243 поселення; дрібних власників було 152, їм належало 455 поселень. Таким чином значна більшість поселень (годо 75%) належала багатим власникам. Та й серед них були свої порівнююче дрібні власники та великі багатії. Ми зробили реєстр тих шляхетських родин, що володіли не менш, як десятьма селами, а саме: 10 селами володіли: Савицькі, Собанські, Краковські, Кутузови.

кн. Любомирські; 11 селами: графи Красицькі, Івановські, Загржевські. Злотницькі, графи Липкоронські; 12 селами: Якубовські, гр. Чацькі; 13 селами: Любовецькі, Залеські, кн. Юсупови, кн. Сакеґни, Ростишевські; 14 селами: Яловицькі, Милевські, Моржковські, Виговські, Шуйські; 15 селами: Молодецькі, графи Литта, кн. Голіцини; 16 селами: Головинські, Харлинські, Сапезіни; 19 селами: Ржеутські, Бороженцькі, Цицишевські; 20 селами: графи Типкевичі; 24 селами: Ганські. Островські; 27 селами: Енгельгардти, графи Олизари, графи Самойлови; 35 селами: кн. Яблоновські; 38 селами: кн. Сангушки; 66 селами: Хоткевичі; 67 селами: кн. Ариятівські; 68 селами: Лопухини; 190 селами: гр. Браницькі; 224 селами: графи Потоцькі. З цього реєстру ясно видно, що більшість маєтководільців була польською національності. Серед них зустрічається й кілька російських аристократичних родин, посаджених російським урядом; але кількість цих родин дуже невелика, усього 8 (ми підкреслили їх прізвища).

Такий в загальних рисах зміст книги. Наведені у ній статистичні дані та економічні примітки дуже важливі: вони дають яскравий образ Київщини через десять років після приєднання її до російської держави (1793—1803). Це велика багата країна, з розкішною природою, густо заселена багатьма містами, містечками, селами, з досить розвиненою промисловістю й торгівлею—внутрішньою й закордонною, але ж з переважно хліборобським господарством. Більшість її, суто українського, населення у кріпацькому стані, під владою невеликої кількості польських поміщиків, переважно кількох дуже багатих шляхетських родин. Ці дані виложені у стислій формі урядових звітів, почасти у досить наївній формі, навіть з деякими помилками (Дніпро починається з Еленської округи, Махнов зруйновано року 1625 Богданом Хмельницьким). Але ж, не вважаючи на це, книгу Панкратьєва можна у деякій мірі порівняти з відомою книгою Фундуклея «Статистическое описание Киевской губернии» (СПБ, 1855, т. 1—3), яка вміщає величезний, науково оброблений, матеріал, що висвітлює стан Київщини за пізніших часів—сорокові роки XIX ст. Книга Фундуклея оброблена була такими фахівцями, як М. О. Максимович, Д. П. Журавський та С. Крижановський¹⁾ і являє твір суто науковий. Книга Панкратьєва це офіційні матеріали, що вимагають наукового оброблення; але все ж вона має велику вартість, і Панкратьєва можна вважати за справжнього попередника Фундуклея.

¹⁾ М. А. Максимович, Письма о Киевѣ и воспоминанія о Тавридѣ. СПб., 1871, сс. 5—8.

Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

Ода 1810 року.

Ода з приводу відвідин 1810 року м. Ромна генерал-губернатора кн. Лобанова-Ростовського¹⁾, що друкується нижче, зложена й піднесена йому роменським священиком Петром Дичковським, як він сам себе атестує — «высочайшимъ пожалованіємъ креста отличеннымъ». Не зважаючи на убійчу важкість вірша, ода характерна тим, що містить у собі дошкульні натяки на масонів, їх «умомечтательность и роскошь», «клубы», в яких вони заплутують своїх адептів. Інтересна вона для свого часу й уживанням букви «й» (пришествіє, російськхъ, і т. и.)²⁾.

О д а

на время славного прибытія, во градъ Ромень 1810 года іюля 21 дня. Высокоповелительному господину малороссійскому генералъ-губернатору, тайному совѣтнику, сенатору, дѣйствительному камеръ геру, и разныхъ орденовъ кавалеру, въ начальныхъ словахъ стиховъ, высокопоименованному...

Егда услышано пришествіє твое;
Гласъ міра стекшагося, всерадостно вѣщаетъ:
О! князь, пріятно есть, твое прибытіє.
Свѣтлѣеть градъ Ромень, тобой й просвѣщаетъ,
Избраніє свое, стеченіє чиновъ,
Языковъ, разныхъ странъ, межъ росскіихъ здѣсь сыновъ;
Тутъ кои привлекли, на славный зборъ ильинской³⁾,
Естественныхъ вещей живокормительныхъ,
Лѣпотъ, красотъ, одеждъ тѣлохранительныхъ,
Съ вселенной всей на торгъ, коммерціи російской.

Ты князь, начальникъ, вождь, всей Малороссіи;
Вождь правды, кою, ты нѣкимъ персонамъ
Умомечтательнымъ, что въ роскошахъ свои
Клубы, заплутали, еси тутъ къ ихъ препонамъ.
Нить узловъ хитрихъ рвешь, зря въ нихъ невѣрное
Ядро, ихъ присяги, внутрь лицемѣрное.
За ихъ лукавствомъ симъ, твой подвигъ недрѣмаетъ,
Юристовъ берегти, къ судейской правотѣ,
Языкъ не льстивъ съ умомъ, какъ въ сердцѣ; такъ во ртѣ
Казалбѣ истиненъ, въ чемъ правда предпріймаєтъ.

О! предъ примчивъ князь, предъ разсудитель ты,
Вѣщаютъ, думныхъ здєсь, умовъ й праводушныхъ,
Уста, съ сердець благихъ, словами чистоты,
Избитчествующе, тебѣ въ желаньяхъ дружныхъ:
Въ дни свѣтлостей своихъ, хранитель Михаилъ
Архангелъ бы храняй, тебя превозносиль,
На крыльяхъ орлѣхъ, чтобъ твоихъ ногъ не преткнути,
О камень, что бѣ ты могъ, тутъ въ долготу быть здравъ,
Врага и Аспида, пятою бѣ попиравъ,
И яко змія льва, въ ровъ адской бы столкнути.

¹⁾ Кн. Яків Іванович Лобанов-Ростовський — „Малороссійский“ генерал-губернатор з 1808 по 1816 рік; народження 1760 р.; помер 1831 р.

²⁾ Ода знайдена покійним І. Фр. Павловським у Яготинському архіві Репніних.

³⁾ Знаменитий на Україні до переводу його в Полтаву Роменський Іллінський армарок.

Чернь врагъ сей маскою, чернь: слово въ Адѣ чтесть,
 У имени его, оно всегда бываетъ,
 Ловитвой мрачной что, свѣтъ праведній мятеть;
 Отъ свѣтлости жъ Креста, онъ съ тьмою исчезаетъ.
 Блаженъ мужъ Лобановъ, крестами освяченъ;
 А Лобною, Голгофъ Горой произречень;
 На коей самъ Христосъ, крестами просіявшій,
 Отъ темнаго врага, народъ освободилъ;
 Весь міръ, евангельскимъ, самъ, свѣтомъ просвѣтилъ.
 Умъ уловленной въ Адѣ, Адамовъ заблуждавшій.
 Ростовскій князь въ крестахъ, днесъ въ свѣтлости твоей,
 Отъ свѣта, въ Россахъ здесь, ума твого начала,
 Свой посвати ахъ, трудъ, первѣйше до церквей.
 Тамъ, й въ судахъ взгляни: чтобъ правда возсіяла.
 Отъ тудужъ у мірскихъ градовъ, и селъ, судовъ,
 Вели всѣмъ подражать, судъ праведный Христовъ.
 Симъ правомъ сократи, розмножены архивы,
 Князь Малороссій, князь міра, будь здесь въ вѣкъ,
 Обрѣтшійся сюда, благъ вождь, для человекъ.
 Мужъ свѣта, правды князь, тутъ коей люди живы,
 Умножи богъ тебѣ, дни здоровы й щастливы.

Сочинитель й подноситель: протоіерей, высочайшимъ пожалова-
 ніємъ креста отличенный, Петръ Дичковскій.

Подав Сергій Козлов.

З юнацьких літ М. Драгоманова.

Юнацькі роки життя Михайла Драгоманова ще й досі не освітлено як слід. Навряд чи помилимося ми дуже сильно, коли скажемо, що наші відомості про гімназіяльні роки Драгоманова обмежуються ледве чи не самим тільки фактом його виключення з гімназії за сутичку з «надзира-
 телем благородного при гімназії пансіона»¹⁾.

Цікаві спогади Олени Пчілки не знаходили досі підтримки у відомих нам фактичних матеріалах. Олена Пчілка пише таке: «Що до Михайлового розвитку взагалі, то полтавська гімназія дала юнакові багато (хоч і була вона піколою тих давніх часів, далекою від ідеалу—і по методах навчання, і по звичаях педагогічних взагалі)... Книжок... Михайло перечитав ще в гімназії таку силу і таких авторів, що багато учнів середніх шкіл, пізнішого часу, здобувши собі позашкільну освіту тільки з деяких щуплих брошурок, здивувались би, почувши, що між тими авторами були й такі,—може, невідомі їм і по іменах,—як Шлосер, Маколей, Прескот, Гізо. Про письменство ж красне вже зайве й казати!—ще й для нас, менших, zostавив Михайло дома, в Гадячому, найвидатніші твори Дікенса, Текерея, Вальтера Скота (в російських перекладах). Розумова працьовитість Михайлова визначалась помітно ще й у гімназії: опріч того, що був він у гурті перших учнів у класі, ще самохіть (на свою руку) вивчився німецької мови, був редактором рукописного часопису «Гімназичного»²⁾. Невідомий до цього часу лист Драгоманова до Є. Ф. Корша, з 4 травня 1858 р.³⁾, що його друкуємо нижче, дозволяє уточнити, поповнити новим, фактичним матеріалом спогади шановної письменниці.

Євген Федорович Корш (1810—1897), що до його звертався юнак Драгоманов у згаданому листі, був одною з найвидатніших постатей

¹⁾ Див М. Бужинський, До гімназіяльних літ М. Драгоманова. „Україна“, 1926, кн. 2—3, сс. 68—69.

²⁾ Олена Пчілка, Спогади про Михайла Драгоманова. „Україна“, 1926, кн. 2—3, с. 57.

³⁾ Переховується поміж інших паперів Є. Корша в рукописному відділі Бібліотеки імені В. І. Леніна в Москві (№ 3099). Приносимо тут глибоку подяку Г. П. Георгієвському та А. Шемшуріну за прихильне відношення до нашої роботи в бібліотеці.

російського літературно-громадського руху 40—50-х рр. Літописець тих часів, П. Аненков, називає його «влиятельным членом кружка», що гуртовався коло Грановського і до складу якого входили Герцен, Кетчер та інші стовпи «западників». В спогадах Аненкова про «Замечательное десятилетие» знаходимо таку характеристику Корша: «По убеждениям своим он принадлежал вполне партии крайних западников, отыскивая вместе с ними основы для мысли и для жизни в философии, истории, следя за теориями социализма, и нисколько не ужасаясь никаких результатов, какие бы могли оказаться на конце этих разысканий; но вместе с тем он не принимал на веру никаких заманчивых посулов доктрины, откуда бы она не исходила, если только мало-мальски приближалась к утопии или обнаруживала поползновение на произвольный вывод. Он постоянно воевал с идеалами существования, которых тогда возникло множество. Вообще, это был критик убеждений и верований своего круга, с которым разделял многие из его надежд и все основные положения. Он стоял постоянно с ногой, занесенной, так сказать, из своего лагеря в противоположный, охлаждая слишком радужные чаяния или черезчур сангвинические порывы своих друзей. Обширная начитанность и поистине замечательная доля меткого и ядовитого остроумия, эффект которого увеличивался еще от противоположности с недостатком в произношении—делали из Евг. Корша выдающееся лицо круга»¹⁾.

Ця двоїстість цілого поведження Е. Корша в значній мірі полекшила йому те розходження, що сталося в другій половині сорокових років поміж Герценом та Огарьовим, з одного боку, та гуртом Грановського—з другого, і що його інші колишні приятелі відчували дуже боляче. Наприкінці 50-х років це розходження,—після смерті Грановського та об'єднання Корша з Б. Чичеріним,—привело до справжнього розриву, що про нього згадує О. Герцен у листі до М. Райхель з 4 січня 1859: «Я начинаю разглядывать между нами и «Атенейми» постоянно больше и больше раздвигающуюся пропасть»²⁾.

Влітку року 1875 Е. Корш, у ті часи видавець «Московских Ведомостей», дістав дозвіл на видання місячника під назвою «Атений» за таким програмом: «1) критические и библиографические обзоры замечательных произведений отечественной и иностранной литературы, 2) хронику важнейших новостей в государственной и общественной жизни современных народов и 3) статьи исторического содержания, записки, путешествия, рассказы, литературные заметки, ученые и художественные известия»³⁾. А в «уведомлениях» про вихід «Атений» говорилося, що він нараховує щось біля тридцяти співробітників, що серед них зустрічаємо «исключительно таких людей», як Аненков, Бабет, Безобразов, Буслав, Галаков, Дмитрієв, Єшевський, Забелін, Ковалін, Каченовський, Кетчер, Лонгінов, Соловійов, Тихонравов, Чичерін, Щедрін і т. д.: «посредственность не найдет себе места в Атение,—писалося в «уведомлении»,—каждый из его сотрудников хорошо известен, как одно из первых людей в нашей литературе»⁴⁾.

Вже з цих виписок можна побачити, що найголовнішу увагу в «Атений» віддавалось не белетристичному матеріялові, як це було по інших журналах, але матеріялові статейному — науковому та критичному. Саме ці розділи стоять першими в програмі журналу, більшість співробітників складають професори, критики та публіцисти; навіть присяжні письменники — белетристи виступали в «Атений» здебільшого не з чисто-

¹⁾ П. В. Аненков, Литературные воспоминания, Спб., 1909, сс. 274—275.

²⁾ А. И. Герцен, Полное собрание сочинений и писем под ред. М. К. Лемке. Спб., 1919, сс. 498.

³⁾ Н. Барсуков, Жизнь и труды Погодина, книга 16. Спб. 1902, сс. 135—136.

⁴⁾ Ibid., 146.

художніми речами: правда, І. Гончаров надрукував у журналі «Отрывок из романа Обломов»¹⁾, але, приміром, І. Тургенєв дав низку листів «Из-за границы» і т. д. Цю рису журналу треба надто підкреслити, бо вона добре характеризує певну незвичайність смаків для сімнадцятилітнього юнака, яким був Мих. Драгоманов у р. 1858; вона яскраво свідчить за ту серйозність інтересів та нахилів, що про неї згадує й Олена Пчілка в цитованих спогадах своїх. Лист же Драгоманова до Є. Корша, редактора «Атеней», дає змогу пересвідчитися в не аби-якій начитаності юнака й, головне, в надзвичайно тверезому та критичному відношенні до прочитаного.

Ось цей лист:

Милостивый Государь,
Егор (sic!! I. A.) Федорович!

Считая необходимым редактору журнала знать мнения о нем его читателей, я долгом поставил написать Вам следующее. Программа Вашего журнала, целью которого Вы ставите распространение знаний в публике неспециальной, но желающей читать что-нибудь дельное, самый тон программы возбудил много ожиданий. Особенно радовались и надеялись мы, гимназисты; радовались уже и потому, что цель нашего, гимназического, воспитания—образование общее, чему так желали Вы способствовать.

Позвольте заметить Вам, что Вы во многом не исполнили Ваших обещаний.

Рассмотрим заглавный листок Атеней: критика, современная история и литература.

Критика. Вам известно, как мало в той части публики, для которой Вы предназначаете журнал Ваш, распространены начала истинной критики; известно, сколько литературных теорий ходит у нас и как ни один журнал не держится своего знамени (Если угодно, я докажу это фактами из журналистики последних даже годов). Среди этого, можно сказать, хаоса является Вы, ставите критику одним из главных элементов Вашего журнала—и какова Ваша критика.

В первом № Вы высказали «Взгляд на задачи современной критики»²⁾. Большинство, могу Вас уверить, не поняло Вашей статьи, таким трудным стилем Вы ее изложили.

Но, за всем тем, остались ли Вы верны себе. Только «Новая комедия» и «Соч. Пушкина 7-й т.»³⁾ и соответствуют вступительной статье.

Вы разбираете беднаго Богданова⁴⁾—а как изложили сами свой взгляд на этот предмет?—несчастливого Клеванова (дважды)⁵⁾—посмеялись над ним, а сказали ли Вы свое мнение о Салостии и Ливии, да и о всей римской исторической литературе? Для публики было бы полезнее знать это, нежели то, что Клеванов уродует фразы Салостии (о духе она понятия никакого не имеет). Лучше бы было, если бы Вы дополнили недостаток Клеванова. Он дал нам факты, а Вы—точку опоры для составления суждений—наша ведь публика только лазит! Тогда бы и сам автор воспользовался Вашими советами и не считал бы Вас Зоилом, и мы бы ска-

¹⁾ «Атеней», ч. I, сс. 53—61.

²⁾ Статья Є. К. (цеб-то самого Корша)—«Атеней», 1857, ч. I, сс. 61—70.

³⁾ Драгоманов має на оці статтю П. А. (П. Анєнкова) Новая комедия: Свет не без добрых людей, сочин. Н. Львова (ч. I, сс. 19—37); А. В. Станкевича, Сочинения Пушкина, седьмой, дополнит. том (ч. I, сс. 76—108).

⁴⁾ Певне, рецензія Ф. Дмитрієва на книжку А. Богдановського: Развитие, понятій о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого (ч. I, сс. 229—239).

⁵⁾ Стаття Любителя римской письменности, Новый перевод римских классиков (ч. I, сс. 109—118; з приводу перекладів А. Клеванова творів Салюстія та Юлія Цезаря); рецензія Л. Р. П. (ч. II, сс. 190—192 з приводу перекладу творів Тита Лівія).

зали Вам спасибо. Откровенно скажу Вам: Ваша критика едва-ли не хуже критик других журналов.

Современной истории у Вас вовсе нет. Под этим должно разуметь характеристику современных событий в мире политическом¹⁾ и гражданском. Где она? «Индийского возстания» у Вас нет. «Парламентские реформы» по отрывчастости своей мало принесли пользы²⁾. Больше нет ни одной статьи, которую бы можно было причислить к этому отделу. А знаете-ли Вы, что прочных политических убеждений вовсе нет в нашей публике? Вы должны были указать на политику каждого государства происходящую от его географического положения и исторических причин. Тогда бы нам на будущее время и без об'яснений были понятны события в Западной Европе. Так, например: наш век в истории внутреннего управления стран конституционный. Не зная начала и происхождения конституции Испании, Бельгии, Сардинии, (даже самой) Англии, может ли наша публика понимать, почему это вдруг в Испании все министры подали в отставку и т. д. Ну, и будут думать, как думали в 1848 году, зная только историю по Смарагдову, что нашелся новый, «чудовище Марат, изверг Дантон и кровожадный Робеспьер», хотя, впрочем, Марат, Дантон и Робеспьер там и не были. Но у Вас есть история. Против качеств ея—я ни слова, кроме только того, что Вы даете нам монографии, когда мы не знаем оснований наук. Тоже можно сказать и о Ваших политико-экономических статьях. Вы, может быть, скажете, что нельзя исполнить того, что я требую. Конечно, никто не станет от Вас требовать курсов наук, но Вы могли сделать по примеру г. Герца³⁾: по поводу какой-нибудь книги изложить постепенное развитие какой-нибудь науки и взгляд на пользу ее. Да, на пользу—у нас еще и об этом говорить нужно,—мы, живя в глуши, можем видеть это. Г. Герц, с'умел доказать необходимость своей, новой еще в России, науки; кто, прочтя его статью (Атлас) и о «Пластических искусствах»⁴⁾ не почувствует уважения к ней и не захочет прочесть всего, что к ней относится, хотя бы и специального? То же было бы и с историей и политической экономией и проч. Тогда бы мы с большою пользою и жаром читали бы Ваши статьи. Не бойтесь спускаться к азбуке—она нужна нам. Ведь писал же Грановский учебник! Вы можете заменить нам учебники, которых у нас нет, как известно каждому.

Мы не хотим жить чужим умом, и для этого мы вправе требовать от передовых людей, чтобы они указали нам дорогу вначале нашего учения, только тогда мы можем идти самостоятельно вперед. Иначе мы не получим общего образования, а только нахватем сведений из всех наук и будем всегда пристяжными в науке. От Вашего журнала, по программе его, мы более всего имеем права требовать этого.

О литературных статьях мало можно сказать хорошего—Записки Кр—на⁵⁾ кое-что имеют полезное, но за то пока доберешься до него, то сколько нужно пройти с ним по шпалам и проч.

В заключение позволю еще раз напомнить Вам о «критике» и «Современной Истории». Ради Бога, разбирайте книги по важнее. Мне кажется, что самый об'ем Вашего журнала не удобен.

¹⁾ В оригинале написано: политическом. ²⁾ С. К., Индийское восстание, его причины и последствия („Атеней“, 1858, ч. I, сс. 179—190, 259—268, 329—338); С. Ф. Корш, Парламентские выборы и парламентские реформы в Англии (ч. I, сс. 453—462; ч. II, сс. 27—39).

³⁾ Статья К. К. Герца, Новый атлас для изучения истории искусства („Атеней“, 1858, ч. I, сс. 365—372).

⁴⁾ Драгоманов має на увазі анонімну, перекладну (з німецької) статтю: Взгляд на историю пластических искусств у христианских народов („Атеней“, 1858, ч. II, сс. 246—256, 313—328).

⁵⁾ Из подлинных записок А. К. К-на („Атеней“, 1858, ч. I, сс. 438—452, 527—542; ч. II, сс. 69—77, 134—145, 193—209, 257—272, 329—336, 397—412).

Прийміте уверення во всегдашней преданности Вашего покорного слуги М. Драгоманова.

Р. S. Если в письме моем Вы найдете выражения для частных писем слишком резкие, извините ради чистосердечия его. Если Вы сделаете мне честь Вашим ответом, то вот мой адрес: Михайлу Петровичу Драгоману (sic! I. A.), воспитаннику Полтавской Гимназии. Таков мой адрес будет целый год, исключая времени между 15 июня и 15 августа, когда прошу адресовать «ЕВВ. Петру Акимовичу Др-ву в г. Гадяч, Полтавской губ., а Вас прошу передать М. П. Д.».

1858 года. мая 4-го, Полтава.

Подав Іеремія Айзеншток.

З життя О. Я. Кониського.

(Нові матеріяли).

Життя О. Я. Кониського, видатного й невтомного діяча на полі української культури, взагалі ще мало досліджене, а надто молоді літа, коли він тільки виступав на поле літератури.

Майже все, що ми знаємо про що добу життя Кониського, міститься в оних рядках його автобіографії, друкованої в галицькому журналі «Світ» р. 1882: «В час Кримської війни в 1854 р. його (Кониський пише про себе в третій особі) приневолено, як «молодого неслужащого дворянина» записатись на царську службу спершу в Прилуці, потім в Полтаві. Тут, спізнавшись з освіченими людьми¹⁾, Кониський прийнявся знову учитися, щоб здать екзамен в університеті на кандидата прав...» Далі оповідається про його працю по недільних школах і т. и. «З визволенням крепаків Кониський покинув у 1861 році судову службу і став адвокатувати...», збираючися їхати до Харкова складати іспита²⁾.

Бачимо ще з допису, вмішеного в «Основи» 1861 р., що Кониський був у липні місяці того року в Херсоні (Лист з дороги—«Основа» 1861 р., жовтень, 145—148; лист позначений 14 липня 1861 р.).

Подані тут матеріяли й мають додати декілька рисочок до біографії О. Я. Кониського за 1860—61 рр.

«Освічені люди», що з ними спізнався в Полтаві О. Я.—це насамперед родина Пільчикова та їхнє оточення. Пільчиков Д. П. раніш належав до членів Кирило-Методіївського братства, та йому пощастило уникнути арешту (бо тоді, мовляв, братчики уміли мовчати «вельми язик держали за зубами», як поясняє Кониський в автобіографічній повісті «Молодий вік Максима Одинця»³⁾). Згодом він почав учителювати в кадетському корпусі в Полтаві.

Тут не місце зупинятися на діяльності Пільчикова, ні на гуртку його знайомих, що серед них зустрічаємо ймення Куліша, Білозерського, Кониського, та низку інших. Відзначимо тільки, що він, як відомо, зробив чималий вплив на напрямок діяльності Кониського в Полтаві⁴⁾. Недаремно-ж О. Я. присвячував йому вірші (див. «Галичанин», 1863 р. кн. 1, вип. 2, с. 11—вірш «Усе плаче» з виразним громадським настроєм), згадував його теплими словами в повісті «Молодий вік Миколи Одинця» і навіть змалював його в образі Пучки—персонажа другої автобіографічної повісті «Юрій Горовенко».

Саме у Пільчикових О. Я. зустрів і молоду вродливу панночку, що зробила на нього велике вражіння—Ганну Павлівну фон-Рентель. Історію

¹⁾ Підкреслення наше. М. І. ²⁾ «Світ», № 13 (1 за 1882), Львів, 25 січня 1882, с. 228.

²⁾ Окреме видання. Льв., 1902 р., с. 113. Накл. Укр.-Рус. Видав. Спільн.

³⁾ М. Грушевський, Пам'яті О. Кониського. «Зап. Н. Т. ім. Шевченка», т. 39, Л., 1901.

цього юнацького роману О. Я., який, правда, тягнувся недовго, ми й подаємо в матеріялах, що нижче друкуються¹⁾.

Г. П. фон-Рентель була дочка дідича, що йому з великих колись маєтків дістався у спадщину тільки маленький хутір Анненський (Ганнинський) біля Диканьки²⁾. Що Кониський гостював на цьому хуторі, видно з помітки під нижчедрукованим віршем. Але-ж і познайомився він, і далі зустрічався з Г. П. у Пільчикових у Полтаві, бо гордовитий пан із остзейських баронів, її батько, взагалі неохоче приймав у себе гостей. А найждуючи до Полтави фон-Рентелі завжди винаймали кімнату в матері Пільчикових, і через Пільчикових провадили листування з Г. П. так Кониський, як і Куліш.

7 серпня 1860 року, певно, невдовзі після знайомства, Кониський пише вірша під назвою «Думка» і присвячує його «А. П. ф.-Р—н». Вірш цей публікуємо ми не вперше: він уже був друкований у «Галичанині» (кн. I, вип. I, сс. 8—9, Львів, 1862). Проте, ми вважаємо за потрібне надрукувати вірша вдруге, бо де-в-чому, як побачимо нижче, друкований текст у «Галичанині» різниться від рукописного, позначаючи в пізнішому обробленні певне вдосконалення віршової техніки й художнього смаку авторового.

В «Галичанині» вірш має назву «До дівчини» та ініціяли «А. П.» у присвяті розкрито: «Ганні Павловні ф.-Р—ть». В тексті деякі дрібні замінні: замість «І долю із неба» — «І доленьку з неба»; замість «Тоді тільки я забуду» — «І на віки я забуду»; зам. «І тобою любоватись» — «І на тебе любоватись» і т. д. Нарешті, викинуто цілу строфу:

Як голубку від ястреба,
Як ягня від звіра,

Так я тебе од неволі
Ховатиму щиро.

строфу, справді, зайву, бо ж попередю досить порівнянь: «як квіточку, як пташечку, як зелену руту, як красюлю серед поля—доглядати буду».

Зміст вірша простий: автор бажає щастя дівчині й коли вона стане щаслива, волить умерти, щоб із того світа охороняти щастя укоханой особи й молитися за неї богові. Як бачимо, цьому віршові далеко до огнистих рядків Шевченкових, але загалом вони не згірші за всі оті вірші кохання, що писалися під той час, та безперечно, незрівняно вищі над оті віршові вправи Галичан, що посідають своє місце в «Галичанині» поруч із цим віршем.

Головна позитивна риса вірша — свіжість, щирість почуття, позначеного юнацьким ідеалізмом. Щодо щирости, в цьому переконаємося, порівнявши вірша з тим листом, про який далі буде мова.

Півтора місяцями пізніше ми маємо ще два вірші російською мовою, писані рукою Кониського на тому ж таки аркуші, і на них стоїть помітка: «Полтава 23 септября 1860 р. 11 часовъ вечера». Їх ми так само нижче подаємо, але якоїсь свіжої інтересної рисочки вони нам не дають. Через свою глибоку інтимність, а разом з тим через свою невисоку художню цінність ці вірші, гадаємо, навряд чи варті були друку; принаймні нам не пощастило знайти їх по тодішніх часописах. Щодо належності їх Кониському, то ми вважаємо, що вірші ці, власноручно написані і вміщені на одному аркуші з безперечно власним віршем Кониського, доводять це безсумнівно: вірші ці справді написано 23 вересня 1860 р., а не переписано з чужого оригіналу.

¹⁾ Матеріяли я одержав безпосередньо від самої Г. П. за її життя (померла в грудні 1926 року). Деякі біографічні дані почасти чув я з уст самої Г. П., а почасти довідався від її дочки, гр. С. В. Кузіної — за це, користуючися з нагоди, висловлюю тут гр. Кузіній щиро подяку.

²⁾ Хут. Ганнинський, 18 верстов од Полтави і 8 верстов од Диканьки, розташований біля відомого маєтку гр. Шереметєва (1½ вер.) Було в ньому 36 десятин землі, садок, парк. Тепер там міститься дитяча колонія.

Списавши всі три вірші на одному аркуші, Кониський чи подав, чи переслав їх тій, до кого вони стосувалися. Маємо, власне кажучи, лише початок роману, перше палке захоплення, що овіяне мріями, побожно-ідеалістичним піднесенням, шукає собі виходу, виливається у вірші.

Зустрічі бували й далі, протягом цілого року; здається, Кониський навіть сватався до Г. П. Та йому з коханням не поталанило. Чи то наслідок особистого жіночого вподобання, або смаку, чи стежку йому перейшов Куліш — це нам не важно¹⁾: в кожному разі Кониський категорично переконаний, що Г. П. кохає П. О. Куліша. Він пише Г. П. листа, що так і починається:

«Почти год, как мы обманываем друг друга, боясь сказать правду или, лучше сказать, стыдась правды. Пора сказать ее: Вы любите П. А.²⁾, я люблю Вас (это знает П. А.). Я люблю Вас не как сестру или друга—нет! Я люблю Вас больше всего на свете».

Лист датований 5 вересня, і хоч року не позначено, але на підставі отієї вказівки—«почти год»—можна думати, що він належить до 1861 р. Тон його загалом простий, щирий, хоч подекуди трапляються й риторичні уступи, характерні для такого типу листів. Автор—саме кохання, високе, ідеалістичне, самовіддане. Це так і почувается тут:

Молитися що-дня буду
Богові за тебе
І вимолю тобі щастя

І доленьку з неба.
Коли ставеш ти щаслива
Тоді й я щасливий“...

Кониський остаточно переконався, що Г. П. його не кохає: їй треба розкошів, відповідних умов життя; «я не могу дать Вам теперь ни кареты, ни бархатных кресел; за будущее не знаю... Оно не наше...» Проте його кохання—«не горячка и не увлечение, она (любов, М. I.) выработалась потребностию души, перешла через горнило терпения, хочет, наконец, ответа, но его она от Вас не дожидется»—пише він.

Утративши надію на обопільне кохання, Кониський зрікається щастя, зрікається навіть побачень: «дальнейшие свидания будут для меня невыносимая пытка». Єдине лишається—приязнь: «доверие и откровенность, откровенность полная».

Ми зупинилися на змісті листа тому, що він безперечно цікавий. Це своєрідний «літературний твір, до деякої міри саморекомендація — таке наше вражіння. Кониський не може перемогти свого суперника (Куліша) зовнішніми засобами, отже він удається до листа, що в ньому він краще може виявити свої високі душевні чесноти. Тому-то він і покидає укохану дівчину, і в той-же самий час хоче зістатися їй за друга; радить їй іти заміж за Б., бо хоч Б. вона й не любить, але-ж він багатий³⁾»,—і в той же час сам цьому не вірить, бо додає: «отвечайте мне откровенно, чем кончите с Б.». Кінець-кінцем і Кулішеві, що його перемогу великодушно визнає, він хоче дати реванша, натякаючи на «ложное положение»: мовляв, схаменіться, в яке непевне становище потрапили Ви з своєю симпатією до жонатой людини; поміркуюйте, як вийти Вам із цього становища; зважте, чи подобається Вам піти «по расчету», а як ні, то не хехтуйте любов'ю найкращого, найвідданішого Вашого друга...

Ми не знаємо напевне, чи був це останній за тих часів лист Кониського до Г. П.⁴⁾, чи справді він кудись після того виїхав. Але в кожному

¹⁾ Історію стосунків Куліша і Г. П. висвітлить листування Кулішеве з Г. П., що його оце недавно придбала Укр. Акад. Наук; я-ж, не бачивши цього листування, цю справу мушу обминути.

²⁾ Ініціали „П. А.“ стосуються до П. О. Куліша, як це вияснила мені особисто Г. П.

³⁾ Б. — це Башкирцев, дід відомої Марії Башкирцевої і сусід фон-Рентелів, що його масток згодом перейшов до Шереметьєва.

⁴⁾ Є ще один лист О. Я. Кониського до Г. П., написаний багато пізніше — та той лист є звичайна відповідь на судо-ділове запитання.

разі глибокого сліду ця любов не залишила. Ні в тодішній творчості Кониського, ні в пізніших автобіографічних повістях, от як: «Молоді роки М. Одинця», «Юрій Горовенко» — ми не зустрічаємо на цей епізод натяків. Навпаки, вже р. 1862 в тому-ж таки «Галичанині» подибуємо низку віршів, що їх присвячено «Ганні Миколаївні С...», то «Ганні Викент'євні П...», то ще декому іншому...

Нижче подані три вірші Кониського писані на аркуші поштового формату, що має на першій сторінці вгорі з лівого боку друкований (літографським способом) штамп: «Александръ Яковлевичъ Конисскій»... 186... года. Полтава». Атраментом у штампі дописано дату: «7 августа 1860 (года)». Перший із трьох віршів надруковано у «Галичанині» («Литературный сборникъ, издаваемый Я. О. Головацкимъ и Б. А. Дѣдицкимъ»), кн. I, вып. I. Львовъ 1862, сс. 8—9. Варіанти друкованого тексту подаємо в примітках, при чому дату і штамп, звичайно, в «Галичанині» не знаходимо. У варіантах подаємо тільки текстувальні відмінні, обминаючи правописні, бо в них звісно, Конисскій не винен.

Думка¹⁾.А. П. ф.-Р.—ль²⁾.

Нехай марно я загину,	Стану одвертати ¹⁴⁾ .
Пропаду в неволі,	А якь встанешъ — я сторожемъ ¹⁵⁾
Тебе жь серце не забуду ³⁾	Пойду ¹⁶⁾ за тобою;
Дівчино ніколи.	И комашці спуститися
Молитися що-дня буду	Не дамь надь тобою.
Богові за тебе:	Якь квіточку, якь пташечку,
И вимолою тобі щасття	Якь зелену руту;
И долю нязь ⁴⁾ неба.	Якь красолу — середь поля,
Коли станешъ ти щаслива,	Доглядати буду!
Тоді й я щасливий ⁵⁾ ,	Якь голубку од ястреба,
Тоді тільки я ⁶⁾ забуду	Якь ягня од звіра;
Свою злу годнуну...	Такь я тебе од недолі
Тоді стану я просити ⁷⁾ .	Ховатиму щиро ¹⁷⁾ .
Собі в Бога смерті;	Коли жь буде над тобою ¹⁸⁾
Що-дня буду молитися,	Метеличок витця —
Щобъ мерщій умерти...	То дай йому на рученьку
Товариству закажу я	До тебе спуститьця.
Вирити могилу,	Не рушъ його дівчинонько ¹⁹⁾
На тій горі, де сѣгодні ⁸⁾ .	Не виганяй з хаты;
Ти, серце, сѣділа ⁹⁾ .	Бо то буде душа моя
Опівночи тихесенько ¹⁰⁾	Матилькомъ літати
Изъ могили встану ¹¹⁾ ;	Політає — надвитьця,
И тобою ¹²⁾ любоватись	И полетить на небо,
Невидимо стану.	И знов стане молитися
Якь спочинешъ — біля ліжка	Богові за тебе —
Я буду стояти;	На хуторі Ганниньському ²⁰⁾ .
И одъ тебе усе злее ¹³⁾	

Наблюденіе

То заблещеть — заискриться	То въ немъ истина сіяеть.
Вашъ прелестно-дивный взоръ,	То надежда пробѣжить,
То вдругъ влагой оросится,	То любовь вдругъ засверкаетъ,
То мелькаетъ въ немъ укоръ.	То слезинка задрожить...

23 сентября 1860 г. 11-ть часовъ вечера.

Варіанти:

1) До дівчини, 2) Ганні Павлови ф. Р.—ъ. 3) Забуде, 4) И доленьку зь. 5) Тоді й я щасливий. 6) И на вѣки я. 7) Прохати. 8) ...зо мною. 9) сидѣла, 10) з домовини тихесенько, 11) О півночи встану, 12) И на тебе... 13) ...злое, 14) Буду ѓгоняти, 15) ...я на-зырцемъ, 16) пѣду. 17) Останніх 4 рядків (строфу) від слів „як голубку“ — у друкованому тексті нема. 18) ...біля тебе, 19) ..., моя мила, 20) Цей помітки в друкованому тексті нема.

Молитва

(Gieb mir, o Gott, ein Herz uns).

Какъ хороша молитва эта,
Какъ много смысла въ ней,
Она любовію согрѣта—
Святою, чуждою страстей!

Полтава. Тогда-же.

Въ ней мы немногими словами
О многомъ съ Богомъ говоримъ:
Своими грѣшными устами
Святое вымолить хотимъ...

Друкований нижче лист О. Я. Кониського до Г. П. ф.-Рентель писано на тонкому папері в чвертку писального формату, без водяних знаків.

Почти годъ, какъ мы обманываемъ другъ друга, боясь сказать правду, или, лучше сказать, стыдясь правды. Пора сказать ее: Вы любите П. А., я люблю Васъ (это знаетъ П. А.). Я люблю Васъ не какъ сестру, или друга, нѣтъ! я люблю Васъ больше всего на свѣтѣ. До сихъ поръ, я довольствовался Вашею драгоцѣнною дружбою, думалъ, что ее достаточно; вижу теперь другое! Я обманывалъ самъ себя. Я дошелъ до той любви, которую ¹⁾ можно удовлетворить только любовью.—Вы на столько меня не любите. Я не виню Васъ въ этомъ! Вы вправѣ дѣлать то, что Вамъ нравится. Любя Васъ не совѣмъ эгоистически, я желаю Вамъ полного счастья и совѣтую при выгодныхъ условіяхъ ²⁾ выйти за В. (его Вы тоже не любите, Вамъ ³⁾ нравится не онъ, а его средства). Поѣзжайте и постарайтесь выйти изъ ложнаго положенія и тогда напишите мнѣ правду, какъ другу ⁴⁾. Лучшаго, болѣе преданнаго человѣка, какъ я, (смѣлю говорить) Вы никогда не найдете. И такимъ ⁴⁾ я останусь для Васъ навсегда, гдѣ бы Вы ни были ⁵⁾. Вы—цѣль моей жизни; но для того, чтобы Вы были счастливы ⁶⁾ мало меня, мало моей воли; мнѣ кажется: что бы я ни сдѣлалъ для Васъ, блѣдно, мало, ничтожно, слабо, приторно въ сравненіи съ моею любовью, съ Вами... Везъ Васъ, съ Вами ли я буду жить Вашею жизнью...

Моя любовь—не горячка, не увлеченіе. Она выработалась потребностію души, перешла черезъ горнило терпѣнія, хочеть наконецъ отвѣта, но его она отъ Васъ не дождется. Слѣдовательно мы не должны болѣе видѣться... дальнѣйшія свиданія будутъ для меня невыносимая пытка... Я человѣкъ, съ терпѣніемъ не безконечнымъ... Поймите, что мнѣ тяжело ²⁾ не видѣть Васъ, но что же дѣлать?.. Я долженъ умертвить себя... (конечно не въ буквальный смыслъ). Жить я могъ бы только женившись; а жениться ⁷⁾ можно только на томъ кого любишь—на Васъ я не могу жениться ⁷⁾, потому что Вы не согласитесь... Видите ли я говорю прямо... Я не могу дать Вамъ теперь ²⁾ ни кареты, ни бархатныхъ кресель; за будущее не знаю... Оно не наше... Если же когда-нибудь я буду нуженъ ²⁾ Вамъ располагайте мною, какъ собственностію.—Объ одномъ молю Васъ сохраните ко мнѣ довѣріе и откровенность, полную ²⁾. Отвѣчайте мнѣ откровенно, чѣмъ кончите съ В....—Я сейчасъ ѣду! Куда? Не знаю!.. Все равно! куда попало... Во субботу навѣдаюсь и вѣрно ²⁾ застану Вашъ отвѣтъ полный довѣрія и откровенности. Вы не должны стѣсняться совершенно ничѣмъ, говоря со мною.—Письмо это можете показать П. А. и своимъ роднымъ, болѣе никому... ²⁾ Прощайте! Вѣрьте любви и безграничной преданности вѣчно любящаго Васъ ⁹⁾.

5 сентября.

Подав Микола Іваненко.

П. О. Куліш про Кирило-Методіївське Товариство.

Тоді, як П. О. Куліш зовсім одвернувся від своїх колишніх однодумців-Українців, видав 2 томи «Возсоединенія Руси», розійшовся з М. І. Костомаровим і повернув на шлях об'єднання народньо-політичних інтересів Польщі, України і Галичини, в журналі «Вѣстникъ Европы» надрукована була стаття М. П. Драгоманова «Евреи и Поляки в Юго-Западномъ краѣ» (1875 р., № 7, сс. 133—179) з приводу виходу в світ 1-шої частини VII-го тому «Трудовъ этнографо-статистической экспедици въ Юго-Зап. краѣ» П. Чубинського. В своїй статті Драгоманов подав мимохідь за Кирило-Методіївське Товариство. Куліш образився і після спростовання слів Драгоманова до свого приятеля Ол. Ол. Гатчука, щоб надрукував

¹⁾ Зразу написано: „которой“, і виправлено як у тексті, ²⁾ Підкреслення О. Кониського, ³⁾ Зразу нап. „Васъ“ і виправл. ⁴⁾ Закреслено напівнаписане „Я“ ⁵⁾ Зразу нап. „були“ і випр. ⁶⁾ Літ. я подібна до „л“ або „ѣ“; після крапок закреслено слово „жить“. ⁷⁾ Написано „жениться“. ⁸⁾ Зам „л“ в тексті „ѣ“. ⁹⁾ Далі замість підпису—розчерк—везерунок, подібний до того, що ним закінчується рукопис перекладу Шевченкового журналу (рук. В.В.У.).

в його «Газеті» (видавалася «Газета Гатцук» з 1875 до 1890 р. в Москві). Гатцук спростовання не надрукував, а текст, писаний власноручно Кулішем, переслав в 1876 р. М. І. Костомарову. Друкуємо дословно цей цікавий документ з коротеньким поясненням.

З а м ѣ т к а ¹⁾.

Г. Драгомановъ въ статѣ своей «Евреи и Поляки в юго-западномъ краѣ» («Вѣстн. Евр.», 1875, кн. 7, с. 162) сказаль: «Въ 1844—46 гг. существовало Кирило-Методіевское братство, къ коему принадлежали Костомаровъ, Кулишъ, Шевченко и др.»

Братство или общество славянскихъ апостоловъ Кирилла и Методія дѣйствительно было составлено въ Кіевѣ нѣсколькими тогда молодыми представителями украинской интеллигенціи, и именно въ 1846 году. Эта затѣя (викреслено «общество») въ 1847 году возбудила крайнее неудовольствіе, а въ 1867-омъ (sic!) произвела необыкновенный эффектъ въ людяхъ одной и той же категоріи. Не знаю, которымъ изъ двухъ противоположныхъ положеній, выпавшихъ на долю мечтательнымъ членамъ Кирило-Методіевского общества, они гордятся; но я къ ихъ числу не принадлежалъ. Не принадлежалъ къ нимъ и Шевченко.

Нѣкое официальное лицо ²⁾, волнувавшееся (викреслено «довольно») траги-комически изза кіевского общества братьевъ Кирилла и Методія въ 1847 году, не повѣрило мнѣ, что я не зналъ о существованіи этого общества (викреслено—моей неприкосновенности къ этому обществу), и осталось въ чувствительномъ для меня убѣжденіи, что даже уставъ общества сочиненъ ни кѣмъ другимъ, какъ мною. Самый (викреслено—«даже») почеркъ рукописи былъ найденъ сходнымъ съ моимъ почеркомъ.

Изъ любви къ точности историческаго факта, заявляю хоть теперь, по прошествіи тридцати лѣтъ, что, живя (викреслено—«на то время») въ Петербургѣ во время составленія въ Кіевѣ знаменитаго общества, я не имѣлъ даже (викреслено—«догадки и») предположенія о возможности подобнаго предпріятія. Того мало. Находясь въ весьма близкихъ отношеніяхъ съ однимъ изъ членовъ общества, именно съ сочинителемъ (викреслено—«составителемъ») устава ³⁾, я позволялъ себѣ въ отвѣтъ на его письма, рѣзкія замѣчанія о пристрастіи кіевского кружка къ мечтательной болтовнѣ. Но изъ моихъ укоровъ и насмѣшекъ выведено было официальнымъ лицомъ заключеніе, что я, именно я, былъ главою тайнаго общества. Если бъ этому юношескому предпріятію суждено было сдѣлаться починомъ самаго разумнаго политическаго дѣла, то и въ такомъ случаѣ, я долженъ былъ бы констатировать невѣрный фактъ, приведенный въ журнальной статѣ г-мъ Драгомановымъ. П. Кулишъ».

Років через шість Куліш ще раз відмовлявся в російській пресі від участі в Кирило-Методієвському Братстві, а в 1882 році в «Хуторній Поезії» писав, що його й Шевченка «не прийнято в тайне політичне общество задля того, що ми й самі по собі працюватимемо для словянської й української свободи, а тимчасом, на случай игемонського гоненія до нас ніхто не причепитца» ⁴⁾. Нам вже трапилося казати про повну безпідставність і дивовижний мотив Кулішевих заяв, і все-таки його спростування не порушує нашого твердження, що «в дійсності, як і Шевченко, Куліш був одним з основоположників Кирило-Методієвського Товариства остільки, оскільки цей гурт однодумних людей можна вважати та-

¹⁾ Ця „Замітка“ передано нами з паперів Костомарова до рукописного відділу ВВУ, де вона і зберігається П. № 6977. ²⁾ Гадаємо, що це „лицо“—жандарм. генерал Дубельт. ³⁾ М. І. Костомаров. ⁴⁾ „Хуторна Поезія“, с. 28.

ємним товариством, і оскільки можна рахувати його членами Костома-рова, Гулака, Білозерського, Навроцького та ин.»¹⁾).

Зараз надрукована «Замітка» П. Куліша цікава, як свідоцтво упертості його в тому питанні: починаючи з заяв генералу Дубельту в 1847 році і кінчаючи старечим віком Куліш усякими засобами відмовлявся і відокремлював себе від Кирило-Методіївських братчиків.

Подав Ігнат Житецький.

Відгомони життя і творчості Лева Толстого в чернігівських установах.

(З нагоди 100-річчя з дня народження Л. Толстого).

Окремі моменти життя та діяльності Л. Толстого відбилися в справах чернігівського історичного архіву.

Зустрічається ім'я Л. Толстого в цьому листуванні починаючи з 80-х років, цеб-то з того часу, коли Л. Толстой виступив у літературі із своїми політичними та релігійними трактатами.

Уперше згадується ім'я Л. Толстого в таємній справі канцелярії черніг. губернатора з р. 1882 під № 777—«О наблюдении за деятельностью полковника В. А. Пашкова», де наводиться обіжне розпорядження міністра внутрішніх справ, в якому звертається увагу «на вредную деятельность землевладельца Самарской губернии графа Льва Толстого» і в якому Л. Толстому та іншим інкримінують «сношения с сектантами».

Ось це розпорядження:

Министр внутренних дел.
По департаменту государственной полиции.
11 сентября 1882 г.

№ 1202.
Циркулярно. Совершенно секретно.
Г.г. губернаторам.

Циркуляром министра внутренних дел от 21-го июня сего года, № 608, было обращено внимание г.г. губернаторов на вредный характер учения, распространяемого отставным полковником Пашковым.

В последнее время сделалось известным, что в связи с этим учением представляется не менее вредною деятельностью землевладельца Самарской губернии графа Льва Толстого и члена географического общества Александра Пругавина, вследствие сношения их с сектантами. Из них последний своими поездками к сектантам и похвальными статьями о них в литературе не только внушает незнающим дела ложные понятия о расколе, но и возбуждает в самых сектантах понятие о сочувствии их учению со стороны высших и образованных классов общества и самого правительства. В виду сего и согласно ходатайству обер-прокурора святейшего синода, имею честь покорнейше просить ваше превосходительство сделать распоряжение о наблюдении за деятельностью и сношениями с сектантами помянутых лиц.

Подписал: За министра внутренних дел, товарищ министра, тайный советник Дурново.

Скрепил: И. д. директора П. Дурново.

Верно: Чиновник особых поручений (підпис).

Виконуючи це розпорядження, чернігівський губернатор цілком таємним обіжником під ч. 174 з 2 жовтня 1882 року запропонував повітовим ісправникам та поліцмейстрам Чернігівщини виконати обіжника міністра, як що згадані в обіжникові особи «появятся во вверенной (ім) местности».

¹⁾ „Україна“ 1927 р., кн. 1—2, стор. 42.

Далі в знайдених нами справах чернігівського історичного архіву (серед таємного листування чернігівської хлоп'ячої гімназії) відбивається момент нелегального розповсюдження року 1887 релігійних та політичних творів Л. Толстого в формі гектографованих записок серед учнів вищих та середніх шкіл кївської шкільної округи. У цьому листуванні знаходимо так характеристики згаданих творів, як і розпорядження щодо припинення розповсюдження творів. Куратор кївської шкільної округи вважає твори Л. Толстого за такі, «в которых внушаются идеи, подрывающие в корне основные догматы христианской веры..., а также заключается призыв к всеобщему перевороту, направленному к разрушению основ существующего государственного строя и общественного порядка».

Щодо засобів для «пресечения» розповсюдження тих творів то начальство кївської шкільної округи, з огляду на те, що був випадок, коли ці твори Л. Толстого було надіслано одному з учнів гімназії, зробило розпорядження, щоб навчальні установи встановили контроль над кореспонденцією учнів.

Як видно з дальших наперів, у чернігівській хлоп'ячій гімназії, дякуючи Л. Толстому, було заведено такий порядок, що пошта всю учнівську кореспонденцію надсилала до гімназії, звідки її вже після належного перегляду видавали учням.

Ось це листування:

I.

М. Н. П.

Попечителя киевского учебного округа канцелярия.

Стол 2. 14 января 1887 г. № 464.

г. Киев.

Секретно.

Господину директору
черниговской гимназии.

Г. министр народного просвещения предложением от 4 сего января за № 2 уведомил меня, что из достоверных источников стало известным, что в среде учащихся в высших и средних учебных заведениях обращаются и распространяются в гектографированных листах записки, приписываемые графу Л. Толстому, в которых различным способом внушаются идеи, подрывающие в корне основные догматы христианской веры, разумеемые из ясного смысла Св. Евангелия и одинаково усвояемые всеми христианскими церквами, без различия вероисповеданий, а также заключается призыв к всеобщему перевороту, направленному к разрушению основ существующего государственного строя и общественного порядка¹⁾.

Сознавая весь вред, могущий возникнуть от чтения подобных изданий в умах молодежи, его высокопревосходительство просит меня поставить начальству высших и средних учебных заведений вверенного мне округа в обязанность бдительно следить за тем, чтобы такие издания не обращались в среде учащихся, при чем, если бы таковые были найдены, то они должны быть отбираемы и уничтожаемы, и что вместе с тем он отнесся по сему предмету к г. министру внутренних дел, прося его о содействии подчиненных ему органов в подлежащих случаях. Об этом имею честь ваше превосходительство уведомить для надлежащего исполнения.

Подлинное подписал попечитель Голубцов.

С подлинным верно: Правитель канцелярии (підпис).

¹⁾ Річ іде, напевно, про „В чем моя вера?“ (напис р. 1884). Б. Ш.

II.

М. Н. П.

Попечителя киевского учебного округа канцелярия.

Стол 2. 6 февраля 1887 г. № 1345.

г. Киев.

Секретно.

Господину директору черниговской гимназии.

Циркулярным приложением от 14 минувшего января за № 464, мною сообщено было начальникам учебных заведений вверенного мне округа распоряжение г. министра народного просвещения от 4 января за № 4-м следить за тем, чтобы в среде учащихся не обращались распространяемые в тектографированных листах записки, приписываемые графу Л. Толстому, в которых различным способом внушаются идеи, подрывающие в корне основные догматы христианской веры и заключается призыв к всеобщему перевороту, направленному к разрушению основ существующего государственного строя и общественного порядка.

Ныне один из директоров учебного заведения донес мне, что на имя ученика 7 или 8 класса (без обозначения фамилии) вверенного ему заведения получены означенные брошюры, в форме обыкновенной тетради, которые по рассмотрении их мною, действительно заключают в себе самые возмутительные суждения, могущие весьма вредно влиять на умы обучающегося юношества.

Сообщая об этом, имею честь покорнейше просить ваше превосходительство принять самые строгие меры к наблюдению за корреспонденциею, получаемую воспитанниками, для чего вы имеете войти в соглашение с начальником местного почтового учреждения, дабы вся корреспонденция, адресованная на имя учащихся, была препровождаема к вам; вы же получаемую таким образом корреспонденцию лично сами имеете раздавать воспитанникам, причем сомнительные письма и пакеты должны быть адресатами вскрываемы в вашем присутствии. При этом имею честь присовокупить, что об этом я вместе с сим сообщил гг. управляющим почтовую частью в губерниях вверенного мне округа, для надлежащего с их стороны в чем следует распоряжения.

Подлинное подписал: Попечитель Голубцов.

С подлинным верно: Правитель канцелярии (підпис).

III.

М. Н. П.

Директора черниговской мужской гимназии

№ 2.

12 февраля 1887 года.

Секретно.

Господину начальнику черниговской почтовой конторы.

Вследствие полученного мною ныне предложения г. попечителя киевского учебного округа от 6 сего февраля за № 1345, честь имею покорнейше просить ваше высококорodie сделать распоряжение, чтобы вся корреспонденция, адресованная на имя учеников вверенной мне гимназии была доставляема в гимназию для раздачи таковой лично мною воспитанникам, хотя бы и был обозначен дом, в котором живут ученики (підпису немає).

Передсмертна хвороба Л. Толстого на залізничній станції «Асталово» та смерть його (7 листопада ст. ст. 1910 року) відбилися в листуванні Чернігівського губернатора (таємна справа канцелярії чернігівського губернатора № 15, 1910 р.) такими телеграмами з Петербургу:

I.

Телеграмма.

Экстренно Чернигов губернатору. Чернигов Петербурга 11336.

Если случае смерти графа Льва Толстого поступят просьбы о служебной панихиде, не оказывайте противодействия и предоставьте всецело

разрешение этого вопроса местной духовной власти. За устроителями и присутствующими на панихидах благоволите приказать учредить неослабное наблюдение и никоим образом не допускайте никаких выступлений противоправительственного характера. № 1284. За министра внутренних дел генерал-лейтенант Курлов¹⁾.

II.

Телеграмма

Черниговскому губернатору. Чернигов Петербурга 17136.

В виду последовавших распоряжений о том, чтобы чины администрации не чинили препятствий духовным лицам служению панихид по скончавшемся графе Льве Толстом, благоволите принять меры к тому, чтобы публикации в газетах о служении панихид допускались не иначе, как с разрешения полиции по получении письменного извещения подлежащего духовного лица о том, что панихида действительно будет служиться, дабы под предлогом служения панихиды не организовывались бы определенном месте собрания публики целью противоправительственных демонстраций. № 749. За министра внутренних дел товарищ министра генерал-лейтенант Курлов²⁾.

Про ці термінові розпорядження з Петербургу чернігівський губернатор повідомив теж телеграфом повітових ісправників та поліцеймейстрів Чернігівщини, наказавши їм від себе « о всем заслуживающем в этом отношении уважения немедленно доносить в подлежащих случаях по телеграфу» (див. обіжник черниг. губернатора № 2781: таємна справа № 15 з 1910 р.).

Протиурядові демонстрації у зв'язку з смертю Л. Толстого, яких так боявся уряд, дійсно виникли, але головним чином по вищих навчальних закладах. От чому за декілька днів, а саме 13 листопада ст. ст. 1910 року. Столишин телеграфно запропонував чернігівському губернаторові спеціальну інструкцію щодо припинення цих демонстрацій.

«В виду происходящих в Петербурге беспорядков в высших учебных заведениях, (так назначено в цій інструкції³⁾, «могут повториться и в других городах. Благоволите принять к неуклонному исполнению ниже следующие приказания: предупредите учебные начальства, что всякие сходки, касающиеся вопросов, не связанных с жизнью того или другого учебного заведения, не должны быть разрешаемы; предупредите, что если такие сходки состоятся явочным порядком или если вообще на сходках будут посторонние лица, то для прекращения в учебное заведение будет введена полиция; не допускайте выхода из учебных заведений толпой, а отдельными выходящими группами не разрешайте останавливаться и собираться; всякая уличная демонстрация должна немедленно подавляться. При наложении административных взысканий на участников демонстрации по обязательным постановлениям таковые должны быть строги; предупредите редакторов газет, что помещение статей, подстрекающих или одобряющих уличные демонстрации, не допустимо; в случае неисполнения — налагайте административные взыскания в высшей мере; не разрешайте до прекращения всяких беспорядков собраний, на которых по составу лиц или направлению общества можно ожидать антиправительственных или возбуждающих к беспорядкам постановлений. № 1305. Министр внутренних дел, статс-секретарь Столыпин».

¹⁾ Одержано в Чернигові 5 листопада ст.ст. 1910 р. Б. III.

²⁾ Одержано в Чернигові 8 листопада ст.ст. 1910 р. Б. III.

³⁾ Мова мовиться про градіозну студентську демонстрацію в зв'язку з смертю Л. Толстого, що відбулася в Петербурзі 11 листопада ст.ст. 1910 року. Учасників демонстрації було над 10.000 чоловіка. Під час ліквідації демонстрації поліцією було поранено декілька студентів та студенток. Див. „Ленин и Толстой“, Москва, 1928. сс. 135 — 138. Б. III.

У тісному звязку з смертю Л. Толстого повстала р. 1910 цікава ініціатива чернігівського губерніяльного земства—увічнити на Чернігівщині пам'ять Л. Толстого, як про це красномовно свідчать три справи цього земства. «Об увековечении памяти Л. Н. Толстого» (див. архив. черниг. губ. земської управи, відділ нар. освіти, справи № 24—1914 р., № 1—1915 р., № 1—1916 р.).

Із цих справ та з журналів засідань земських зборів видно, що на зборах чернігівського губерніяльного земського зібрання 2 грудня ст. ст. 1910 року голова зборів сказав слово, присвячене смерті Л. Толстого, після чого зібрання доручило земській управі розробити до майбутньої сесії проєкт увічнення пам'яті Л. Толстого на Чернігівщині.

Виконуючи це доручення, управа наступного 1911 року 12 грудня ст. ст. запропонувала земському зібранню свій проєкт увічнення пам'яті Л. Толстого, згідно з яким проєктувалося видати коштом земства в своїй власній друкарні в Чернігові роман Л. Толстого «Война и Мир» у кількості 10.000 примірників, для безплатної роздачі протягом найближчих років учням, що кінчають початкові сільські 2-ох класові та 4-ох класові «міністерські» й земські школи.

Наводимо цей проєкт управи:

«Черниговскому губернскому земскому собранию 47 очередной сессии 1911 года черниговской губернской земской управы доклад № 113, об увековечении памяти писателя Льва Николаевича Толстого.

Черниговское губернское земское собрание, в заседании 2 декабря 1910 года, поручило губернской управе разработать вопрос об увековечении памяти графа Льва Николаевича Толстого. Губернская управа, признавая, что одним из возможных и наиболее целесообразных способов увековечения памяти великого писателя является распространение в народе тех его сочинений, в которых с наибольшей силой отражается дух русского народа, пришла к заключению, что в настоящее время возможно было бы, с целью популяризации и увековечения памяти графа Льва Николаевича Толстого, раздавать оканчивающим сельские 2-х классные училища, министерские и земские, а также оканчивающим 4-х классные училища по Положению 1872 года, сочинения—«Война и Мир», в котором с особенной силой и выразительностью изображены проявления истинного патриотизма всех слоев русского народа, проникновение которым может благотельно ортазиться на развитии подрастающих поколений, направляя их мысль и чувства на идею о величии и благоденствии России, подготавливая из них, таким образом, будущих деятелей, одушевленных любовью к царю и отечеству. Такой способ увековечения памяти Толстого был бы особенно уместным в наступающем 1912 г., в виду истечения столетия со времени Отечественной войны, события которой с неподражаемой силой изображены в «Войне и Мире».

Увековечение памяти писателя графа Льва Николаевича Толстого проектируемым губернской управой способом возможно только в том случае, если со стороны учебной администрации не встретится препятствий к раздаче оканчивающим училища указанного типа сочинения «Война и Мир». С целью выяснить этот вопрос, губернская управа обратилась отношениями, от 29 сентября сего года за № 12669, 12670, в Черниговский губернский училищный совет и в дирекцию народных училищ Черниговской губернии с просьбою высказаться по существу предлагаемого губернской управой способа увековечения памяти писателя Льва Николаевича Толстого. В ответ на эти отношения дирекция народных училищ Черниговской губернии отношением, от 11 октября сего года за № 8741, сообщила: «что со стороны г. попечителя киевского учебного округа не встречается препятствий к разрешению губернской управе раздавать оканчивающим сельские двухклассные училища, министерские

и земские, а также оканчивающим 4-х классные училища по Положению 1872 г. сочинение Льва Николаевича Толстого «Война и Мир» с тем, чтобы эти книги приобретались за счет земства».

Чтобы осуществить предлагаемый губернской управой способ увековечения памяти Льва Николаевича Толстого, прежде всего необходимо приобрести названное сочинение «Война и Мир» в достаточном количестве экземпляров.

Лучший и наиболее дешевый способ приобретения этого сочинения, по мнению губернской управы, является издание его в собственной типографии на средства губернского земства.

Собственное издание, даже при уплате вознаграждения наследникам за право издания, будет стоить значительно дешевле, чем приобретение книг, имеющихся в продаже (цена сочинения «Война и мир» в 4-х томах, в розничной продаже 4 р. 50 коп., а при оптовой—на 25% дешевле, т. е. 3 р. 38 к.); при том же земское издание как и с внешней стороны, так и прибавлением к сочинению соответствующих предисловий и руководствующих статей должно соответствовать той цели, для которой оно предназначается, а такого приспособленного издания в продаже нет.

Переходя к вопросу об издании сочинения «Война и мир» средствами губернского земства, прежде всего следует определить количество экземпляров, необходимое для данной цели.

Раздавать названное сочинение оканчивающим училища указанного типа предполагается ежегодно; следовательно, каждый год для раздачи потребуется число экземпляров, равное числу оканчивающих.

По сведениям дирекции народных училищ Черниговской губернии, в 1910 году окончили училища повышенного типа 1090 человек (458—городские по положению 1872 года, 31 уездные и 601 двухклассные сельские министерские и земские училища).

Число училищ повышенного типа, по сведениям, той же дирекции с каждым годом увеличивается, а сообразно с увеличением числа училищ, надо полагать, будет возрастать ежегодно и число оканчивающих; этими данными определяется количество экземпляров, необходимое каждый год для раздачи, которое должно равняться 1000—1200 экземпляров.

Как известно, расходы по изданию какого либо сочинения падают на один экземпляр тем в меньшем размере, чем в большем количестве издается данное сочинение. Исходя из этого соображения, сочинение «Война и мир» надлежит издать в таком количестве экземпляров, которое было бы достаточно для раздачи оканчивающим в течение нескольких ближайших лет.

По приблизительному подсчету типографии губернского земства, расходы по изданию сочинения «Война и мир», в 4-х томах, не включая авторского гонорара, выразятся:

При издании в количестве 1000 экземпляров—2250 р.,—или 2. 25 к. за экземпляр.

При издании в количестве 5000 экземпляров—7700 р.,—или 1 р. 54 к. за экземпляр.

При издании 10.000 экземпляров—13530 р.,—или 1 р. 36 к. за экземпляр.

Из приведенных цифровых данных видно, что издать сочинение «Война и мир» в 10.000 экз. для земства в данном случае будет выгоднее, при одновременной затрате 13530 руб., чем при издании в меньшем количестве экземпляров и меньшей одновременной затрате, так как цена одного экземпляра в первом случае будет более дешева, и такое количество (10.000 экз.) будет достаточным для раздачи всем оканчивающим в течение нескольких ближайших лет, что избавит земство от необходимости приступать к новому изданию в скором времени, при этом ежегодный расход на раздачу оканчивающим названного сочинения не превышает 1500—2000 р.

Сообразно с ежегодным расходом, погашение общего расхода по изданию в указанной сумме 13530 р. можно было бы разверстать на несколько лет, погашая ежегодно по 2000—3000 р.; такая разверстка погашения дала бы возможность не обременять смету единовременным ассигнованием на расходы по изданию.

Приведенные соображения указывают, что для земства будет выгоднее остановиться на издании сочинения «Война и мир» в количестве 10.000 экземпляров.

Право литературной собственности на сочинение «Война и мир», как сообщила дочь писателя, графиня Александра Львовна, принадлежит семье Льва Николаевича, а потому на издание его для означенной цели земству необходимо получить согласие наследников писателя, с которыми, в лице вдовы писателя, графини Софии Андреевны, губернская управа вступила в переговоры по этому вопросу, путем переписки. Переговоры пока не привели к определенным результатам, а потому приступить немедленно к изданию названного сочинения пока преждевременно; но желательным было бы выпустить хотя часть исчисленного выше количества экземпляров издания, для раздачи оканчивающим указанного типа училища в 1912 году, в столетнюю годовщину Отечественной войны.

Докладывая изложенное, губернская управа предлагает собранию одобрить мысль об увековечении памяти писателя Л. Н. Толстого проектируемым губернской управою способом, но в виду того, что переговоры с наследниками о праве на издание не привели пока к определенным результатам, вопрос об издании сочинения «Война и мир» оставить пока открытым, до выяснения начатых с наследниками переговоров, а затем доложить его ближайшему губернскому земскому собранию.

Подлинный за подписью председателя и членов управы».

На зборах чернігівського губерніяльного земського зібрання з 12 грудня 1911 року цей проєкт увічнення пам'яті Л. Н. Толстого було затверджено. Але земству не пощастило одержати від родини Л. Толстого дозволу на право видання «Войны и мира». Як видно з доповіді управи та з листування їх в цій справі, управа вдалася, по перше, до дочки письменника, Олександри Львівни Толстої, з листом від 22 листопаду 1911 року.

На цей лист О. Л. Толстая відповіла так¹⁾:

Милостивый государь,

Несмотря на то, что я всей душой сочувствую цели, ради которой губернская земская управа желала бы предпринять издание сочинения моего отца «Войны и мира», я с глубоким сожалением должна сказать, что я не могу дать разрешения на напечатание этого произведения, так как по выраженной моим отцом словесной его воле, право на издание сочинений моего отца, напечатанных до 1881 года, пока еще принадлежит исключительно моей матери гр. С. А. Толстой. С совершенным к Вам уважением Александра Толстая. Корез, Таврической губ.».

Після цього управа звернулася 27 січня 1912 р. до вдови Л. Толстої, Софії Андріївни Толстої, прохаючи її висловитися від імені «наследников графа Льва Николаевича по существу приведенного постановления черниговского земского собрания и не отказать сообщить, на каких условиях может быть предоставлено черниговскому губернскому земству право на издание 10.000 экз. сочинения «Война и мир»...

Листування управи з С. А. Толстою дуже затяглося й врешті тільки в січні р. 1914 управа подала земському зібранню доповідь про наслідки його. Виявилось, що С. А. Толстая відмовила управі в її проханні, вва-

¹⁾ Цитуємо з оригіналу листа О. Л. Толстої, Див. справу губ. земської управи «Об увековечении памяти Л. Н. Толстого», № 24, 1914 р. Б. III.

жаючи на те, що право на видання творів Л. Толстого було продано московському видавцеві Ситину. З огляду на це, управа в новій доповіді пропонувала земському зібранню, придбати від видавництва Ситина необхідні 10.000 примірників «Войны и Мира», додаючи, що Ситин погодиться виготувати 10.000 прим. «Войны и мира» в перкалевих оправах за 15.600 карб., рахуючи по 1 р. 56 к. за примірник у двох книжках) або 1 крб. 20 коп. за примірник без оправи), з умовою виплати згаданої суми протягом 4-х років (1914—1917), а саме в січні р.р. 1914, 1915, 1916 по 4000 карб. і в січні 1917 решти в 3600 карб.

Земське зібрання на зборах з 14 січня 1914 року погодилось з доповіддю управи й асигнувало 15600 карб. на увічнення пам'яті Л. Толстого. Із справ чернігівської земської управи видно, що протягом цього ж 1914 року управа, одержавши від Ситина першу партію «Войны и Мира» в кількості 4000 примірників, у оправах з написом золотими літерами: «В память Л. Н. Толстого Черниговское Губернское Земство», розповсюдила «Войну и Мир» у кількості 3963 примірників серед учнів початкових шкіл Чернігівщини, що скінчили ці школи у рр. 1912, 1913 і 1914.

Далі управа виписувала ці книжки від Ситина в міру потреби (напр., р. 1915 було одержано 2000 примірників і т. д.).

У справах чернігівського жандармського управління та таємного столу канцелярії черниг. губернатора ми не раз надібували на політичні справи, в яких серед іншої нелегальної літератури, що була підставою для слідства, знаходили такі заборонені царською цензурою брошури Л. Толстого, як «Великий грех» та «Неужели так надо?»¹⁾, що свідчить про поширення цих творів Л. Толстого серед політичних діячів Чернігівщини.

Року 1900 в чернігівському жандармському управлінні навіть переводили спеціальне слідство в справі розповсюдження на Чернігівщині «Письма к либералам» Л. М. Толстого. Про це свідчить запис у реєстрі вихідних паперів жандармського управління за рік 1900 під. ч.ч. 3442 з 17 жовтня:

«Помощнику начальника управления подполковнику Гиллевичу с препровождением переписки и письма к либералам Л. Н. Толстого для производства расследования в порядке 1035 ст. Уст. Уг. Суд». (Див. «журнал исходящим бумагам по наблюдательной части»). На жаль, самої справи в архіві жанд. управл. не зберіглося, а тому докладніших відомостей про цю справу подати не можемо.

Року 1902, як видно з реєстру вихідн. паперів черниг. жанд. управління (№ 2310 з 10 червня 1902 р.), начальник черниг. жанд. управління повідомляв свого помічника Протопопова, «что сочинение Графа Толстого «Царство небесное внутри нас»²⁾ указано в каталоге запрещенных к обращению и перепечатыванию в России книг под № 162».

Про «толстовство», як про релігійну секту на Чернігівщині, знаходимо теж матеріали в архівах черниг. жандармського управління та черниг. «духовної консисторії». Так, наприкл., у справі жанд. управління № 2 з 1913 року «по охранным пункту» надібуємо на цікавий рапорт чернігівського «епархияльного преосвященного» за 26 серпня 1913 р. під № 7458 (див. аркуш 406) про сектанство на Чернігівщині, де «толстовству» присвячено такі рядки: «Что касается толстовства, то его, как определенной секты, в нашей губернии нет, так как в м. Ущерье, Суражского уезда, где раньше было значительно развито толстовство, в данное время оно замерло; есть же в некоторых местах губернии отдельные лица, придерживающиеся идеи Л. Толстого, например, в селе Красильовке, Остерского уезда...»

¹⁾ Див., наприклад, справу Ч. Ж. У. № 48 з 1907 р. Б. Ш.

²⁾ Помилково замість «Царство Божие внутри вас». Б. Ш.

Деякі справи «о появленні толстовщини» знаходимо й в архіві черниг. «духовной консисторії».

Наприклад, справу з р. 1895 «О появленні толстовщини в м. Івангороді, Борзенского уезда» (див. фонд 1-го столу консисторії), присвячену родині приятеля Л. Толстого М. Ге, та інші. При цьому всюди в резолюціях «епархиального преосвященного» «толстовщину» названо «печестивою толстовщиною».

Нарешті, ми не можемо обминути ще одного цікавого для нашої теми моменту.

У останньому розділі своєї забороненої царською цензурою праці «Царство божие внутри вас» (1891—1893 р. Л. Толстого, між іншим пише так:... «Истязание людей розгами для приведения в исполнение решения власти, несмотря на то, что телесное наказание отменено законом 30 лет тому назад, в последнее время все чаще и чаще стало применяться в России.

Я слышал про это, читал даже в газетах про страшные истязания, которыми как будто хвастался нижегородский губернатор Баранов, про истязания происходившие в Чернигове¹⁾, Тамбове, Саратове, Орле...»—Тут власне нас цікавлять ці чернигівські події, що попали в поле зору письменника й що про них він лише лаконічно згадує.

Річ тут, безумовно, іде про факт «телесного наказания» селян м. Гоголева, Остерського повіту на Чернигівщині улітку р. 1885 відомим чернигівським губернатором О. Анастас'євим, під час межових робіт у м. Гоголеві, викликаний активним опором селян.

Факт цей було поставлено урядом у велику заслугу Анастас'єву й занесено його навіть до формуляру губернатора.

Коли р. 1900 Анастас'єв помер, то праві газети навіть у некрологах Анастас'єва згадували про цю езекуцію. Наприклад, ось що читаємо в некролозі, вміщеному в газеті «Московские Ведомости» (№№ 258 та 259 з 18 та 19 вересня 1900 року):

...«Чуть не в самый приезд Анастасьева в Чернигов, для принятия губернаторской должности, ему пришлось спешно ехать в м. Гоголево, Остерского уезда, для усмирения волнений, возникших по поводу межевания земель, в то время еще не законченного в Черниговской губернии. Войска были вызваны еще до приезда нового губернатора, но когда он, пригласив с собою прокурора окружного суда, прибыл в Гоголев, то оказался вполне во власти пятитысячной толпы: войск еще не было. Поместившись в волостном правлении, Анастасьев в течение долгой ночи противостоял осаде толпы беспощадной и бессмысленной, взбешенной и готовой на все, противостоял одною силою авторитета своей власти, силою уверенности в ее государственном призвании, силою энергии почти сверхчеловеческой. К утру прибыли войска, бунтовщики были усмирены без одного выстрела. Анастасьев избег кровопролития, но не мог избежать езекуции над зачинщиками. Его человеколюбивый образ действий навлек на себя глухой ропот и огульное порицание со стороны либеральной печати, для которой понятие о физической неприкосновенности личности выше понятия о самой жизни человеческой. В бозе почивший император Александр III посмотрел на дело иначе: его монаршая благодарность Анастасьеву за разумное прекращение волнения занесено в формуляр бывшего черниговского губернатора»...

В таємного листування О. Анастас'єва в справі гоголівської езекуції²⁾ видно, що Анастас'єв хвалився цією езекуцією й робив собі кар'єру,

²⁾ Курсив наш. Цитуємо з видання Ладжнікова, Берлін, 1920 р., с. 298. Б. III.

¹⁾ Справа канцелярії черниг. губернатора «О происходивших в м. Гоголеве, Остерского уезда беспорядках», 1885 р., № 3082. Б. III.

дякуючи екзекуції. Так, наприклад, 21 червня 1885 року під ч. 594 Анастас'єв писав таємно до київського генерал-губернатора Дрентельна таке: «Милостивый государь Александр Романович! Уполномоченные от общества крестьян и козаков м. Гоголева, Остерского уезда, являсь ко мне 19 сего июня, представили приговор общества с из'явлением полной покорности местного населения и с выражением глубокого сожаления о происшедших беспорядках; при чем участвовавшие в составлении приговора жители м. Гоголева удостоверяют, что на будущее время они не допустят никаких беспорядков и просят забыть минувшее грустное событие. Представляя при этом вашему высокопревосходительству копия означенного приговора, имею честь доложить, что составление этого приговора с из'явлением полней покорности, по мнению моему, является прямым последствием той меры, которая была принята мною в отношении производивших беспорядки жителей м. Гоголева, т. е. употребление телесного наказания; только эта мера оказала на бунтарей вполне благотворное влияние; заставила их одуматься и понять всю незаконность действий».

Після одержання від Дрентельна телеграми: «С удовольствием прочитал сообщение о депутации из Гоголева. Необходимо донести министру»,—Анастас'єв написав рапорт і міністру внутрішніх справ, закінчивши його такими словами: ...«составление приговора, по мнению моему, является последствием принятых мною энергичных мер в отношении производивших беспорядки жителей м. Гоголева; употребление телесного наказания имело на них вполне благотворное влияние, заставило одуматься и понять всю незаконность их действий».

Составленный жителями м. Гоголева после происшедших событий приговор может служить доказательством, что когда народ видит неуклонную власть, то чувствует к ней уважение».

Як видно цей рапорт прийшовся по серцю й міністру внутрішніх справ, бо це за його клопотанням, «воспоследовала» і «монаршая» подяка Анастас'єву.

Оцю то ганебну екзекуцію й заплямив Лев Толстой у своїому «Царстве божием внутри вас».

Подав Борис Шевелів.

Володимир Миколаєвич Ястребов.

(До тридцятих роковин смерті).

В серпні 1876 року, одночасно з великим славістом В. І. Григоровичем прийшов до Єлисавету на посаду викладача історії в земській реальній школі молоденький його учень В. М. Ястребов, тільки що скінчивши навчання.

Згадана школа була єдиним явищем на всю колишню Росію.

В перші роки свого існування, єлисаветське земство було одним з поступовіших, і, зважаючи на брак у Єлисаветі якої-небудь середньої школи, ухвалило утворити ту школу. Ставлячись негативно до односторонніх урядових програм, земська школа відводила широке місце гуманітарній освіті, що підвищувало її програму й надало їй назву «Вищої Реальної Школи». Своім внутрішнім устроєм школа значно ріжнилася від урядових: вона не мала мундиру, карцеру та інших дисциплінарних кар, навіть інспектора і педелів. Відношення між учнями і викладачами були прості й щирі. Керувало школою обране на 3 роки земськими зборами правління, що повновладно розпоряджалося обранням директора і викладачів, а в витратах звітувалося тільки перед зборами. Як приватна школа не мала й не давала своїм службовцям, як і учням, ніяких прав.

Розуміється до такої школи, хоч вона й добре оплачувала своїх робітників, могли йти тільки люди, що співчували її порядкам і не шукали

чинів та кар'єри. Таким чином у школі згуртувався кадр діячів-педагогів, що високо підняв її над урядовими школами і залишив після себе незабутню пам'ять серед учнів і в суспільстві. Патріархом цього осередку був М. Ф. Блуменфельд—людина високого досвіду і енциклопедичної освіти. Як Поляк, та ще й без університетського диплому, він офіційно був тільки викладачем французької мови і помічником директора, але фактично не раз заміщав директора і взагалі мав великий вплив на життя школи. Його молодшими товаришами були: Р. В. Пржишховський, видатний математик, за чією ініціативою влаштовано при школі одну з перших на нашому півдні метеорологічну станцію; Г. Я. Влізнін—хемик і пізніше видатний метеоролог, що прийняв станцію від її основоположника і керував нею до своєї смерті—обидва ці педагоги працювали, як видатні культурні діячі; М. Р. Завадський—викладач історії і російської мови, а з 1876 року останній земський директор школи, за якого вона досягла найкращого свого розвитку. Тяж вихованець одеського університету і учень Григоровича, він закликав до школи Ястребова і передав йому свої лекції історії. Таким чином цей народженець далекого Поволжжя став нашим земляком і оддав нашому краю все своє життя і всі свої сили.

Володимир Миколаєвич Ястребов народився 6-го червня 1855 року в селі Крива Лука, Самарської губ. Його батько був священиком, але дружину взяв собі не з духовного стану, чим накликав на себе незадоволення своєї родини. Мати вмерла молодою, і В. М. згадував тільки як лазив по її ліжку, коли вона лежала хвора. Була в його

В. М. Ястребов
(фотографія з 90-х рр.)

ще маленька сестричка, що вмерла раніше або разом з матір'ю і хлопчик ріс самотньо. Батько його був людиною суворою вдачі, яку, мабуть, ще збільшило раннє удівство і скінчив життя божевіллям. Жіноче господарство удівця-священника пильнувала його теця «бабінька», як звав її хлопчик. Але далеко тепліше згадував він усе своє життя свою «нянічку» Варвару, селянську дівчину.

На десятому році В. М., укупі з нянею, було одвезено до Самари, де він вступив до першої класи класичної гімназії. Жив він у свого дядька, куди бабінька надсилала різні сільські продукти і дуже ображалася, що з них мало чого перепадає для Володеньки.

Самарська гімназія була в ті часи ще старого типу і не мала грецької мови, що, як побачимо, пошкодило майбутньому археологові. Звісток про його гімназійне життя немає. Тимчасом його відносини з батьком зіпсувалися на ґрунті принципових розходжень, до того, що, коли він був уже в університеті, батько відмовився йому допомагати і йому довелося покладатися лише на свої сили.

Скінчивши гімназію 17-ти років, Ястребов вступив до одеського університету на історичний відділ історично-філологічного факультету. Спочатку він цікавився лекціями В. І. Григоровича, якого за словами своїх самарських учителів і Ф. К. Бруна, знав і високо шанував, а далі захопився блискучими лекціями історії філософії Р. В. Орбинського. Але

Орбинський не дбав, на жаль, про підготовку спеціалістів свого предмету і Ястребов скінчив тим, що став працювати у Ф. І. Успенського. Проте школа Григоровича залишила на ньому далеко глибші сліди, що пізніше відбилися, як на загальному напрямку, так і на методах його роботи. Ось як малює його за часів студентства О. І. Маркевич, що тоді ще не був професором.

«Приблизно 1874-го року до мене з'явився молоденький студент, невеличкого росту, не дуже гарний, з темним обличчям, в окулярах; але обличчя його було таке виразне і освітлювалося таким приємним усміхом, що або було дивитися на нього». Прийшов він за якоюсь книжкою, бо О. І. Маркевич мав уже гарну бібліотеку, до якої охоче допускав студентів. «З того часу В. М. Ястребов часто приходив до мене, брав багато книжок, і читав їх з захопленням. Я пригубив юнака, часто затримував його в себе, балакав з ним, і впевнився, що він надзвичайно серйозно ставився до своєї праці». У Ф. І. Успенського він працював над своєю дисертацією «Крестовий поход Фридриха II». «Та й возився ж він з цим Фридрихом!» пише далі О. І. Маркевич. «Перечитав він усе, що можна було дістати для його дисертації в Одесі, балакав тільки про неї і, правду сказати, страшенно надокучив мені, хоч я й не давав йому цього помітити. За розмовою я не раз питаю Ястребова: чи не думає він про професуру? але він завжди відповідав, що куди ж йому її помислити про те, щоб стати в ряд з такими велетнями, як його професори; і це говорилося цілком щиро, не зважаючи на те, що поміж його професорами не всі ж були Григоровичи та Бруни». Матеріальні умови його життя були дуже скрутні, особливо поки він не дістав стипендії. В ті часи його люба «нянічка» продала свою шевську машину за 10 карбованців і надіслала йому гроші. Та й самої стипендії не вистачало на життя, і він бігав по лекціях. «До того ж він був дуже добра людина, допомагав біднішим товаришам, або давав гроші на загально-студентські потреби, а сам бідував. У своїх справах він був дуже справний»¹⁾.

За свого студентства Ястребов був близький до відомого гуртка вчителя Ковальського, що його було пізніше розстріляно за озброєний опір при арешті. Довідавшись про це з газет, він був дуже схвилюваний і довго не міг заспокоїтися при думці, що людину, яку він знав живою, вбито й закопано, як собаку та ще й військо пройшло по її могилі, щоб зрівняти її з землею.

Скінчивши університет р. 1876, Ястребов став викладачем земської реальної школи і, 13-го вересня 1876 р. був призначений на посаду викладача історії в Єлисаветську міську дівочу гімназію. Вже в Єлисаветі він скінчив свою дисертацію, за яку його затверджено кандидатом 20-го січня 1877 р., і тягнув жеребок на військову службу. У Єлисаветі він, як син, пригорнувся до В. І. Григоровича, раз-у-раз одвідував його в його маленькому помешканні, вбирав у себе його широкі замисли і мрії і, правдоподібно, сам ділився з ним своїми планами. Поховавши свого «духовного дідуся», як звав він Григоровича, Ястребов підняв знаряддя, що випало з його мертвих рук і провів перші борозни наукового досліджування нашого краю.

Зрієши на самоті, не звиклий до товариства, він уникав знайомства з чужими і одвідував тільки сем'ї М. Р. Завадського та двох-трьох товаришів. Тільки війна 1877 р. притягла його до громадських справ. Він вступив до Червоного Хреста, мав, як і інші, свою палату у військовій лазареті, яку справно одвідував, дивуючи суспільство тим, що таскав на плечах мішок з тим, що одпускалося для його хворих: декому це зда-

1) О. І. Маркевич, В. Н. Ястребовъ (некролог). „Кіевская Старина“, 1899, № 10.

балюся умисним «оригінальничанням». Але це тяглося не довго. На вакації він поїхав до Москви, а потім віддався своїй праці, і не втручався в справи, що не мали звязку з його школою. Він був одним з ініціаторів «народних читань», улаштованих при реальній школі, брав у справі живу участь і улаштував продаж дешевих книжок, які сам і продавав.

Перші роки свого вчителювання він був чималий дикун, що спочатку видавався старішим за свої літа, і був важкенький у взаємовідносинах через свою образливість. Полохливий і гонористий, він часто бачив образу там, де не було її й сліду, і був нерівний у своєму ставленні до людини. Щось йому ввійшло в голову, і він кілька місяців не показується на очі, а там, бач—і з'являється маленька фігурка в пледі, з книжою книжок або фотографій під пахою, і починає балакати, наче й не було нічого. Якось, напівжартуючи, він сказав, що вмере. «Ну що ж, кажу, тоді я напишу «Венок на гроб моего Агатона». Як не образиться мій В. М.! Ледве-ледве вдалося мені умовити його, що ми ж таки справді друзі, і що в мойому жарті немає ніякого лукавого змісту. Згодом, після закордонних подорожів, зносин у наукових справах з висококультурними людьми й шлюбу, ця нерівність почасти згладилася, і вільніше могла виявитися його природня добрість і сердечність. Він не скоро сходився з людьми, але кому раз дарував свою любов та пошану, тому вже був вірний до краю.

До свого викладання він ставився з надзвичайною сумлінністю і, завдяки устроєві школи, вносив в нього сучасні наукові дані. Взагалі його лекції були зразковими. «Такого викладача не скоро знайде собі реальна школа»—сказав після його смерті хтось з його колишнього начальства¹⁾. В класі він теж бував нерівний, тому, хоч всі шанували його, не всі однаково любили; проте всі добре знали, що мають в ньому найщирішого оборонця від усякої кривди. Захоплюючись предметом, він заохочував і чутливіших учнів. Раз, після закордонної подорожі, показуючи учням знімки паризького Лувра, він так прочитав Лермонтовський вірш «Умирающій Гладіаторъ», що зворушив увесь клас і сам розплакався.

Випадково мені попався до рук твір одного з його учнів, характерний так для школи, як і для вчителя. Мабуть, його було складено, як реферат для одного з тих зібрань, що улаштовувались в школі. На рукопису немає ні року, ані імени автора, і він являє собою чернетку, на якій зроблені поправки рукою Ястребова. Заголовок—«Очеркъ исторіи Булгаріи в первые вѣка до паденія въ XI вѣкѣ» (26 піваркушів паперу). Між иншим бачимо таку NB: «Слѣдуеть сильно попенять автору, что онъ не сказалъ ничего о болгарской литературѣ, составляющей, на ряду съ политическими событиями, богатый матеріаль для характеристики Золотого Вѣка Булгаріи». Висновок Ястребова такий: «Сочиненіе удовлетворительно—что касается короткаго, внимательнаго знакомства съ предметомъ. Нѣкоторая неотдѣланность языка и невыношенность плана».

На жаль, до архіву земської реальної школи, що, здається, досить добре зберігся, ще немає доступу, і тому не маємо даних про діяльність Ястребова, як члена педагогічної колегії, а тимчасом як раз це внутрішнє життя школи відіграло чималу роль у його нервовості і останній хворобі.

Недовго довелося В. М. викладати історію в дівочій гімназії. В грудні 1877 р. реальна школа святкувала сторічний ювілей народження Олександра І-го. Як історик, він мусів сказати відповідну промову. Згадуючи про ранній шлюб Олександра, він між иншим сказав: «Очи Ел. А. отвлекли Александра отъ серьезныхъ занятій» чи щось у цьому роді. Ці слова, а може, й загальний дух промови, здалися кураторові Голубцову

¹⁾ В. Н. Ястребовъ (некролог).

неповажливими, і Ястребов мусів сам покинути посаду. В земській же школі його зачепити було неможна. Пізніше він ще якийсь час був викладачем приватної дівочої гімназії Е. Ф. Кодієвої.

У своїому приватньому житті Ястребов був дуже справний і скромний, тому міг на зимові свята їздити до Одеси, «щоб освіжитися», а на вакації що-року робити далекі подорожі. Так, скінчивши університет, він їздив лікуватися на Кавказ, де з'їхався й помирився з батьком; на друге літо—до Москви, потім до Криму і два рази за кордон. Всі ці мандрівки були етапами його праці і загального розвитку. Між іншим Москва дала йому матеріал для першого твору «Дѣтство Петра Великаго». Італія і Париж, по якому він блукав в каскетці й парусовій блузі, збудили в ньому інтерес до античного світу, мистецтва і французької літератури. Він захоплювався В. Гюго, особливо його «1793 роком». У Парижі він познайомився з П. Л. Лавровим і, правдоподібно, з Ф. К. Вовком, з яким пізніше постійно листувався в наукових справах. Костянтинопіль, як раніше Москва, наблизив його до Візантії; Крим, де він лазив по печерах Інгермана і Чуфут-Кале з відомим краєзнавцем-археологом Яковом Чепуриним, коли не збудив, то напевно зміцнив його інтерес до археології. Свої закордонні вражіння він почасти передав в статтях «Італія» і «Константинополь», уміщених в журналі «Семья и Школа».

Очевидно, вже на університетській, як ще не на гімназіяльній лаві вирішив він віддатися науковій праці, бо не встиг осісти в Єлисаветі, як уже починає свої розшуки й досліджування. Працюючи над «Дѣтствомъ Петра В.», він збирає відомості про славнозвісного співака О. О. Петрова, що народився й жив в Єлисаветі, поки не втік з якоюсь заїжджою трупою. Не пам'ятаю, який з цих творів було надруковано раніше, але обидва вони написані в перші роки перебування Ястребова в Єлисаветі. Він риється по архівах церков та колишньої фортеці, і таким чином здобуває матеріал для своїх пізніших творів: «Архивъ крѣпости Св. Елисаветы», «Греки въ Елисаветградѣ», «Чума въ сѣверной части Елисаветградскаго у. Херсонской губ.» і ин.

У семидесятих же роках починає він і свої етнографічні розшуки. Тоді існував при реальній школі інтернат земських стипендіятів з найкращих учнів земських сільських шкіл, що взагалі проходили там чотири класи, але деякі здатніші з них кінчали весь курс і йшли у вищі школи. В. М. зумів зацікавити їх і інших учнів цією працею, і вони збирали йому пісні, казки, приказки, а також писанки й визерунки. З останніх зібрався з нього невеличкий альбом, якого у свій час було надруковано, але тепер неможна дізнатися, де й хто його видав. При школі були вечірні малювальні класи, що їх охоче одвідували учні і стороння молодь, і до яких він і сам ходив, вважаючи для себе за потрібне уміння хоч будь як малювати. Здатніші учні зробили йому цілу колекцію малюнків з писанок, що поступовно збиралися в нього. Здається, частина з цієї колекції була видана в Москві, а найкращі він надіслав гр. А. А. Бобринському для видання Археологічною Комісією, але сам тоді був майже хворий, і видання це не здійснилося. Ястребов притягнув до цієї роботи сільську інтелігенцію, учителів, священників і инш. Багато допомагала йому в цій справі його колишня учениця, учителька—Ганна Тобілевич, родичка відомих Тобілевичів, що, на жаль, вмерла молодою.

Він познайомився з великим знавцем і аматором краєвої старовини, священником Олександрійського повіту Василем Никифоровим, чи не його мав він на увазі, оповідаючи, як тішився Григорович «працею одного місцевого священника з географії та історії краю, у якій було багато фактичного матеріалу, пильно і з любов'ю зібраного». Приятелював він і з книгарем В. А. Менчицом, цією ходячою книжкою українського фольклору. В Олександрійському повіті він знайомиться з Хорватами й Пш-

чевичами, нащадками перших осельників Нової Сербії. Від них він дістає цікаві документи, як «Примѣчанія Александра Пишчевича на Новороссійській Край» (К. Ст., 1884, № 1), його щоденник, родовід Хорватів і т. и.

Закордонні подорожі мали дуже добрий вплив на В. М. Він втратив свою суворість, ніби помолодшав і покращав, став рівніше поводитись у товаристві і приятелював з гуртком молодих учительок дівочої гімназії. Разом з ними він захоплювався гастрольми Іванова-Козельського, і звав їх «моя ложа», тому що ходив у спільну ложу. В одній з них, Олені Карловні Рудольф, він закохався і, після деяких пертубацій, обумовлених його нервовістю, одружився з нею 29-го червня 1883-го року.

1883 рік був взагалі зворотнім в житті Ястребова. Подружжя його видалося дуже щасливим. Олена Карловна, разом з добрим вихованням, мала велику звичку до праці, бо з ранніх літ мусіла заробляти на себе й на допомогу родині. Вона вміла на малі кошти улаштувати йому затишне огнище. Часті хвороби та дрібні діти не дозволяли О. К. брати пряму участь у працях чоловіка, але вона стояла так близько до них, що з своїх розкопів він надсилав їй листи-щоденники з докладним описом ходу праці. На жаль, в велику повідь 1900 року ці листи загинули разом з листами проф. Кондакова, Анучина, Ф. К. Вовка, А. А. Бобринського і інших наукових діячів. Можна з певністю сказати, що без Олени Карловни, тяжка спадкова хвороба ще раніше забрала б Ястребова у дочасну могилу.

Того ж 1883-го року земська реальна школа «дістала права», цеб-то майже цілком перейшла до уряду. Земського директора М. Р. Завадського не було затверджено на посаді, і правління обрало за директора М. М. Петрушевського, одного з старіших викладачів школи. Чудова й талановита людина, він не підходив для цієї посади через свою м'якість та неенергійність, і був скоро усунений. Після ще одного запроханого земством директора, воно передало кураторові шкільної округи його обрання, і директором став І. Ф. Бучинський, один з тих Чехів, що їх так багато притягла до Росії шкільна реформа графа Д. А. Толстого. Всі ці зміни відбивалися на внутрішньому житті школи й обмежували вільну роботу викладачів і поволі перетворювали оригінальну земську школу на звичайне урядове «реальное училище».

Вони ж дали Ястребову більше вільного часу, і він рішуче віддається науковій праці. Він став постійним співробітником «Кіевской Старини», де вже у 1883-му році було уміщено його «Херсонесь Тавричеській». Протягом 1884 р. бачимо його статті: «Домашнее воспитание начала нашего столѣтія», «Греки въ Елисаветградѣ», «Очаковская зима по рассказамъ современниковъ» і «Письма графа Аракчеева къ Г. П. Лисаневичу» з його передмовою¹⁾. Ці твори більш нагадують історика, ніж етнографа або археолога, але тимчасом його підготовча робота у цих двох дисциплінах не переривалася ні на хвилину.

Коли реальна школа «дістала права», Ястребов став завідувати так званім «историко-географическимъ музеемъ», що, згідно з міністерським уставом, складався з навчального приладдя для викладання історії й географії. До нього прилучалася невеличка археологічна колекція, що вміщала 342 речі, зібрані, мабуть, не без участі самого В. М. Беручи на увагу педагогічне значіння вивчення рідної старовини, і бажаючи врятувати від загибелі її пам'ятники, він намагається притягти пожертви до колекції, і за три роки збільшує її на 270 речей. 1884 року, за уповноваженням правління, він експонує її в будинку одеського університету підчас VI-го Археологічного З'їзду, де вона звернула на себе увагу членів

¹⁾ №№ 2, 5, 8, 12.

З'їзду й його голови, відомого археолога графа О. С. Уварова. «Вкажу ще на заслугу В. М. Ястребова, пише О. І. Маркевич, у некролозі,—улаштування історичного й географічного відділу в музеї при елісаветській реальній школі; це був перший музей свого роду, який мав старовинні речі не аби якої наукової вартости, які й були набуті Ястребовим або через його посередництво. Він, очевидно, пишався своїм твором, і тому був страшенно засмучений, коли Археологічна Комісія, взявши на перегляд з музею бронзову ручку, що виобразжала медузу, затримала її для Ермітажу, як рідку й цікаву з наукового погляду, а музею надіслала замість неї якісь інші речі»¹⁾. Після смерті Ястребова музей занепав, а тепер тільки деякі його мізерні рештки переходять у кравецькому музеї.

Невідомо, коли відбулися розкопи в с. Мартоноші, що з них декілька скітських речей В. М. прийняв з колекцією, і сам брав він у них яку участь, але, здається, що його перші, цілком самостійні, розкопи провадилися біля хутора П. К. Буховецького на р. Богодушній року 1885. Улітку 1886 р. він розкопав біля с. Компаніївки три могили, що не дали яких-небудь видатних речей, але дрібницями і деталями похорону привели його до висновку, що це повинні бути могили одного з тих слов'янських племен, що, за словами літопису, перебували у наших степах. Доповідь Ястребова про ці розкопи показує, що маємо діло не з дилетантом-археологом, а з справжнім спеціалістом, добре озброєним для своєї роботи²⁾. «З нього виробився кравчий вчений в найкращому розумінні цього слова», каже О. І. Маркевич. «Він робив місцеві розкопи, збирав пам'ятки народнього побуту і поетичні твори північної Харсонщини, мало того, він володів умінням нав'язати любов до краю етнографії і своїм учням, що раз-у-раз збирали для нього пісні, казки, побутові речі і т. и. В його статтях завжди є свіжий і цінний матеріал, сумлінно переданий і справно обставлений; на Ястребова можна покластися».

Праці Ястребова звернули на себе увагу «завсігди чутливого», за словами О. І. Маркевича, московського Археологічного Товариства, і воно 30-го квітня 1885 р. обрало його своїм членом-кореспондентом, а 3-го квітня 1889 р., «взявши на увагу його невтомну й пліднотворчу діяльність над вивченням історії і старовини Херсонського Краю і шануючи його постійну участь у працях Товариства і повсякчасне сумлінне і справне виконання всіх його доручень»—одноголосно й своїм дійсним членом. Одеське товариство «Истории и Древностей» признало його своїм членом-кореспондентом 29 січня 1887 р., а 29 березня 1893 р.—одноголосно—дійсним членом. Історично-філологічне Товариство при одеському університеті обрало його до складу своїх членів 17-го листопаду 1892 р., а Церковно-археологічне Товариство при київській духовній академії—своїм членом-кореспондентом 17-го січня 1894 р. Так шанували Ястребова відповідні наукові установи.

Але найбільше живого звязку мав Ястребов з петербурзькою Археологічною Комісією, співробітником якої став через посередництво М. П. Кондакова. «Дізнавшись від члена дорученої мені Комісії проф. М. П. Кондакова», пише йому 3-го червня 1888 р. голова Комісії граф А. А. Бобринський, «про Вашу готовність взяти участь в археологічних розкопах, що нею робляться, прохаю Вас як найскоріше повідомити мене, чи згоджується Ви взяти на себе цього літа досліджування випадково відкритого в 1869 році старого могильника в 12-ти верстах від Тамбова». Так дістав Ястребов свою найповажнішу командировку, наслідком якої був його

¹⁾ О. І. Маркевичъ, В. Н. Ястребов, с. 4.

²⁾ Свѣдѣнія объ археологической коллекціи при елісаветградскомъ земскомъ реальномъ училищѣ. Рѣчь, читанная на торжественномъ актѣ елісаветградскаго земскаго реального училища 14-го сентября 1886 года. „Сборникъ Херсонскаго Земства“, Отд. III, 1887 р.

капітальний твір: «Лядинській и Томниковській могильники Тамбовской губернії». Підготовчі роботи для видання тяглися кілька років, і лише 1893 р. його було надруковано.

З цього часу починаються постійні праці Ястребова для Археологічної Комісії. Так, від 16-го березня 1889 р. маємо командировку в с. Старі Кайдаки для огляду підземного ходу, в Лоцманську Кам'янку і на острів Каменоватий, що «згідно з зібраними Ястребовим відомостями» варті ближчого огляду в археологічному відношенні. Разом його прохали оглянути Цареву Могилу коло с. Гданцівки і «відомі йому» розкопи в с. Миколаївці, що їх робив Трост. Одержавши доповідь про це доручення і подарувавши, згідно з його бажанням здобути при цьому речі Єлисаветській реальній школі, Комісія вже 22-го травня того ж року доручає йому досліджування «деяких з Мартоношських курганів» Новомиргородської волости Єл. повіту, 23-го травня 1890 р. «бажаючи відновити археологічні розкопи в Землі Війська Донського», Комісія командує туди Ястребова, доручаючи йому звернути увагу: 1) на досліджування місцевості в старій Азовській фортеці, де минулого року було знайдено мармурову плиту з латинським написом 1362 р. 2) На розкопи 2-х або 3-х курганів у Новочеркаську, в околиці, того, у якому 1864 р. були знайдені «відомі Вам» старовинності Ермітажу. 3) На розкопи декількох курганів в юрті при станиці Голубинській, де в серпні минулого року випадково знайдено два золотих браслети, оздоблених камінням. Крім того, комісія бажала, щоб він оглянув новочеркаський музей і повідомив про найвидатніші у ньому старовинності. Нарешті, Комісія прохала, щоб, під час своїх мандрівок, він збирав відомості про місцеві городища, поважніші групи курганів, що йому трапляться по дорозі, про випадкові археологічні знахідки, про приватні археологічні колекції і т. и., і на підставі цих матеріалів склав в загальних рисах план дальших археологічних розкопів у південно-східній частині Військової Землі. 1891 р., одержавши від селянина с. Сергіївки Херсонського повіту декілька старовинних металевих блях, цівочок і дзвоників, Арх. Комісія доручає Ястребову зробити в Сергіївці невеликі розкопи. 16-го квітня 1892 р. йому пропонується зробити досліджування кургана в урочищі «Кучерові Буераки» Олександрійського повіту, в 30-ти верстах від Єлисавету, що його було розрито ще 1763 р. генерал-поручиком Мельгуновим, причому знайдено було силу бронзових, срібних та золотих речей. У звіті Археологічної Комісії за 1892 р. читаємо: «В. М. Ястребов робив досліджування кургана, розкопаного ще 1763 р. з наказу г.-л. Мельгунова, причому відкрито ґрунтову гробницю з двох сполучених між собою камер, але доценту розграбовану». 16-го березня 1894 р. «наміряючись відновити досліджування Ольбійських курганів та городищ, і бажаючи доручити цю працю особі, що вже добре знайома за всіма потрібними при таких розкопах заходами й вимогами», Археологічна Комісія звертається до В. М. Ястребова з проханням взяти на себе виконання зазначених розкопів». Ястребов указував на несприятливі умови для розкопів на селянських наділах села Парутина й подав проєкт розкопів в інших місцях Херсонської губернії, але Комісія бажала, щоб у всякому разі він зробив деякі попередні розкопи в Парутині, і згоджувалася на здійснення розкопів і розвідок по місцевостях, ним вказаних. Здається, ці розкопи не дали значних наслідків і були останніми для Ястребова. На жаль не маємо відомостей про ті розкопи, що він робив з доручення інших установ, або за своєю ініціативою, але, певно, Кондаков не рекомендував би його Археологічній Комісії на таку серйозну роботу, коли б він вже не мав потрібного досвіду.

Протягом дев'ятидесятих років звільнилася посада завідуючого керченським музеєм, і проф. Кондаков закликав на неї Ястребова. Але, при

своїй надзвичайній скромності, він одмовився, покликаючись на своє, на його погляд, недостатнє знання грецької мови.

Головніший твір Ястребова щодо археології нашого краю,—«Опыт топографическаго изслѣдованія древностей Херсонской губерніи», виданий одеським товариством «Исторіи и Древностей» 1894 року, являє собою обробку археологічного матеріалу Херсонской губ. для московського археологічного товариства, що мало на меті видати археологічну мапу кол. Росії. Але, вважаючи наявний матеріал за недостатній, Ястребов пораяв товариству надіслати свою програму до групи осіб з сільської інтелігенції, що вже раніше довели свою серйозність в науковій справі, а власне—постійним кореспондентам статистичного відділу херс. губ. земської управи і метеорологічної станції Єлисаветської земської реальної школи, і декому з земських гласних. Таким чином набралось 56 відповідей. Крім того, він передрукував програму археологічного товариства у місцевих виданнях і персонально звертався до багатьох людей, прохаючи відомостей. Таким чином він здобув відомості про Олександрійський повіт—від сімох людей, про Єлисаветський—від 18, Херсонський—від трьох, Одеський—від одної, Ананієвський—від чотирьох. Взагалі, свіжо-зібраний матеріал щодо кількості далеко переважив друкований, особливо в північних повітах. Автор не претендує на остаточну повноту свого твору, і «вважатиме себе щасливим, коли його праця послужить корисним підручником для систематичних і колективних досліджувань у нашому краю¹⁾». З менших праць маємо: 1) Погребальные обычаи въ древнихъ могилахъ бассейна р. Ингула, вид. Московского Археологическаго Товариства «Древности», т. XII; 2) Разкопки въ Херсон. губ. въ 1887 г.; «Древности», т. XIII; 3) Курганы и городища Херсонского края; 4) Поѣздка на островъ Каменоватый... «Археологическія Извѣстія», 1894 р. Велику вартість має також його критика монументального видання Бобринського «Курганы мѣстечка Смѣлы», у Записках Наукового Товариства Імени Т. Шевченка²⁾. «Наукова вартість творів Ястребова в достатній мірі визначається вже тим, що його археологічні досліджування видані петербургським і московським археологічними товариствами, а етнографічні—історично-філологічним товариством при новорос. університеті³⁾».

Свої етнографічні матеріали Ястребов збирав в двох північних повітах Херс. губ.—Єлисаветському й Олександрійському і особливий інтерес їх обумовлюється великою різноманітністю населення Херсон. губ. Тут поруч з Українцями живуть і Росіяни, і Білоруси, і Молдовани, і Болгари, і Німці, і Поляки, і Євреї, і Греки, що зібралися сюди з земель від Балтики до Середземного моря. Протягом цілого віку вони жилися одно з одним і більш-менш зблизилися. Деякі, напр., Молдовани, Болгари, галицькі Поляки, значно українізувалися, інші міцніше тримаються своєї національності, але всі говорять українською мовою. Мішаний характер населення відбився на мові і на змісті українських пісень і казок, додавши їм нові елементи і зіпсувавши старі.

1893 року вийшла з друку дуже цікава стаття Ястребова: «Малорускіє прозвища Херс. губ.». В. М. Ястребов зібрав в Єлисавет. та Олександрійських повітах мало не 400 прізвищ з поясненнями і розташував їх за внутрішнім зв'язком з проявами селянського життя, особистого й громадського. В статті розкидано багато цікавих заміток про значіння прізвищ для вивчення мови; про те, коли, ким і за яких обставин вони даються; про те, як відбиваються у прізвищах уявлення народу про фізичні і духовні властивості, народні хиби, релігійно-моральні поняття; про перехід особистих прізвищ у топографічні назви, про перетворення прізвищ у при-

1) „Опытъ топографическаго изслѣдованія“... с. 6.

2) В. Н. Ястребовъ, „Кіевская Старина“, 1896 р., № 10.

3) Н. Ф. Сумцовъ, Современная малорусская этнографія, вип. II, 1893—1897 г.

казки, прислів'я, дитячі пісеньки й співальні лайки. У статті 17 сторінок, але, при дрібязковості окремих фактів, вона є великою і змістовною¹⁾.

1894 р. вийшов головний твір Ястребова з етнографії «Матеріали по етнографії Новоросійського края». Він складається з двох частин— 1) Марнорівства і звичаї; II)—Легенди, казки і оповідання. Матеріал розташовано в такому порядку: уявлення про зовнішній світ (тут же і народній календар); уявлення про людину (народня медицина, демонологія, весілля і т. и.); легенди, казки і топографічні назви з місцевими поясненнями. Трапляються, переважно в казках, посилання на інші збірники українських казок. «Взагалі, каже проф. Сумцов, у збірнику видно редакторську руку, дбайливість про розпорядок і систему, уважне відношення до інтересів науки і читача». «З тої сировини (каже В. М. Ястребов у короткій передмові), яка набралася в нас протягом 10-ти років, ми подаємо тут лише те, чому або зовсім не знайшли прямих аналогій у друкованих збірниках, або знайшли варіанти, що різняться у подробицях». «Від такої обережності збірник тільки виграв»¹⁾. Щодо мови, проф. Сумцов згоджується з Ястребовим, що діалектичні дослідження повинні провадитися окремо від етнографічних у власному розумінні цього слова особами, що мають на це спеціальний інтерес і підготовку. Ястребов звернув увагу на деякі деталі народнього побуту, що їх до того часу пропускали дослідувачі, напр., прокльони і лайки (с. 41), освячування колодязів (с. 63), дитячі іграшки (с. 88), дитячі жарти й пустоти (с. 89), народні карткові гри. Він подає цікаві відомості про писанки (с. 28—29), що доповнюють досліджування проф. Сумцова. В невеличкій замітці д-ра Вайсенберга про українські писанки («Zeitschrift für Ethnologie», 1894 р., с. 340) є повідомлення, що В. М. Ястребов зібрав велику колекцію писанок і готує спеціальне досліджування про них. По базарах і ярмарках Ястребов зібрав чималу колекцію дитячих іграшок, яку передав до музею земської реальної школи і готував для видання, бо й досі зберіглося декілька аркушів з їх малюнками.

Ястребов постійно працював у «Кіевской Старині», як рецензент етнографічних і археологічних видань, і містив у ній власні замітки. Цікавіші з них: 1) «Пісня о Сербѣ»—«Кіев. Стар.», 1884 р., № 12 (Серба змальовано тут, як чепуруна й безпросвітнього гультая); 2) Гайдамацька пісня про ліс Чуту—«К. С.», 1885 р., № 2; 3) варіант казки «про зрадливу жінку»—«К. С.», 1884 р., № 4, і народні пісні Херсонського краю—«К. С.», 1894 р. Святкові—№ 1 і колискові дитячі й весільні—№ 3.

Коли «Записки» львівського Наукового Товариства імені Шевченка перетворилися на наукову часопись, і редакція її старалась притягти співробітників з Російської України, Ястребов був одним з небагатьох, що зважилися на такий «небезпечний» в тодішніх обставинах крок і в р. 1895—6 дав туди кілька заміток і рецензій.

Через посередництво Ф. К. Вовка Ястребов став співробітником паризької «Revue des traditions populaires» і умістив у ній свій твір: «Pains de nocce rituels en Ukraine», надіславши до редакції коравай, гільде, шишки, писанки і малюнок «Молода на столі», зроблений його учнем і помішником К. Д. Морозом. Не був він невідомий і в Німеччині: останніми роками його життя Бобринський писав йому, що якийсь німецький етнограф звернувся до нього за запитанням, чи є «вчений Ястребов», що як чути, володіє незвичайним перським малюнком.

Ястребов засвоїв від Григоровича увагу й пошану до різних національних типів і ставиться з великою любов'ю і пошаною до українського племені, що й довів своїми працями. «У цих працях Ястребов з'являється вірним наслідувачем Григоровича, скрізь проглядає увага до на-

¹⁾ Н. Ф. Сумцов, Современная малорусская этнография. ²⁾ Ibid.

ціональних окремішностей народу, що його твори подаються; постійно почувається симпатія до українського народу, з чийого середовища взято найбільше пісень, казок, звичаїв тощо»¹⁾.

«Протягом багатьох років, каже проф. Сумцов, В. М. Ястребов, у скромному становищі викладача Єлисаветської реальної школи, продовжував роботу Григоровича. Він працював для науки, для народної самосвідомости, і в підсумку є такі результати його діяльності, що маємо певну підставу вважати Ястребова не тільки «тяглим робітником», але «собратом по науці» (Григоровича). Різноманітністю й поважністю своїх праць Ястребов продовжує роботу свого поважного вчителя-професора. Поважна наукова діяльність В. М. Ястребова є живим спростуванням думки про неможливість праці в провінції. Працювати можна, хоч, розуміється, краєвому вченому доводиться витрачати на наукові досліджування більше енергії, більше праці, через недостачу допоміжного матеріялу, і тому така діяльність заслуговує окремого громадського визнання»²⁾.

Останні роки життя були дуже смутні для Ястребова: він палко любив свою родину, і на протязі місяця поховав двох дітей. Жінка його тяжко хворіла, й сам він мало тоді не захворів психічно. В реальній школі, з якою так тісно було звязане все його життя, запанувала казенщина: з актової залі викинули репродукції, що оздоблювали її стіни, і що він колись вибрав вкупі з учителем малювання П. А. Крестоносцевим; музей, якого він улаштував так любовно, пересунули у гірше приміщення; йому самому при ревізіях ввічливо радили не «читати учням лекцій», а триматися підручника, що «цілком задовольняє педагогічні вимоги». В педагогічних справах стало гаслом: «Не дай богъ, попечитель узнаеть!» і навіть найкращий учень брався на увагу «бо у нього є щось таке в очах». Поступово розпадався старий гурток його товаришів, які ще кріпко трималися старих традицій школи. До того ще пішли поголоски, що дехто з учителів бере хабаря, і це було цілком нестерпуче для людини його моральної суворости. Сам він ніколи навіть не давав приватних лекцій учням своєї школи і не брав їх до себе на житло, вважаючи це за нечесне. Він відчитувався у всякій витраченій копійці під час командировок, і залишився папірець Археологічної Комісії, яка повернула йому карбованець з копійками лишку, що він переслав при своїй звітній. «Він був справжній джентльмен», каже один з його товаришів, «нездатний до найменшої тіни підступу або зловживання; він справді не бажав нічого, що належало ближньому його»³⁾.

Йому був гадкий новий дух школи; із педагогічних нарад він не раз приходив такий схвильований, що влома плакав. Порівнюючи ставлення до себе в школі з тим, яке стрівав від наукових діячів Петербургу й Москви, він пригадував російське прислів'я: «Жалуеть царь, да не жалуеть псарь!».

В цих тяжких обставинах Ястребова рятувала тільки наукова праця. Хоч 1892 р. він видався О. І. Маркевичу «кінченою людиною», але як раз на ці роки припадає найнапруженіша його робота на розкопах і над виданням його головніших творів. Співробітництва у «Кіевской Старинѣ» він не покидав майже до самої хвороби, і ще в № 7—8 «К. С.» за 1897 рік бачимо його рецензію на «Путевые Очерки» Е. О. Маркова, де він гостро критикує поверхове ставлення автора до рідної старовини і його загальний тон. А в серпні його вже було одвезено до лікарні. Надсилав він замітки і до «Этнографическаго Обозрѣнія» і до инш. журналів.

Тільки два ясніх проміння прорізали ці хмарні часи. Восени 1892 р. в Єлисаветграді відбулося урочисте відкриття пам'ятника В. І. Григоро-

1) В. Н. Ястребовъ, „Кіев. Старина“, 1899 г., № 10.

2) Н. Ф. Сумцовъ, Современная малорусская этнографія.

3) „Кіевская Старина“, 1899 р., № 10. Некролог.

вичу. Ястребов брав велику участь у цій справі, притяг до неї суспільство, і на свою руку зібрав 216 карб.—мало не половину всього, зібраного у Єлисаветі. На це свято приїхали делегатами з Одеси: його професор Ф. І. Успенський, старий приятель проф. О. І. Маркевич і проф. Г. Е. Афанасієв і багато часу проводили у нього. Він трошки оживився, і довго потім з задоволенням згадував дорогих гостей. На урочистому заході «Історично-Філологічного Товариства», що відбулося після відкриття пам'ятника, Ястребов сказав промову, у якій згадував, як гімназіальні вчителі заздрили йому, що він буде учнем Григоровича, як Г-ч жив у Єлисаветі і як він ставився до вивчення краю. Наприкінці промови, вказавши, що замість усього, що дають великі центри науковому робітникові, тут має він тільки цю дорогу могилу, і закінчив свою промову словами, що вилилися прямо з серця: «Не забуде її, прийде до цієї могили тубілець. Коло підніжжя цього пам'ятника черпне він повагу до знання, інтерес до навколишнього населення, до його минувшини і, як «тяглий робітник» із слів небіжчика, прилучиться до загальної дружньої праці на користь народної самосвідомости». Промова була перейнята сумом і навіяла сум на слухачів.

Другу радість приніс Ястребову його учень К. Д. Мороз. Це був один з його кореспондентів у етнографічних справах, селянський хлопець з с. Глодосів, що скінчив двохкласну школу і мріяв бути учителем у рідному селі. В. М. зацікавився ним, допоміг йому підготуватись, держав його в себе довгий час, поки він не склав іспита, і виклопотав йому бажану посаду. Він зокрема цінував Мороза за те, що той хотів працювати у рідному селі на користь своїх односельців, дуже радів, що його бажання здійснилося, і був у близьких стосунках з ним до своєї хвороби. Що ж до Мороза, то він вклонявся перед В. М., як перед істотою вищого порядку, і після його смерті дав у «Кіевской Старині» його панегіричну характеристику.

На вакаціях 1897 р. Ястребов мав зробити з учнями екскурсію до Криму. Вона нагадувала йому його колишні мандрівки з Яковом Чепуриним по старовинностях Криму, і він пильно готувався до неї.

Але, не скінчивши її, він у Ялті захворів, мабуть від спеки, гострим всихічним розладом. Його було привезено до Єлисавету і зараз же одвезено до психіатричної лікарні д-ра Платонова у Харкові. Там навесні він майже зовсім видужав, і писав до нас, що збирається провести з сім'єю в нас літо, і професору Маркевичу, що незабаром думає їхати до Москви пошукати спокійнішої за вчителювання праці при якійсь науковій установі, бо не хоче поривати звязку з наукою. Він надіслав Маркевичу свої коротенькі спогади про улюблених професорів одеського університету, що мали бути надруковані у II-му випуску Збірника, вид. колишніми студентами рішельєвського ліцею. Лист був написаний так, що не можна було й думати про якусь хворобу.

Але раптом, наприкінці літа, наступив рецидив хвороби, і його, як незлічимого, перевезли до херсонської земської психіатричної лікарні, де він і помер 21 грудня ст. ст. 1898 року.

Могилу Ястребова на херсонському цвинтарі доглядала сестра його жінки Е. К. Рудольф, тепер же вона виїхала з Херсону, і вже саме громадянство повинне дбати про її охорону.

Але більш, ніж про могилу, треба дбати про живу людину—вдову В. М. Олену Карловну Ястребову: утративши дореволюційну пенсію від уряду і земства, вона тепер бідує на утриманні сестри Л. К. Рудольф, що 27 років була сільською учителькою, а тепер сама пенсіонерка на 20 карбованців у місяць.

Подала Наталія Бракер.

Мої знайомства з деякими українськими діячами.

У першій частині моїх споминів (Україна, кн. 4, 1928 р.), я писала про свою педагогічну працю в Києві, що закінчилася 1919 р., після чого я почала працювати в Українській Академії Наук на посаді штатного співробітника в комісії для складання біографічного словника діячів України. 18-го липня 1919 року керівничий цієї комісії Вадим Львович Модзалевський, що знав про мою працю над складанням біографій українських діячів у тому гуртку, яким у 1900-х роках керував Володимир Боніфатієвич Антонович, повідомив мене листом про моє обрання науковим співробітником комісії. Але недовго мені довелося працювати під керівництвом В. Л. Модзалевського, цієї прекрасної людини: 3-го липня 1920 р. він помер. Закінчуючи коротенькі згадки про своє київське життя, я в цій другій частині своїх споминів розкажу про мої знайомства з деякими українськими діячами, котрих мені довелося зустрічати на моєму життєвому шляху.

Перше моє знайомство між українських діячів було з Павлом Ігнатовичем Житецьким. Де й коли я познайомилась з Житецькими, я не пам'ятаю. Знаю тільки, що коли я оселилась на Мало-Підвальній вулиці в будинку, де вони жили, я вже була з ними знайома. Варвара Семенівна Житецька частенько забігала до мене то за тим, то за сим, заходив і Павло Ігнатович іноді сам, а іноді зо своїми найближчими товаришами по вчителюванню у 2-й хлоп'ячій гімназії — Тумасовим і Юркевичем. Павло Ігнатович викладав там російську словесність, Никифор Степанович Тумасов історію, а в міністерській гімназії років зо два викладав географію; Андрій Данилович Юркевич був учителем грецької мови. Пав. Ігн. був серед них центральна, видатна постать, так як і серед своїх товаришів по Старій Громаді. Він був ще молодий, веселий, дотепний, гарний, мав великі розумні сірі очі, русяве волосся, довгі вуса. Опісля за своєї хвороби (параліжу) він запустив довгу сиву бороду, яка змінила його обличчя. Говорив він прекрасно, на яку хочеш тему, і я слухала його завжди з захопленням. Співав він теж гарно. Ник. Степ. Тумасов був собою негарний, але симпатичний, тихий, скромний, Андрій Данилович Юркевич був зовсім негарний, низенький, присадкуватий, ягась оригінальна постать, але теж був добра, щира людина. Чимало учнів 2-ої гімназії, а між ними і мій брат, були йому вдячні за те, що він не душив їх грецькою мовою, як інші вчителі, і давав можливість кінчати гімназію. У мене Пав. Ігн. і Юркевич, вели веселу, дотепну розмову, іноді співали. Коли ж Павло Ігнатович приходив сам, то щоб посмішити мене, він заводив тоненьким, баб'ячим голосом якусь пісню і дійсно розвеселяв мене.

Живучи в одному будинку з Житецькими, а потім із Мищенками, я бувала на редакційних зборах «Київської Старини», здається, вівторками і у Фед. Гер. Мищенко, і у Житецьких, і у Науменка. Моя праця полягала в тому, що я писала картки для того словника, що потім упорядкував Б. Д. Грінченко. На цих зібраннях чоловіки сиділи в кабінеті хазяїна й обмірковували справи, хазяїнка клопоталася, приймаючи гостей і готуючи чай і закуски, а дами—сиділи у вітальні і здебільшого, звичайно російською мовою, чистили й перемивали кісточку своїх приятельок та розказували всякі новини. А як я не була нічимось жінкою, ні співробітницею «Київ. Стар.», то я й не годилась ні туди, ні сюди, і невідомо, на віщо мене запрошували. Весело було тільки за чаєм, коли Житецький, Берештам, Трегубов, Науменко, Юркевич та інші вели веселі й дотепні розмови.

Потім, коли і Житецькі і я перейшли в інші квартири, я все ж таки заходила до Житецьких, і Павло Ігнатович завжди знаходив цікаві для

мене теми для розмови: я-ж була його «молода колега». Знайде було у букиніста якусь рідку старовинну книгу, як, напр., граматику Мелетія Смотрицького, зараз похвалиться своєю знахідкою. Бачучи, як я всім цікавилась, він говорив: «довольно уже вам впитувати все в себе, какъ губка,—пора и выпускать». Цеб-то треба, щоб я щось писала. Вернувшись з Петербургу, де йому якийсь час довелось учительовати, і де він захопив хворобу—мокру егізему лица, Пав. Ігн. став суворіший, дразливий. Але все ж таки я, сподіваючись на його добре ставлення до мене, задумала помирити його з Ол. Як. Кониським, який був у сварці з старогромадянами, а Пав. Ігн. у «Старій Громаді» був, як я казала, центральна постать.—«Ходім,—кажу я,—Олександрє Яковлевичу, до Павла Ігнатовича. Він хворий, Ви його провідаєте, поговорите, може дійдете до згоди».—Ол. Як. згодився, і ми пішли. У Житоцьких була квартира з садком. Коли ми прийшли, Пав. Ігн. спав, і ми пішли у садок, щоб почекати його прочинку. Коли він прокинувся, ми увійшли,—і чи йому щось не подобалось, чи він прокинувся в поганому настрою, але він зустрів нас не дуже привітно, і я побачила, що ладу не буде. Щоб не перешкоджати їхній розмові, я пішла до Варвари Семенівни, а коли трохи згодом повернулась, то побачила, що вони обидва сидять надуті, незадоволені. Тоді я сказала: «Ол. Як, мені час додому!» Ми вийшли. Ол. Як. усю дорогу мовчав, а я собі думала: «От і помирила!»

Але скоро після того, як з Пав. Ігн. стався перший удар і спаралізував частину тіла, ми зовсім розійшлися з Пав. Ігн. Причиною цього була стаття Ол. Мат. Лазаревського в 1-й книжці «Київ. Старини» за 1899 р. під заголовком «Изъ семейной хроники Берловъ». Як відомо, Лазаревський у своїх писаннях дуже негативно, навіть ворожо ставився до української старшини. Майже всі представники старшини були, за його словами, грабіжники, що дбали тільки за свою користь. Деякі підвалини для такого погляду були у Лазаревського, бо дійсно більшість козацької старшини не стояла на високому рівні. Але несправедливо було всіх фарбувати чорною фарбою, як робив Лазаревський. З приводу писань Лазаревського, видавці «Малоросійского Родословника» В. Л. Модзалевського справедливо висловились:—«Къ сожалѣнію, труды А. М. Лазаревскаго отличаются довольно рѣзкою предвзятостью сужденій и какою-то личною озлобленностью по отношенію къ «людямъ Старой Малороссіи»¹⁾. І от у своїй статті про Берлів Лазаревський, сівши на свого коника, застрибав через усякі межі. Стаття зробила не тільки на мене, а й на тих моїх знайомих, що читали її, прикре вражіння. Навівши заяву Берлів про їхнє походження (у мене—в біографії Арсенія Берла²⁾)—ця заява надрукована точно з засвідченої копії, що зберегалась у мого батька) і наплутавши там чимало, Лазаревський починає в злосливому й глузливому тоні обляпувати брудом переяславських «панів» Берлів. Слово «пани» Лазаревський скрізь для більшого глуму ставить у лапках. Берли, мовляв, «многое забыли, а о многомъ не хотѣли вспоминать»,—але що забули і про що не хотіли споминати, автор не каже, і виходить якийсь гидкий, нічим не обґрунтований натяк. Попутно Лазаревський ляпає болотом і на Богдана Хмельницького і на Сомка.—Хоч, мовляв, у своєму універсалі з 26-го червня 1655 р. Богдан Хмельницький пише, що за ті землі, які покинули польські пани «отдалъ до скарбу нашего войскового Якимъ Сомковичъ, товарищъ нашъ суму певную за всѣ грунта панскіи, такъ воронковскіе, як и розовскіе»,—але тут же Лазаревський додає, що Сомко був «шурин» Б. Хмельницького. Знов натяк: значить, довіряти словам Б. Хмельницького не можна. Далі пише, що Іван Берло, називаючи в своєму заповіті деякі свої

¹⁾ В. Модзалевскій, Малоросійскій Родословникъ, т. I с. 2.

²⁾ А. Берло, Арсеній Берло, єпископъ Переяславскій и Бориспольскій, ст. 13.

маєтки хуторами, щось «маскируетъ». Не вірить Лазаревський навіть тому, що Іванові Берлу, справляючи весілля свого старшого сина Василя з Сулимовною, довелося витратити чимало грошей і тому позичити 300 золотих,—і Лазаревський, порахувавши гроші в кишені Івана Берла, іронічно додає: «нужно-де было занять». Лазаревського дратує навіть те, що єпископ Арсеній Берло 1741 р. пожертвував тисячу червінців Київо-Печерській лаврі,—і в цьому Лазаревський добачає, що «архієрейські доходи и въ незначительной малорусской епархіи в XVIII в. были не малые», і що «Арсеній о благолюбїи лавры заботился болѣе, чѣмъ о нуждахъ своей епархіи»¹⁾.—А про те, що Берли і без «архієрейських доходів» були багаті люди, Лазаревський забуває, і що Арсеній Берло, заснувавши переяславську семинарію, свої гроші витрачав на упорядкування семинарії і учителів годував своїми коштами, про це Лазаревський промовчує.

Вся стаття була перейнята такою надзвичайною злістю й ворожнечею до давно померлих людей, що я не витримала й написала Лазаревському широкого й досить гострого листа, заадресувавши його до редакції «Київ. Старини». За редактора її був В. П. Науменко, але там, як мені було відомо, Лазаревський грав першої скрипки. Наскільки пам'ятаю, починаючи листа, я ввічливо зауважила Лазаревському, що в документі, який він подає на початку статті, він робить такі і такі помилки, що «въ то смутное въ правовомъ отношенїи время, когда одни уходили, бросая свои земли, а другіе захватывали ихъ», не дивно було-б і Берлу таким способом забагатіти, але цього в дійсності не було, як видно навіть із образливої статті Лазаревського. Іванові Берлу дійсно належало в Переяславщині чимало землі, але, як сам Лазаревський пише, частину Берло одержав за свою службу у війську на протязі 40 років (див. універсал полковника Томари 1711 р.), а частину придбав, завдяки своїм трьом шлюбом. Нічого нечесного в цьому нема. І не Берло захопив Рогозів, як пише Лазаревський, а після смерті Сомка його землі, котрі він купив,—про це свідчить універсал Богд. Хмельницького з 26 червня 1655 р., що подає Лазаревський—між ними й рогозівські землі, захопили ріжні люди, а Іван Берло, знов-таки як пише Лазаревський, одняв ті землі і повернув Сомковій удові Ярині Сомчисі, а Сомчиха вже заповітом оддала ті землі своєму внуку Василю Берлу, сотнику вороньківському. Далі я нагадую, що я мала необережність передати документи, які стосувалися до роду Берлів (універсали ріжних гетьманів то-що) до редакції «Київ. Старини», і дарма, що кілька разів я зверталась до редакції, прохуючи повернути мені їх, документів мені не повернули, «не могли розшукати».—«Тепер,—пишу я,—маючи в кишені ті документи, Ви можете писати, що Вам завгодно, і обляпувати брудом людей, які давно вмерли і не можуть відповісти Вам так, як слід».

Цей мій лист було прочитано в редакції, і він зробив, як мені потім переказували, таке вражіння, на яке я й сподівалась. Лазаревський, як видно зрозумів, що переборщив у своїх нападах на Берлів. Підчас читання мого листа він, як мені переказували, сказав: «а хорошо пишет!» і написав мені листа такого змісту: «мнѣ очень жаль, что я Васъ такъ обезпokoилъ своей стaтьей, и если Вамъ угодно возражать на нее, то страницы «Київ. Стар.» для Васъ открыты». Я на це нічого не відповіла. Тоді він помістив у «Київ. Стар.» замітку з приводу цього, що «мы предлагали возражать, но наше предложение не было принято».

Скоро після того Науменко, зустрівшись зо мною, повторив теж, що «страницы «Київ. Стар.» для васъ открыты». На це я відповіла, що ніколи нічого не буду писати в «Київ. Стар.» і не бажаю виступати в карикатурній ролі «защитницы рода», тим більше, що документи, на які

¹⁾ А. Лазаревский, „Київ. Стар.“, 1899, кн. 1, с. 116.

я могла-б спертися, «не розшукано» в редакції «Кіев. Стар.». Звичайно, коли б тоді було надруковано працю проф. Мих. Серг. Грушевського, «Барское староство», я і без тих документів могла-б довести Лазаревському, що Берли не Волохи, а подільські зем'яни-пани—«без лапок».

Цей інцидент і був причиною мого розриву з Житецьким. Коли я після того зайшла до нього, він мене зустрів суворо і почав дорікати за листа до Лазаревського. Житецький і Лазаревський були приятелі. Я також досить гостро почала відповідати Житецькому і сказала: «хоч-би що там писав Лазаревський, а все ж таки Берли були пани, а не хами». Це розгнівало Павла Ігнатовича. Він добре зрозумів, що «хамами» я називала тих Українців, що лабузились до всяких владик і нехтували тих, хто був їм непотрібен,—і він мені сказав: «ага дворянская кровь заговорила!» Не промовивши ні слова, я встала, вклонилась і пішла від нього. Після того я до Житецьких більше не ходила.

1911 року вночі проти 5 березня (ст. ст.) після довгочасної хвороби (параліжу) Павло Ігнатович Житецький помер. Провожаючи небіжчика на кладовище, я жалкувала за цим видатним українським діячем, але не жалкувала я, що тоді після того інциденту розійшлася з ним: не я була винувата, а мене несправедливо ображали за те, що я вказала на їх неправду.

Другу трійку моїх приятелів-колег—молодшої генерації—складали Володимир Іванович Щербина, Володимир Павлович Науменко і Яків Миколаєвич Шульгин. Вони були родичі, товариші по університету і друзі між собою. В. І. Щербина і Я. М. Шульгин були брати вперших, діти рідних сестер; В. П. Науменко одружився з сестрою Як. Мих. Шульгина. З В. І. Щербиною і В. П. Науменком я дружньо працювала в гімназії; підтримуючи один одного в шкільних справах. З Яковом Миколаєвичем Шульгином я також дружньо працювала в українських справах, допомагаючи один одному і допомагаючи працювати молоді, що збиралася іноді у мене, а іноді у Якова Миколаєвича. До самої смерті його (14 лист. ст. ст. 1911 р.) я підтримувала приятельські зв'язки з його сім'єю та з ним, цією доброю, чистою і чесною людиною.

З Вол. Павл. Науменком під кінець його життя ми рідко коли бачились. Він змінив педагогічну діяльність на політичну, і, як відомо, він трагічно загинув 27-го червня (ст. ст.) 1919 р.

Дружні відносини у мене склалися теж із сім'єю Михайла Федоровича Комарова. Переїхавши на посаду з Уманя до Києва, він взяв на себе завідування бібліотекою, що нею до того часу завідував Лука Вас. Ільницький. Мих. Ф. Комаров був серйозна, працююча людина. Він мав чималу сім'ю—жінку, чотирьох дочок і сина, та ще жила з ними теща. З його дружиною я приятелювала, дочки їх були моїми ученицями. Дружні відносини збереглися між нами й після того, як Мих. Фед. перебрався з Києва в Одесу на посаду нотаря. Коли я їздила лікуватися в Одесу або в Крим, я по дорозі заїздила до них і спинялася на кілька днів.

М. Ф. Комаров привіз із Уманя молодого офіцера Трохима Абрамовича Зіньківського. Це був симпатичний хлопець хворобливого вигляду. Цілий день він ретельно вчився, готувався складати іспити на атестат «дозрілості» при київській 2-й гімназії, і склавши іспити, вступив потім у петербурзьку військову академію.

Київське українське життя того часу було гурткове. Крім Старої Громади, був гурток Лисенка-Старицького-Косач, гурток Тарасовців, гурток Ол. Як. Кониського, що хтось із гуртка пані Косач прозвав його «Кониськовці—темна сила», та інші. Об'єднувались ці гуртки підчас Шевченкових роковин, або приїзду гостей з-за кордону, яких цікаво було послухати, під час ювілеїв, лекцій Вол. Бон. Антоновича, а також тоді,

коли утворився український клуб на Володимирській вулиці, біля Золотих Воріт. Цей клуб закрито 11 жовтня 1912 р.

З Лисенками я підтримувала зв'язки. Діти українських громадян—Кониські, Лисенки, Комарови, Щербини, Требинська, Шульгіна—були мої учениці, і підчас Шевченкових дитячих вечірок іноді доводилося їх організувати і вчити.

До гуртка Тарасовців я ставилась неприхильно, не через їх ідеологію, а через особистий склад цього гуртка у Києві, хоч доводилось бувати у них підчас лекцій Вол. Бон. Антоновича про козаччину, які іноді відбувались у М. С. Кононенка. Мусій Кононенко та Андрій Прокопович Кучинський частенько бували у Ол. Як. Кониського й до мене заходили, а Михновський і Євг. Кост. Тимченко ставились до мене ворожо.

Мусій Степанович Кононенко, автор віршів «Заповіт Ярослава Мудрого», що друковано по читанках, був за лакея у професора київського університету Шклярєвського. Хтось помітив, що Кононенко складає українські вірші і сказав про це Українцям. Українці взялись допомагати поетові і почали його вчити. Він склав іспити на звання сільського вчителя і почав учителювати й писати. Одружився він з учителькою, Росіянку, і вони перебрались у Київ. Жінка його була роботяща, проста людина, і хоч їй дуже тяжко було розмовляти українською мовою, але вона намагалася говорити по-українськи, бо-ж програма Тарасівців вимагала, щоб усі члени скрізь, де-б вони ні були, говорили українською мовою. Жінка Кононенка була вчителькою київської міської школи, а він мав посаду в управлінні Південно-західних залізниць. Потім Кононенки якось придбали собі досить порядний маєток і почали там хазяїнувати. Після того я з ними вже не бачилась.

Микола Михновський, автор «Самостійної України» (1900 р.), скінчивши юридичний факультет київського університету, вписався за помічника до відомого київського адвоката Фурмана, що мав великий будинок на розі Рейтарської вулиці і дуже гарну жінку—Марію Миколаївну. З меншою її сестрою Ганною Миколаївною одружився старший син Павла Платоновича Чубинського професор Михайло Павлович Чубинський. Чубинські були мої земляки, я добре знала всю їх родину, і мій менший брат Олександр, буди студентом київського університету, їздив до Чубинських в їхній хутір під Баришполем і готував до вступу в гімназію молодшого брата Михайла Павловича—Павла. І от Михновський завів «роман» із жінкою свого патрона, підмовив її покинути чоловіка і повіз її до своїх батьків на село. Після багатства і розкоші довелося їй потрапити в бідне сільське оточення. А Михновський до того ще був невихована, грубіянська людина. Марія Миколаївна мала свої досить великі гроші (посаг) і сподівалась, що чоловік її Фурман оддасть їй ті гроші. Але Фурман відмовив їй у цьому. Тоді вона розійшлася з Михновським, приїхала до чоловіка, і після всяких її клопот і турбот Фурман згодився видати їй частину грошей, розвівся з нею і одружився з якоюсь дівчиною. А Марія Миколаївна поїхала розважитись після всіх своїх пригод за кордон. Там вона зустріла Ігоря Олександровича Кістяковського (сина проф. Олекс. Фед. Кістяковського), що був потім міністром при гетьмані Скоропадському. Ігорь Олександрович закохався в неї, хоч вона була старша за нього, й одружився з нею. Потім він з нею розвівся.

Доля Михновського відома: 1923 р. він сам заподіяв собі смерть.

Василь Пилипович Степаненко, що належав до цього гуртка, був людина хвора, спокійна й серйозна. Він завідував українською книгарнею, що містилась на Безаківській вул. № 8. Жінка його була сестра Івана Матвієвича Степенка, що трагічно загинув у Полтаві 31 липня 1918 р.

Андрій Прокопович Кучинський, з яким я познайомилась у Ол. Як.

Кониського, був за вчителя у приватній київській хлоп'ячій гімназії. Хоч у програмі Тарасовців була постанова—решуче і назавжди поривати зв'язки з українофілами,—але ця постанова, як і постанова—скрізь і завжди говорити українською мовою—звичайно не виконувалась, і Кучинський часто бував у Ол. Як. Кониського і був близький до родини Лисенків. Кучинський зробив педагогічну кар'єру. Йому пощастило дістати приватні лекції в родині графа Ігнат'єва, і, очевидно, Кучинський там подобався, бо небагом він одержав посаду інспектора в тій гімназії, де служив, а потім навіть посаду директора реальної школи в Росії—в Новгороді.

Євг. Кост. Тимченко доказав більшого. Не маючи свідоцтва про середню освіту, він, займаючи посаду помічника бібліотекаря в університеті, підготувався до іспитів на «атестат дозрілості» і вже немолодою людиною склав при гімназії потрібні іспити, вступив на історико-філологічний факультет київського університету, де був учнем професора В. М. Перетца, а потім став професором Варшавського університету.

Тих членів цього братерства, що були по інших містах, я не знала. Тільки раз якось, коли приїхав у Київ Мих. Мих. Коцюбинський з молодою дружиною, Тарасовці влаштували на пошану молодих вечірку, запросили також мене і ще декого не з їх гурту, і я познайомилась тоді і з Коцюбинськими.

Посварившись з П. І. Житецьким, я частіше стала бувать у Вол. Бон. Антоновича та у Ол. Як. Кониського, котрі тоді розійшлися з старогромадянами і в багатьох справах йшли спільно. У Вол. Бон. збирався гурток, що під його проводом узявся складати біографії українських письменників і діячів. Потім цим гуртком керував деякий час Мих. Серг. Грушевський. До цього гуртку пристала й я. З жінок, крім мене, брала участь у цьому гуртку Кат. Мик. Мельник, потім друга дружина Вол. Бон. Антоновича. Як лекції Володимира Боніфатієвича, так і праця під його проводом мали велике значіння, гуртуючи й виховуючи свідомих українських громадян. Він був справжній достойний учитель і виховник молоді, і працювати під керівництвом цієї високо-культурної людини було надзвичайно приємно. Від нього ніхто не почув-би некоректного, образливого слова. І смерть цього великого вченого і громадянина 8 березня (ст. ст.) 1908 р. була тяжким ударом для України.

Коло Ол. Як. Кониського гуртувалися різні люди, студенти, здебільшого з духовної академії, та інші. До цього гурту мені довелося приєднати не тому, що я хотіла цього, а тому, що Кониський зтягав мене туди. Коли я довго до нього не заходила, він ображався, приходив до мене, говорив жалісні слова; він радився зо мною про всякі, навіть особисті справи, хоч я не любила втручатися в такі справи. Коли я виїздила куди-небудь, або він виїздив куди, він писав до мене часто й докладно. З жінкою його та з дітьми у мене були добрі відносини, але, приходючи в їх будинок, я йшла просто до Ол. Як.: жінка його, як Росіянка, українськими справами не цікавилась.

Писати про праці Ол. Як. Кониського для України не є моє завдання. Це справа його біографа. Значіння Кониського, цього видатного громадського діяча, для України таке велике, що не мені в кількох рядках оцінювати його. Настане час, коли забудуться дрібні непорозуміння, хиби і помилки, які властиві кожній людині, і прийдешній історик безсторонньо оцінить діяльність Кониського. Я-ж, знаючи його працю, можу сказати, що коли-б не було Кониського, не було-б і деяких відомих українських діячів. Я згадую тепер тільки про те, чим він клопотався під той час, коли я частіше стала бувати у нього.

Як відсмо, Кониський, через утиски на українство в Росії, дбав про те, щоб зав'язати зносини з Галичиною, де він ще з 1865 р. мав приятеля,

енергійного політичного і громадського діяча Олександра Барвінського. Не буду нагадувати відомої «угоди» деяких політичних українських діячів Галичини з Поляками, що в наслідок її удалося виклопотати згоду на заснування катедри української історії на Львівським університеті. Про це Ол. Барвінський докладно розповів у своїй статті в ювілейному збірнику «Наук. Товар. ім. Шевченка» у Львові в 50-ліття заснування—«Заснування катедри історії України в Львівському університеті». На цю катедру галицьким діячам хотілось дістати Вол. Бон. Антоновича, але він одмовився і рекомендував свого найкращого учня Мих. Серг. Грушевського. Найгарячішу участь в цій справі брав Кониський. Він дуже високо цинив М. С. Грушевського, мав до нього велику приязнь. У листах до мене він часто про нього писав, турбувався за його здоров'я то-що. Потім ця приязнь у Кониського значно охолола. Взагалі мало було таких людей, до яких Кониський постійно ставився добре.

Тепло, сердечно проводили Кияни М. С. Грушевського у Львів. І от Кониський, користуючись тим, що я часто їздила за кордон, зробив з мене, так мовити, дипломатичного кур'єра. Коли Ол. Барвінський приїхав у Київ, Кониський прийшов разом із ним до мене (я жила тоді на Тарасовській вул.) і познайомив мене з ним. Коли я 1895 р. поїхала за кордон і спинилась у Львові, я привезла лист Кониського, і так кожного разу, як я виїздила за кордон і бачилась із Барвінським у Львові або у Відні, я повинна була давати й діставати різні інформації.

Як видно, Мих. Серг. Грушевському тяжко було спочатку у Львові. Таке вражіння залишилось у мене підчас мого з ним побачення після першого року перебування його там, коли я днів зо три пробула у Львові. Мих. Серг. зустрів мене привітно, показував мені Львів, повів до Барвінських на обід і навіть знайшов мені супутника до Відня—Ол. Барвінського.

Барвінський мав тоді хворий вигляд, він був жовтий аж чорний від жовтяниці, але не вважаючи на хворобу, мусив їхати на засідання парламенту.

Діставши потрібні відомості і попросившись у Відні з Барвінським, я поїхала у Швейцарію. Поживши трохи в Монтре біля Шільйонського замку, я на де-який час спинилась у Женеві. Там я оселилась у пансіоні m-me Рішарде на березі Женевського озера, завела деякі цікаві знайомства і цими днями, сидячи на острівку Ж. Ж. Руссо на Женевському озері, читала книжки, що їх у Росії не можна було ні діставати, ні читати.

Незадовго до смерті Кониський продав свій великий будинок на Бульварі і подлився грішми зо своєю жінкою. Собі залишив небагато, здається, тисяч двадцять. Марія Олександровна Кониська купила собі двохповерховий будинок на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці і дачу в Боярці. У новому будинку своєї жінки Ол. Як. зайняв дві невеличкі кімнати і взявся до двох справ: вироблення статуту української організації і заснування видавничого товариства «Вік».

Політичними організаціями я не цікавилась: вирішила не вступати ні до якої організації. Ол. Як. Кониському я сказала, що не люблю ходити «в шорах» (відома англійська запряжка), а кожна організація, кожна партія цього вимагає. Крім того, хоч як за мною стежили, а піїмати мене було трудно. А зо вступом до організації—річ була инша: знайшлися б «приятелі», щоб повідомити про мене, кого слід. Що ж до видавництва «Вік», я з охотою вступила до нього. Працювали в цьому гуртку С. О. Бфремов, В. М. Доманицький, В. Ф. Дурдуковський, Ф. П. Матушевський, Ол. Ігн. Лотоцький і ще декілька молодих людей, що про них я вже не пам'ятаю. Скоро після заснування цього видавництва Ол. Як. Кониський помер—29 листопада (ст. ст.) 1900 р.

Деякий час після його смерті, щоб дати змогу працювати тим молодим людям, я спочатку збирала їх у себе, а іноді ми всі збирались у Як. Мик. Шульгина. Але потім, коли видавництво стало на ноги, ми з Як. Мик. відійшли від нього, і молодь сама продовжувала працю. Це був гарний, працьовитий молодий гурток. За час свого існування цей гурток, не вважаючи на тодішні тяжкі обставини для видавання українських книжок, видав чимало прекрасних книг.

На Тарасовській вул., а потім на Вел. Підвальної у мене було чимало людей: Шульгин, В. М. Доманицький, С. О. Єфремов, В. Ф. Дурдурковський, Ол. Серг. Грушевський, тоді ще молодий студент, Ол. Ігн. Лотоцький; М. Ф. Біляшевський приводив Івана Труша, що малював тоді портрети з Вол. Бон. Антоновича, П. І. Житецького та інших видатних діячів; заходив якось і Ів. Карг. Тобілевич. А коли в Київ приїхав Борис Дмитрович Грінченко, щоб упорядкувати укр. словник і редагувати газету, заходив і він. До Б. Д. Грінченка я ставилась з великою симпатією й пошаною. Він був приятелем Степаненка, також належав до гуртка Тарасовців, але я шанувала його невтомну працю і симпатизувала його спокійному, достойному, стриманому поведженню з людьми. Коли Б. Д. Грінченко 23 квітня 1910 р. помер в Італії, мене тяжко вразила ця звістка, хоч я знала, що він виїхав за кордон уже безнадійно хворий. Похорон його в Києві на Байковому кладовищі 9 травня був урочистий: багато квіток, вінків із зворушливим написами, тисячі людей, що сумно йшли за труною небіжчика до кладовища, палкі повні смутку й жалю промови,—все це показувало, що громадянство зрозуміло велику втрату для України цього широго, видатного діяча.

У травні поховали Б. Д. Грінченка, а в серпні того ж 1910 р. одержано було звістку про смерть молодшого, але також невтомного працівника і також од туберкульозу—Василя Миколавича Доманицького, що умер у Франції, в Аркашоні 28 серпня на 34 році життя. Один по одному сходили в могилу найкращі представники українського народу.

1899 р., збираючись за кордон, я знов почала заняття англійською мовою з учителькою гімназії міс Візителлі, яка зовсім не знала російської мови, а викладала англійську французькою мовою. Для вправи я перекладала українською мовою оповідання Кіплінга «Чудо Пуран Багата» і надіслала цей переклад Ів. Франкові для «Літ.-Наук. Вістника». Франко надрукував переклад—хоч із чималими помилками—в 1-й книжці «Літ.-Наук. Віст.» за 1900 р. Ол. Як. Кониський був тоді у Криму. Він нарешті знайшов собі добру доглядачку Ганну Платоновну Ямпольську і з нею виїхав у Крим, щоб там перебути осінь і зиму. Г. П. Ямпольська була добра, порядна людина, що вміла доглядати хворих, бо деякий час була сестрою милосердя. Крім того, як людина інтелігентна, вона могла бути й за секретаря у Ол. Як. Перебувши зиму в теплі, Ол. Як. наче трохи поправився і повернувся у Київ, але на літо не в свою квартиру, а на дачу Г. П. Ямпольської на Шулявці, в околиці Київа, де повітря було краще, ніж на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці. Проживши літо на дачі, він повернувся у свою господу, в будинок своєї жінки, і взявся за організацію видавничого товариства «Вік». Але в листопаді він застудився і захворів. Доглядала його, як звичайно, Г. П. Ямпольська, а щодня провідувала його, здавалось, видужає,—коли раптом стався у нього випадок грудної жаби—і він помер.

29 листопада я перед лекціями пішла ранком навідати його. Підходячи до їхнього будинку, я побачила біля вікна кімнати Олекс. Як. його дружину Марію Олександровну, яка махала мені рукою, щоб я зайшла. Коли я увійшла, вона була сама і сказала мені: «умерь голубчикъ», і додала: «завіщання нѣтъ». Мені це було байдуже, бо я зовсім не цікавилась їхніми грошовими справами. На столі небіжчика було все прибрано,

складене, видно, що вже вона похазяїнувала. Я зайшла в другу кімнату глянути на небіжчика: він лежав спокійний, наче заснув. Небавом посходились дочка Ол. Як. і Г. П. Ямпольська. Вона покликала мене в коридор, щоб ніхто не почув нашої розмови, і спитала мене: «Що робити? У мене на дачі заповіт Ол. Як., його щоденники і кошик із листами. Він привіз все це до мене, бо боявся залишати дома».—Я спитала: «А кого небіжчик призначив «душеприказчиком?»—Вона відповіла: «Лотоцького і Шрага».—«Треба їм телеграфувати про це», сказала я.

Ол. Ігн. Лотоцький тоді служив у Петербурзі у Державному Контролі і приїхати не міг. Я телеграфувала в Чернігів Іллі Людвиговичу Шрагу, щоб він приїхав, узяв заповіт і розпорядився всім. Г. П. Ямпольська привезла до мене заповіт, щоденники і кошик з листами ріжних осіб до Ол. Як. Переглянувши щоденники,—їх було щось із 12 товстих зшитків,—я зроуміла, чому Ол. Як. боявся залишати їх дома. Що-дня він записував усе, навіть усякі дрібниці, робив характеристики українських діячів, розповідав про всякі українські справи. Коли-б ці щоденники потрапили до жандармських рук під той лихий час, навряд чи багато Українців залишилося-б тоді в Києві. І щоденники й листи були цікавий і багатий матеріал для жандармерії. Незабаром приїхав І. Л. Шраг і прийшов до мене. Я передала йому заповіт і спитала, що робити з щоденниками і з листами. У себе я їх не могла держати: це була-б занадто велика небезпека. Шраг порадив звернутися з цим до Антоновичів. Катерина Миколаївна Антонович згодилася взяти переховати те майно на якийсь час, поки вона знайде, кому передати. Хоч візник із сірою конякою стояв на Тарасовській вул. і стежив, я вибрала хвилину, взяла візника на другій вулиці й одвезла це небезпечне майно до Антоновичів. Що з ним потім сталося, не знаю. Тільки згодом я дізналася, що Товариство ім. Шевченка у Львові одержало ті 10 тисяч, що йому заповів Ол. Як. Кониський.

Після смерті Ол. Як. Кониського я стала потроху відходити від українських справ. Причиною цього перш за все була моя хвороба, що примусила мене 1902 і 1903 р. майже цілий рік лежати та перебувати за кордоном. І після того хвороба серця та легенів заважала мені працювати. По-друге—праця в двох гімназіях та клопоти з видаванням підручників відбирали багато часу. Крім того, тих людей, що з ними я з охотою працювала-б —Кониського, Антоновича, Грінченка—вже не було, а молоді я була непотрібна. Я все-ж таки підтримувала деякі зносини: була членом «Просвіти», коли там головував Б. Д. Грінченко, і передала в «Просвіту» чимало своїх книжок. Була членом «Київ. Наукового Товариства» під головуванням М. С. Грушевського. Бувала в українському клубі під час цікавих для мене доповідів, напр. проф. В. М. Перетца.

Найдовше я листувалася з Олександром Барвінським. По смерті Кониського Барвінський усе-ж часто писав до мене. Але мій знайомий листовиша якось попередив мене, щоб я була обережніша з закордонним листуванням. Довелося на деякий час припинити листування та спалити майже всі листи Барвінського й Кониського, щоб не захопили підчас трусу.

Не скоро поновилося наше листування з Барвінським. 1913 р. Барвінський утеряв свою дружину, що з нею довго і щасливо жив, потім почалася війна з усіма її наслідками, потім революційні події, і тільки на початку 1925 р. Барвінський написав до мене, заадресувавши першого листа на ім'я академіка А. Є. Кримського. Після цієї відповіді Барвінський почав писати часто широкі листи. Хоч іще в жовтні 1925 р. був у нього перший удар, після якого йому треба було берегтись і не так багато працювати, але він працював невпинно і докладно писав мені про свої праці. Що-дня він писав свої «Спомини». Дві книжки «Споминів»

він мені прислав і все турбувався, що не встигне скінчити свою «щирю, правдиву, прилюдну сповідь, з котрої може грядуче покоління не одного довідається йому невідомого». Після його смерті старший син його Богдан написав мені, що батько його довів «Спомини» до квітня 1907 р., а це буде 10 томів по 30 друкованих аркушів. Крім того, за останні два роки Барвінський зладив листування Куліша з Пулюєм про переклад Св. Письма, далі листування Ганни Барвінок із Пулюєм, написав розвідку про Шевченка, «Практичний курс науки української мови для Поляків», а трохи раніш розвідку «Участь Куліша в під'ємі і розвитку народ. письменства в Галицькій Україні».

Хоч Барвінському вже йшов 80-й рік, проте він живо цікавився всім: і нашим життям, і українізацією, і правописними справами, і українськими словниками, і ювілеєм Мих. Серг. Грушевського. Прислав мені біографії—свою і братів своїх Володимира та Йосипа, щоб хто-небудь використав ці біографії для словника діячів України. По змозі я відповідала йому. Останні листи його перед хворобою виявляли якийсь неспокій, хвилювання, особливо останній лист з 13/XI 1926 р. на шістьох сторінках. Мабуть, пишучи «Спомини», він гаряче переживав минуле, згадував минулі прикrostі від ріжних людей, незадоволення з його діяльності, напади й наклепи на нього ворогів і т. п.

Я намагалася у відповідь заспокоїти його, нагадувала, що це звичайна річ, коли з'являється видатна людина, яка всі сили й розум оддає на працю для свого народу, під ноги такій людині кидають терни, як висловився академик К. Студинський на ювілеї М. С. Грушевського. Я говорила, що всіх лають, хто працює, але слова мої не могли його заспокоїти. Син його Богдан після батькової смерті написав мені, що 22 листопада, пишучи спомини, раптом батько почув біль у голові: стався склеротичний вилив мозку, який протягом п'ятиднівних тяжких мук повторився ще два рази та dokonав життя—25/XII 1926 р.

«Підчас хвороби,—писав мені його син,—небіжчик кілька разів згадував про Вас та наказував повідомити Вас про його хворобу»,—але через страшні турботи вони не мали змоги вчасно написати.—І син, і старша дочка небіжчика Ольга Бачинська написали мені докладно про останні часи його життя, про врочистий похорон і про некрологи по газетах тільки на початку лютого 1927 р. Дочка писала, що небіжчику не давала спокою ще й та нещаслива політика УНДО; вона писала, що батько навіть перед смертю казав: «знаю, що не раз кинуть в мене камінем, бо зле пояснювали мій напрям».

Так цей видатний український діяч і невтомний, чесний працівник для свого народу відійшов навіки. Що-ж! Смерть—це єдина певна річ, що дає спокій.

Подає Ганна Верло.

Бібліографічний огляд. Досягнення Української Науки.

Українознавство поза межами УСРР за рік 1927¹⁾.

Предкладаючи шановним читачам інформативний огляд українознавчої роботи по-за межами УСРР, властиво СРСР, на р. 1927, я значно розширюю рамки цього огляду, притягаючи крім літератури українською мовою також праці чужомовні. Але цілком природньо, що основу огляду творитиме саме українська література. І тут знову на перший план вибивається наукова робота нашої Західно-Української Академії Наук—Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Не зважаючи на свої скупі матеріяльні засоби, Наукове Товариство ім. Шевченка і в 1927 р., як і давніше, було у нас головним промотором українського наукового руху. Випустило воно протягом 1927-го року такі видання: 1) „Записки“, тт. 146 і 147; 2) „Збірник Історично-Філософічної Секції“, т. 15; 3) „Збірник Математично-Природописно-Лікарської Секції“, т. 26; 4) три зошити німецького звітлення цієї ж Секції (Sitzungsberichte, Heft V, VI і VII); 5) „Збірник Фізіографічної Комісії“, випуск 2-й; 6) „Збірник Правничої Комісії“, випуск 2-й; 7) „Студії з поля суспільних наук і статистики“, т. IV, вип. 1; 8) „Лікарський Вістник“ (на спілку з Лікарським Товариством), два зошити: 1—2 і 3—4.

По-за тим треба відмітити дві книжки „Записок чина св. Василія Вел.“, видаваних Василямианами в Жовкві (т. I, вип. 4 і т. II, в. 3—4). Ужгородська Просвіта спромоглась на дальший (5-й) том свого „Наукового Збірника“. По-за українською територією появилися: у Варшаві—дальші книжки згаданих минулого разу видавництв: журналу „Еπίς“ (кн. 2 і 3) і „Студій до української граматики“ (т. II і III); у Празі почав виходити накладом „Українського Товариства Прихильників Книги“—бібліологічний журнал „Книголюб“ (кн. I—IV), Український Інститут Громадознавства видав дальший подвійний випуск (V—VI) свого органу „Суспільство“, а накладом Українського Правничого Товариства вийшов 1-й випуск „Руської Правди“; в Подєбрадах видала Українська Господарська Академія 1-й том своїх „Записок“; у Берліні започаткував свою роботу заснований у 1926 р. Український Науковий Інститут²⁾ першими випусками двох своїх видавництв: „Записки“ („Abhandlungen“), т. I (по-українському й по-німецькому) й „Mittellungen“ (тільки німецькою мовою), Heft 1.

Нижче ми й оглянемо продукцію згаданих установ, доповнюючи її з одного боку цікавішими статтями й матеріялами з українських за-

¹⁾ Огляд за рік 1926 див. в „Україні“, 1927, на 5, с. 131 і далі.

гально-літературних органів та видавництв, а з другого — науковими працями й матеріалами з українознавства, які появились в чужих мовах. Найбільше таких чужинецьких знадібків дали ріжні польські видавництва, головно з географії, геології й історії. Вони використані в нашому органі сливе з вичерпуючою повнотою. За можливі пропуски в інших чужинних виданнях нехай читач пробачить, бо на жаль у Львові не всі такі видання доступні. У всякому разі автор намагався зареєструвати по змозі все, що так чи инакше торкалося українознавства в світовій науковій літературі.

1. Загальні огляди української наукової продукції.

1927-й рік приніс чимало таких оглядів, тож годиться їх зареєструвати в першу чергу. Огляд розвитку й здобутків української науки за останні 50 літ дав *Д. Дорошенко* в берлінських „Mitteilungen“ (пор. Heft I, сс. 1—10: „Entwicklung und Errungenschaften der ukrainischen wissenschaftlichen Forschungstätigkeit in den letzten fünfzig Jahren“). Подібний огляд по французькому умістив *Ол. Шульгин* у паризькому журналі „Le Monde Slave“, № 6, сс. 466—475: „La vie scientifique de l'Ukraine de 1880 à 1918“.

Короткий огляд роботи Наукового Товариства ім. Шевченка дав *І. Мірчук* у згаданих берлінських „Mitteilungen“ (сс. 21—28: „Ukrainische Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften“), а спеціально про „Діяльність Мат.-Природ.-Лік. Секції та її директора й редактора перших 25 томів „Збірника“, др. Вол. Левицького за 30 років, 1897—1927“, говорить *М. Чайковський* у 26-ім томі „Збірника Мат.-Пр.-Лік. Секції“ (сс. 1—20). Про українські наукові установи в Чехословаччині є стаття *І. Мірчука* в „Mitteilungen“ (сс. 29—36): „Ukrainische wissenschaftliche Institutionen in der Tschechoslowakei“; тут же знаходимо й докладне звідомлення про діяльність самого Укр. Наукового Інституту в Берліні (сс. 37—48): „Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin“, а *Д. Дорошенко* оповідає про Укр. Академію Наук (сс. 11—20: „Ukrainische Akademie der Wissenschaften in Kujiv“). По-за тим можна відмітити статтю *В. Дубровського* „Українська наука в УСРР“, передруковану в фейлетонах „Діла“ (чч 280 і 281) з харківського додатку до „Вістей“ — „Культура і Побут“ („Українська наука на 10-ті роковини Жовтня“).

2. Територія¹⁾.

Для географії, антропогеографії, метеорології та геології України 1927-й рік приніс чимало знадібків, здебільшого чужих, головно польських. Найбільше пощастило Карпатам і Поділлям.

До географії Карпат відноситься передовсім стаття *Г. Гонсьоровського* (Henryk Gąsiorowski) „Sadki“ w Gorganach. „Wierchy, Rocznik Towarzystwa Tatrzańskiego, Краків, сс. 71—88. До географії й антропогеографії слід відмітити низку розвідок молодого краківського вченого, Українця з роду, *Вол. Кубійовича*: „Jednostki krajobrazowe w Polskich Karpatach Wschodnich“ („Czasopismo Geograficzne“, т. V, зом. 1 сс. 8—15), „Les travaux antropogéographiques dans les Carpathes du Nord“ („Sbornik Geogr.“ сс. 230—232), „La nouvelle méthode des cartes anthropogéographiques dans les montagnes“ (там же, сс. 229—230), „Z antropogeografji Nowego Sącza“, Краків, сс. 66—2 нен. + 5 карт., „Rozmieszczenie ludności na Polesiu“, сс. 37—55 („Prace Instytutu Geograficznego Uniwers. Jagiellońskiego“, зом. 8-й), „Krajobraz i

¹⁾ Скорочення розв'язані при кінці огляду (при виданнях з 1927 року рік не зазначений).

osadnictwo — коротка статейка в брошурі „Przewodnik Kongresowy“, сс. 224—229.

До геології Карпат маємо такі праці: дві *W. Teisseyre*: Les grandes lignes tectoniques et morphologiques de l'avant et de l'arrière-pays des Carpathes, leurs rapports avec les cycles antécarpathiques (реферат у „Sbornik Geogr“, сс. 144—153) і Budowa geologiczna brzegu karpackiego między Nadworną a Delatynem (львівський „Kosmos“, зом. III—IV, сс. 821—839); далі *К. Толвінського* (K. Tołwinski): Geologia Polskich Karpat Wschodnich od Borysławia do Prutu, пояснюючий текст до геологічної карти Карпат, Варшава, сс. 32+(4), вид. Польського Державного Геологічного Інституту, Карпатська Геологічна Станція, бюлетень 10-й; *М. Галанківни* (M. Galankówna), Morfologia okolic Sanoka, див. „Sprawozdanie Koła Geografów Uczniów Uniw. Jagiell. za lata 1921—25“, Краків, 1926 р., сс. 18—23 (вийшло в 1927 р.).

Геології Закарпаття присвячена праця *Ст. Рудницького*: Основи морфології й геології Підкарпатської Русі й Закарпаття взагалі, ч. 2-га („Науковий Зб. Ужгородської Просвіти“, т. V, сс. 63—124). Тут же відмітимо й рецензію др. *В. Шауера* в ужгородському журналі „Подкарпатська Русь“ (ч. 4, сс. 95—96) на 1-шу частину цієї праці Ст. Рудницького, що вийшла в 1925 році. По-за Карпатами увагу дослідників звернуло Поділля, якому присвячено 9-й випуск видавництва проф. Е. Ромера: Prace Geograficzne, z. IX. Podole, Львів, сс. V+(1)+95+(1)+3 карти. Геології присвячені тут такі праці: *Анни д'Абанкур* (A. d'Abancourt): Klasyfikacja i rozwój dolin podolskich, сс. 3—26; *Ю. Чижевського* (Juljan Czyżewski): Gęstość sieci dolinnej na Podolu, сс. 27—39; *А. Циргофера* (A. Zierhoffer): Północna krawędź Podola w świetle rzeźby powierzchni kredowej, сс. 61—95.

До Волини відносяться дві праці: *Ст. Павловського* (St. Pawłowski), Terasy Horynia i krajobraz drumlinowy okolic Kobrynia¹⁾, в „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk“, N 2, сс. 47—49 та 49—51, його ж окрема статейка про Krajobraz drumlinowy okolic Kobrynia у варш. журн. „Przegląd Geograficzny“, том VII, зом. 3—4, сс. 44—54, та *М. Каменського* (M. Kamiński), Tufy wulkaniczne w Berestowcu, „Kosmos“, III—IV, сс. 874—878.

Для Підляшшя маємо роботу Богдана Заборського (B. Zaborski), Studja nad morfologią dyluwium Podlasia i terenów sąsiednich у журналі „Przegląd Geograficzny“, том VII, сс. 1—52 (вийшла й окремо).

Для Бесарабії: Нові праці про плейстоцен Бесарабії *Ю. Полянського* у „Зб. Фізіографічної Ком.“ (II, сс. 83—96).

Наприкінці принотуємо низку розвідок присвячених рістні й кліматові українських земель. Передовсім тут треба згадати дві праці, уміщені в „Записках“ Укр. Госп. Академії: *В. Іваницького*, Основні типи лісових займищ та лісових формацій на території, населеній укр. народом, сс. 1—14 та *І. Мазени*, Типи полонин Підкарпатської Русі, сс. 15—37.

Метеорології торкаються: *Ст. Косинська-Бартницька* (St. Kosińska-Bartnicka), Zarys klimatu ziem Wschodnich Polski у вид. „Prace Instytutu Badania Stanu Gospodarczego Ziemi Wschodnich“, Rok 1, N 2—3 і окремо, Варшава, сс. (2)+37+(3); *Е. Стенц* (E. Stenz), Charakter klimatyczny Zaleszczyk w świetle zapisków klimatologicznych z XIX wieku („Kosmos“, зом. III—IV, сс. 893—914); нарешті *Д. Драгомирецький*, Вітри Закарпаття (у „Зб. Фізіографічної Комісії“, II, 13—58).

¹⁾ Друмлина — пісковий горб повздовжної форми, який має прямовісний напрям до морени; друмлиновий краєвид це той, що повстав наслідком урізнення поверхні пливучими водами після уступлення ледівця.

Праця *М. Кочвари* (М. Koczvara), *Rozwój polodowcowej flory i klimatu Podola w świetle analizy pyłkowej*, уміщена в згаданому вище збірнику „Podole“ (сс. 41—60), відноситься більше до геології.

Багато цікавих питань, зв'язаних із територією ріжних українських земель, порушив цілий ряд дослідників у своїх рефератах на 2-му з'їзді слов'янських географів і етнографів у Польщі в 1927 р.

Та збірник праць цього з'їзду досі ще не вийшов друком, а з'явилися тільки виготовлені на з'їзд коротенькі замітки (резюме) й тому, хоч які цікаві теми, порушені у цих резюме, їх тут очевидно годі вичисляти. Це треба відложити до виходу праць з'їзду.

На закінчення цієї рубрики варто ще згадати замітку *Фр. Ренна* (Fr. Repp) про назву „Карпати“ (Der Name „Karpaten“) в „*Turistik, Alpinismus, Wintersport*“ (Heft 8—9, сс. 130—132), що виходить у Кезмарку на Чехословаччині, та статтю *Ст. Войцеховського* (St. Wojciechowski) *Maciej z Miechowa jako geograf krajów litewsko-ruskich. [XVI віку]*, „*Sprawozdania Koła Geografów — Uczniów Uniw. Jagiell.*“, Краків, 1926 р. сс. 120—135), знадібок до історії географії.

Бібліографія.

Ст. Рудницький. Природні області України. „*Sbornik Geogr.*“, сс. 398—401, *Ного жс*. Проблема геології й морфології Підкарпатської Русі (Закарпаття). Там же. 133—136. *W. Mondalski*. Polesie, cz. I. Zarysy wiadomości ogólnych. Берестя над Бугом, сс. X + 235 + (3). *К. Жмигродський*. Powiat złoczowski. Золочів. сс. 80. *Ст. Крайевський*. Boryslaw i okolica. „*Przewodnik*“, сс. 208—217. *Ж. Новак*. Geologia. Там же, сс. 217—221. *М. Кочвара*. Podole. „*Ziemia*“, зощ. 9. *Ж. Czyżewський*. Essai de classification régionale de l'Opole. „*Sbornik Geogr.*“, сс. 162—163. *Ст. Воллосович*. Wilno-Lwów. Krajobraz i geologia. „*Przewodnik*“, сс. 175—179. *Ж. Czyżewський*. Lwów i jego okolica. Там же, сс. 192—198. *М. Кочвара*. Wycieczka geobotaniczna do Janowa. Там же, сс. 162—163. *А. d'Abancourt*. Les profils de Dniester et de ses affluents, „*Sbornik Geogr.*“, сс. 161—162.

Ж. Paczoski. Flora (Wilno-Lwów). „*Przewodnik*“, сс. 179—184. *М. Кочвара*. Flora Lwów-Boryslaw i Boryslaw-Jasło. Там же сс. 207—208 і 221—222. *В. Павловський*. Flora (Jasło — Boryslaw). Там же, сс. 222—224. *З. Бєдкówna*. Krajobraz przelomu Sanu. Koło geografów uczniów uniw. jagell. II „*Sprawozdanie Naukowe za lata 1921—1925*“, Kraków, 1926, сс. 15—17.

3. Історія.

Преісторія.

Більших наукових розвідок з преісторії в обговорюваному часі не появилось, а згадки про розкопи — головно на Волині — читач знайде в бібліографії. Далеко докладніші відомості маємо про археологічні викопалини на території УСРР у широкім огляді Л. Савицького (L. Sawicki), *Матеріяли до знайомоти prehistorji Rosji у познанському журналі „Przegląd Archeologiczny“*, том III, зощ. 2. Автор одначе не хоче знати України — для нього наша країна — це все ще Росія.

Бібліографія.

Jan Bryk. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części Wołynia „*Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*“, зощ. 3-й, сс. 163—165 (викопалини в Кремінському пов.). *Л. Sawicki*. Stanowiska młodszego paleolitu w Gródku na Wołyniu. „*Ziemia*“, ч. 3, сс. 36—42. *Ного жс*—Szczałki człowieka paleolitycznego [таки в Городку]. Там же, сс. 59—60. [Грєна] [Sawicka]. Nowe odkrycia archeologiczne w Gródku na Wołyniu. Журнал „*Z Otcłani Wieków*“. Poznań, z. 4 сс. 61—62). *Ж. Kostrzeński*. Przyczynki do epoki brązowej na Wołyniu. „*Przegląd Archeologiczny*“, т. III, зощ. 2, сс. 111—115. *Ж. Sawicka*. Badania archeologiczne na Polesiu. „*Z Otcłani Wieków*“, зощ. 4, сс. 60—61. *А. Czotowski і В. Janusz*. Przyszłość i zabytki województwa tarnopolskiego. Тернопіль, 1926. (Стаття *В. Януша*, Праісторична минувшина Поділля; пор. рецензію М. Голубця: „*Записки*“ Вас. Тов. вип. 4, сс. 649—651). *Л. Niederte* рецензія на „*Археологічну минувшину Київщини*“ В. Данилевича (вид. УАН, 1925) — в празькому журналі „*Slavia*“, V, зощ. 3, сс. 633—635. *Л. Крипякєвич*. Початки культури на Україні. „*Життя і Знання*“, рік 1, ч. 1. сс. 16—19. *Д. Чернявський*. Доісторичне минуле України. „*Світ*“ (Львів), ч. 19—20, сс. 6—8.

Історичні часи.

Князівський період (до пол. XIV в.). Переходячи до історичних часів, крім згаданих вище праць, мусимо відмітити велику працю львівського професора Яна Чекановського (Jan Czekanowski): *Wstęp do historii Słowian. Perspektywę antropologiczną, etnograficzną, prehistoryczną, językoznawczą*, Львів, сс. XII + 326 + 2 нел. + 7 таблиць, в якій іде мова і про наш нарід. Досі про неї озвались: А. Брікнер (A. Brückner), „Kwartalnik Historyczny“, z. 2, с. 296—307; Л. Нідерле в празькій „Antropologie“, ч. 1—2, сс. 135—140 і М. Фасмер (M. Vasmer) у „Zeitschrift f. slav. Philologie“, Bd. IV, сс. 273—285, але вона вимагає ширшої рецензії й з українського боку.

З праць, що спеціально торкаються князівського періоду нашої історії, слід насамперед відмітити кілька цікавих знахідок до історії племінних, господарських, устроєвих і релігійних відносин старої Русі-України. Передовсім тут треба згадати розвідку В. Мошина (Vl. Mošin), „Treće“ ruskó plemě („Slavia“, V, зош. 4, сс. 763—781), в якій автор переглядає складне й маловияснене питання про Каспійську Русь. Київської Держави торкається стаття В. Пархоменка, Київська Русь и Хозария („Slavia“, VI, зош. 2—3, сс. 380—387) — про роллю хозарського торгового капіталу в історії старої Київської Держави. Тут же слід згадати й за гостру рецензію Ю. Іванова на працю С. Юшкова, Феодальные отношения в Киевской Руси, Саратов, 1925 (Там же, V, зош. 3, сс. 628—633). Про генеалогію Рюриковичів та їх шлюбні звязки з Західною Європою трактує розвідка Н. Баумгартена (N. de Baumgarten): *Généalogies et mariages occidentales de Rurikides russes du X-e au XIII-e siècle*, уміщена в римській „Orientalia Christiana“ Vol. IX, 1, № 35 с. 94 + (1). Вона викликала з українського боку дві рецензії — одну сувору С. Томашівського, („Kwartalnik Historyczny“, 1928, зош. 2, сс. 316—321), який перестерегає читача перед цією, повною помилок працею, й другу, в цілому прихильну, В. Зайкіна в „Записках чина св. Василя“ (1, вип. 4, сс. 629—634).

Повстання християнства на Русі торкаються три роботи. Передовсім І. Огієнко, у своїй великій праці: *Історія церковно-слов'янської мови*, том I, Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність, частина I, Варшава, сс. 324 (у серії „Студії до укр. граматики“, кн. 3), що спочатку вийшла як літографований курс. Автор спинається тут на так званій „Хозарській місії“ Костянтина, вважаючи її властиво за місію на Русь (сс. 77—150) та загадкових „руських“ перекладах у Херсонесі 860 р. (сс. 94—122). Критичну оцінку цієї праці подав Ст. Томашівський у „Kwartalnik-у Historyczn-ім“ (1928, зош. 1, сс. 115). В „Елізі-і“ продовжує В. Зайкин згадану минулого разу розвідку — „Chrześcijaństwo w Europie wschodniej w połowie X-go wieku, пор. кн. II, сс. 107—164 і кн. III, сс. 57—68, де йде мова про часи Ігоря й Ольги. Про те „Когда и где крестился Владимир Святой“ говорить Е. Шмурло („Записки Русского Историч. Общества в Праге“, кн. I, сс. 120—148). Оспорюючи тези покійного акад. А Шахматова й критично розважаючи корсунську легенду, автор приходить до висновку, що спочатку наступило оглашення Володимира й заручення його з грецькою князівною Анною, а вже пізніше хрещення й шлюб (Реп. С. Томашівського у Вас. „Записках“, т. III, в. 1—2, 1928 р., сс. 283—284). Широку розвідку про „Римъ и Русь въ домонгольскій періодъ (X—XIII вв.)“ надрукував по-російськи й німецьки М. Таубе у виданню „Ex Oriente“, Майнц—Вісбаден, сс. 163—195 + 196—223. Пор. реп. С. Томашівського у щойно згаданій книзі Вас. „Записок“ сс. 282—283).

Татарському наїздові, відгукові його на Заході в зв'язку з появою на соборі в Ліоні руського єпископа Петра та виясненню на тлі тогочасних політичних і церковних відносин, хто саме був цей загадковий гість із Русі, присвячені праці *С. Томашівського* — велика монографія — Предтеча Теодора Петро Акеревич, незнаний митрополит руський (1241—1245), уміщена в II томі Василянських „Записок“ (т. II, в. 3—4, сс. 221—313 і додаток на сс. 441—442: До історії питання: хто був архієпископ Петр 1245 р.?) й випущена трохи скорше з датою 1926 р., окремою відбиткою (рецензію на неї дав *В. Зайкин* у львівському журналі „Поступ“, ч. 5—6, сс. 184—185) і короткий нарис по-польському: Ruski epizod soboru Lugdunskiego 1245, Szkie Historyczny, Львів, сс. 32, що викликав рецензію *К. Малечинського* (K. Maleczyński) у „Kwartalnik-u Historyczn-omu“, 1927, zosz. 3—4, сс. 616—618, в якій оспорується тези нарису. Пор. ще рецензію *С. Томашівського* у Василянських „Записках“ (II, 3—4, ст. 453—454) на розвідку ксьондза *Умінського* (ks. J. Umiński): Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII w. i papież Innocenty IV, що вийшла у Львові ще 1922 р. (сс. XVII+152).

По-за тим можна відмітити тільки два знахідки до історії останніх літ Галицько-Волинського Князівства, а саме — Dwa przyczynki interpretacyjne polsko-ruskie z lat 1338 i 1340 проф. *Ст. Закшевського* (St. Zakrzewski) в „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie“ зом. 2, сс. 95—103: перший про князя „Lothka“, в котрому автор догадується Дедка, 2-й про татарсько-русько-польські відносини.

Старого літописання торкаються: *Карл Маєр* (Karl Mayer), що надрукував 1-й розділ — розвідку „Literaturwissenschaftliche Untersuchungen zur sogenannten Nestorchronik („Archiv für slavische Philologie“ Bd. 41, Heft 1—2 сс. 14—51), де критично розсліджує оповідання несторового літопису про битви, та *Е. Перфецький*, що в 147 томі „Записок“ Н.Т.Ш. умістив розвідку — Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша (ст. 1—54). В ній автор, спинившись на справі старого літописання взагалі і в слідках цього літописання у Длугошевій хроніці зокрема, доводить, що в основі її лежить літописний звід, зложений у Перемишлі між 1225—1241 роками. Доказові цієї гіпотези й присвячена розвідка. Складовими частинами цього гіпотетичного зводу обіцяє автор зайнятись у дальших своїх дослідках. (Гострі критичні уваги на працю Перфецького див. у статті *С. Томашівського*: До історії Перемишля і його єпископської катедри, Вас. „Записки“, т. III, в. 1—2, 1928 р., сс. 179—190).

Бібліографія.

А. Яковлів, Традиції української державности („Тризуб“, Париж, ч. 42, сс. 12—21).
В. Віднов, рецензія на кн. В. Кордта: „Чужоземні подорожі по Східній Європі“, Київ, УАН, 1926 („Літ. Вістн.“, кн. 9, сс. 89—91).
І. Борщак, Україна в Парижі. Мандрування її пам'ятки („Українські Вісти“, Париж, 1926, чч. 6—8, 10 і 16, 1927 р. чч. 18, 23, 27, 29, 42, 45, 49 і 50) — про українські зв'язки з Заходом від найдавніших до найновіших часів.
І. Крип'якевич, Міста і промисли за княжих часів. „Життя і Знання“, ч. 2, сс. 42—45.
Його жс., З давнього побуту [урядження життя й товариське життя], там же, ч. 3, сс. 76—78.
С. Т[омашівський], Найкрасша жінчина нашої історії [внука Володара Перемиського, жінка Вратислава Берненського]. „Український Голос“ (Перемишль), ч. 17.
І. Огієнко, Хрещення українського народу. „Канадійський Українець“ (Вінніпег), чч. 2—5 (передрук із варшавської „Духовної Бесіди“ 1925).
А. Вансзур, Kilka uwag o krytyce i krytykach „Szkołnictwa w Starej Rusi“, Львів, сс. 11 + 1 нен. (Відбитка з журналу „Mierwa Polska“, Рік 1, № 4, сс. 404—412).
А. Іщак, Уніонні і автокефальні змагання на українських землях від Данила до Ізидора. „Богословія“ (Львів), том V, кн. I, сс. 30—38, кн. 2—3, сс. 151—160.
М. Bobrzyński, Dzieje Polski, вид. 4-е, Гебетнер і Вольф, Варшава, т. I, сс. 296 + карта, надто § 27: Угри на Галицькій Русі, § 39: Прилучення Галицької Русі р. 1340, та замітки про історичну географію Галичини на сс. 286).
М. Голубець, За український Львів. Епізоди боротьби XIII—XV в. Віолетова „Нового Часу“, ч. 19, Львів, мал., сс. 80.

Середній період (до XIX в.). З праць, що захоплюють ще XIV в. можна відмітити тільки розвідку *К. Бадецького* (Karol Badecki): Zagi-nione księgi średniowiecznego Lwowa. Studium rekonstrukcyjne. Накладом громади м. Львова, сс. 65 + (3) + 4 табл. По-за тим лишається зазначити хіба рецензії на другу розвідку, що відноситься до XIV в. (і заходить у XVI в.), а саме оцінку *М. Розенберга* („Kwartalnik Historyczny“, сс. 158—161) і *М. Ляверта* (M. Laubert) — у „Histor. Zeitschrift“, Bd. 136, с. 187 книги *Л. Харевичевої* (Lucja Charewiczowa), Handel średniowiecznego Lwowa, Львів, 1925, сс. XI + 156 + карта.

Для історії XV в. маємо за те вже трохи більшу літературу. Ідучи хронологічним шляхом, приношуємо: дві коротенькі статейки *А. Прохаски* (A. Prochaska) під одним заголовком: Z dziejów Unji Jagiellońskiej (в „Ateneum Wileńskie“, зощ. 12, сс. 190—199), які обговорюють справу литовської корони й проєкт польсько-литовської унії 1446 р. й посередньо торкаються й нас. Литовсько-татарські відносини розглядає *Ф. Конечний* (F. Koneczny) у розвідці: Sprawy z Mengli-Girejem 1473—1504. (Там же, зощ. 12, сс. 138—189, зощ. 13, 287—348). Для історії Галичини XV в. маємо два видання: передовсім видання *В. Рольного*: Najstarsze Akta konsystorza Lwowskiego, часть I (1482—89). Wydał W. Rolny, nakł. T-wa Naukowego we Lwowie, сс. 4 нен. + XI + 1 нен. + 673 + 1 нен. Торкаються вони не тільки релігійних справ та відносин, але й взагалі тогочасного побуту. (Рец. *І. Крип'якевича* в Вас. „Записках“, т. III, 1928, в. 1—2, с. 265). Друга річ — це розвідка *П. Домбковського* (P. Dąbkowskiego): Stosunki gospodarcze ziemi halickiej w XV wieku, сс. 59 + 1 нен. (у вид. „Pamiętnik historyczno-prawny“, том III, зощ. 4). Тут мова про всі сторони господарського життя: землю, худобу, садівництво, рибальство, ловецтво, млинарство, корчемство, гірництво, ремесла, торгівлю, єврейство, гроші, убори, тощо.

XVI вік. Тут передовсім зацікавить українського історика видання Краківської Академії Наук — Akta Aleksandra, króla polskiego, wielkiego księcia litowskiego (1501—1506). Wydał Fr. Papée, Kraków, сс. XIV + 622, — (рецензію дав *К. Ходиницький* [К. Ch.] в „Ateneum Wileńskie“, зощ. 12, сс. 222—224). Про „уставу на волюки“ XVI в. пише *Л. Колянковський* (L. Kolankowski): „Pomiara włóczna“ („Ateneum Wileńskie“, зощ. 13, сс. 235—251).

Далі маємо видання громади м. Львова опису великої пожежі, що знищила цілком місто в 1527 р.: Memoriał pożaru miasta Lwowa. Z wstępem historycznym *А. Сзолівського*. Z aktów radzieckich, wydał i objasnił *К. Вадецький*, Львів, сс. 38 + 3 табл. (За цим описом зладив популярну статейку „Пожежа Львова в 1527 р.“ *М. Голубець*, у „Життю й Знанні“, ч. 3, сс. 78—80).

Економічної історії українських земель під Польщею торкається розвідка *Я. Рутковського* (Jan Rutkowski): Podział dochodów w żupach za Zygmunta Augusta, Познань, сс. 156; є це відбитка з V-го тому видавництва Towarzystwa Przyjaciół Nauk у Познані „Prace Komisji Historycznej“, що в цілості вийшов тільки в 1928 р. (рецензію на неї умістила *Jadwiga Turska* в „Kwart. Historycznym“, 1928, зощ. 2, сс. 354—359). Нарешті, щоб покінчити з XVI віком, згадаємо ще дві статті: *А. Прохаски* про земельні акти, їх первісний уклад і поділ у XVI в.: Pierwotny układ akt ziemskich, „Archeion“, Варшава, I, сс. 140—144 і Podział akt ziemskich w XVI w. Там же, II, сс. 58—70. В рівній мірі до XVI як і до XVII в. відноситься відома праця *Вл. Лозинського* (Wł. Lozinski): Życie polskie w dawnych wiekach, що вийшла в 1927 р. новим 6-м виданням (без ілюстрацій), Львів, сс. 4 нен. + 159 + 5 нен.

XVII вік. Започатковує історію України XVII в. брошура А. Чоловського: *Historja Lwowa od roku 1600 do roku 1772*“, Львів, сс. 20. Далі треба відмітити рецензію К. Чх. (К. Ходиніцького) на розвідку В. Доборовольської (W. Dobrowolska)—*Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich*, Перемишль, видання Tow. Przyjaciół Nauk w Przemyslu, 1926, сс. 236 — про багатих польських магнатів на Україні, уміщену в „Ateneum Wileńskie“, зош. 13, сс. 468—9.

Козаччини торкаються праці: М. Возняка, Мартин Пашковський про козацькі сутички з Татарами й долю ясиру („Записки НТШ“, т. 147, сс. 141—161), де автор передрукував з брошури 1615 р. цікаві для нас уступи з віршування Пашковського „Dzieje Tureckie“; І. Крип'якевич, Студії над державою Б. Хмельницького (там же, сс. 55—80), продовження розслідув автора внутрішньої історії Хмельниччини: розд. V — Гетьманські універсали (уклад, змога пізнати фальсифікати, спис універсалів; у додатку п'ять неопублікованих досі універсалів і одна стара травестія, польська), розд. VI — суд (головні питання); М. Возняк у „Записках“ НТШ, т. 146, сс. 161—165 подає у замітці — Битва під Загалем у сучасній польській пісні віршований опис битви зладжений С. Гадомським р. 1649, де оповідається про поразку полковника Голоти. Д. Оляничин, Із матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVII в. („Записки Берлінського Укр. Наук. Інституту“, I, сс. 113—138), де молодий історик знайомить нас з життям бранденбурзького посла на Україну 1657—58 р.р. О. Ахиллеса, з інструкцією, яку йому дав бранденбурзький уряд, та переговорами Ахиллеса з українським урядом на підставі тої інструкції (в додатку подаються й самі документи — інструкція, реляція та меморіал Ахиллеса); нарешті В. Віднов, З історії грошових знаків на Україні („Записки УГА“, I, сс. 78—96 і окремо, Прага, сс. 19) — про биття чехів П. Дорошенком у Лисянці й Самойловичем у Путивлі.

Релігійних відносин торкається стаття Франца (помилково замість Микола Андруска: Іван Хлопецький, перемиський православний єпископ — номінат в 1632—1633 р.р. („Записки НТШ“, 147, сс. 131—140), в якій висвітлюється неясна досі справа єпископства Хлопецького. По-за тим можна відмітити тільки низку рецензій у 4 випуску I-го тому Василянських „Записок“ на праці з 1923 р. присвячені Йосафові Кунцевичеві, як от Й. Скрутня, сс. 653—656 на праці Г. Гофмана (G. Hofmann): *Der hl. Josaphat i Ruthenica*, уміщені в „Orientalia Christiana“ та В. Толочка, сс. 660—661 — на праці Й. Скрутня й Ст. Семчука про Йосафата в „Альманаху українських богословів“, Львів, 1923 р.

XVIII вік. Насамперед годиться тут принотувати докладний огляд західно-українських голосів про Україну Д. Дорошенка: *Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts* в I томі берл. „Записок Укр. Наук. Інст.“, сс. 1—70, далі розвідку В. Віднова: Січовий архімандрит Вол. Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел („Записки НТШ“, 147, ст. 81—102), П. Домбковського (P. Dąbkowski): *Wykaz inducentów grodzkich halickich z XVIII w.* (властиво від кінця XVII-го) в „Archeion“, II, сс. 49—57, де подані прізвища канцеляристів, що реєстрували судові протоколи. Нарешті на закінчення слід згадати видання цікавої пам'ятки монастирського літописання „Синописисъ „плісненсько-підгорецького монастиря“, який від 1924 р. потроху друкує у Василянських „Записках“ їх редактор, Й. Скрутень (пор. т. I, в. 4; початки — у вип. 1—3). На цю інтересну хроніку 1699—1726 рр. свого часу звернув увагу, як знаємо, ще Ів. Франко у „Київській Старині“.

Бібліографія.

С. Любарський. Родина Угровецьких. До історії шляхти Холмщини [XV—XVI вв.] („Наша Бесіда“, ч. 4, сс. 5—6, ч. 5—6, сс. 10—12). *J. Fijalek.* Początki cenzury książek i pism w Kościele rzymsko-katolickim i w Polsce. „Sprawozdania Polskiej Akad. Umiejętności“, N 2 сс. 2—5 (між ин. є мова й про руські друки Швайпольта Фюля XV в.). *А. Чайковський.* Хотинська справа (в його брошурі: Московський цар Дмитро Самозванець, бібліотека „Ряс“, вип. 5—6, пор. сс. 37—60). *J. Skoczek.* Рецензія на брошуру: K. Charlampowicz, Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVII i XVIII stuleciu, Львів, 1924, сс. 47. („Minerwa Polska“, Львів, № 3, сс. 291—293). *Б. Лелазський.* Адамъ Кисель — русскій посолъ на сеймъ. „Временникъ Ставропигійскаго Института на 1928 г.“, Львовъ, сс. 17—24. *І. Борцак.* Як зустріла Європа смерть Богдана Хмельницького. „Українські Вісти“, ч. 40, сс. 3—4. *М. Андрусак.* Україна в писаннях хорватського черця Юрія Крижанича. „Поступ“, Львів, ч. 9—10, сс. 289—298. *Д. Чижевський.* Magister Іоган Гербіній і його книга про Київські печери 1675 р. „Книголюб“, III, сс. 20—34. *В. Андрієвський.* Значіння полтавського бою для української державности. „Табора“, Каліш, ч. 4, сс. 19—47. *І. Борцак.* Швецизна в тогочасній французькій пресі. „Українські Вісти“, ч. 36, фейл., сс. 3—4. *Його жс.* Смерть Пилипа Орлика. Там же, ч. 30, фейл. сс. 4. Скитъ Манявскій въ борьбѣ за православну вѣру, Львів, сс. 26. *В. Gruzewski.* Narad na prezidenta trybunalu (Rok 1765). Przyczynek biograficznoobyczajowy z drugiej polowy XVIII wieku. „Pamiętnik 30 lecia pracy naukowej profes. dr. Pr Dobkowskiego“, сс. 295—314.

Новіші часи XIX—XX вв. (до революції). Велика Україна. 1927-й рік у нас мало що приніс для історії колишньої російської України. Можна хіба приготувати невеличку статейку *І. Крип'якевича:* Михайло Максимович — історик („Записки НТШ“, 147, сс. 165—172), „Невиданий лист М. Драгоманова“, що його опублікував *І. Борцак* у паризьких „Українських Вістях“, ч. 34, с. 1; як догадується видаець, лист писаний десь у 2-й пол. 1880 р. до Бенуа Мальона або Елізе Реклю. Скажемо ще статтю *В. Біднова:* О. Лазаревський у „Літ.-Наук. Вістнику“, кн. 5, ст. 49—62. По-за тим можна приготувати нове видання знаної книжки покійного *Реймонта* (Wł. St. Reumont), Z Ziemi Chełmskiej. Wrażenia i notatki, вид. 4, Варшава-Краків, сс. 108, дуже цікаві „Мої спомини“ *В. Приходька* (про Подільську Духовну Семінарію в рр. 1899—1905) („Літ. Наук. Вістн.“, кн. 3, сс. 224—240, кн. 4, сс. 337—348, кн. 5, сс. 13—25 і кн. 6, сс. 117—128), та огляд *Марії Омельченко*, Шкільництво на Кубані [в останнє десятиліття перед революцією], Прага, сс. 16 (рецензія *В. Біднова* у „Літ. Наук. Вістн.“, кн. 11, с. 286).

Бібліографія.

Р. Лашенко. Визволення балканських словян і України. З приводу 50-х роковин війни 1877—78 рр. „Діло“, чч. 181—184. *І. Борцак.* Драгоманов у Франції. „Українські Вісти“, ч. 33, фейл. с. 3 (передрук у львівському журналі „Світ“, ч. 12, с. 4—6). *Сз. Pierkiewicz.* Polesie w końcu XIX stulecia. „Ziemia“, ч. 19. *Вол. Дорошенко.* Діти Шемета (Спомин зперед 30 літ) „Діло“, ч. 6, сс. 7—8. *Д. Дорошенко.* „Просвіти“ на В. Україні. (Зі споминів). Календар „Просвіти“, Львів, сс. 69—76 і окремо. *І. Крип'якевич.* М. Максимович—історик (Записки НТШ, т. 147, сс. 165—172). *В. Біднов.* О. Лазаревський (Літ. Наук. Вістн. кн. 5, ст. 49—62).

Галичина. Далеко більше, що цілком природно, появилася матеріалу для історії колишньої австрійської України. Отже тут насамперед годиться занотувати продовження згаданої минулого разу розвідки *А. Андроховича*, Львівське „Studium Ruthenum“ у 146 томі „Записок НТШ“ (сс. 33—118), де автор говорить про університетські й лицейські власті та професуру (з кінця XVIII в. до 1809 р.). Далі згадаємо брошуру *Йосифа Бяліні Холодецького* (J. Białunia-Choloddecki), Lwów w czasie wojen Napoleona Wielkiego w latach 1809—1814, сс. 32+1 табл. Покійний *О. Барвінський* у статті—М. Драгоманів про становище львівської „Правди“ і галицьке москвофільство та про автономію України („Літ. Наук. Вістн.“, кн. 3, сс. 241—247) дає пояснення до критики Драгоманова 1-го числа „Правди“, яку опублікував акад. К. Студинський в „Україні“, 1926 р., кн. 4. Син покійного,

Б. Барвінський видав велику монографію про галицько-українського історика, голову Наукового Т-ва ім. Шевченка (ще перед його реформою) Юліана Целевича, що помер 1892 р.: Др. Юліан Целевич, його наукова діяльність на полі української історіографії в світлі давніших та новіших дослідів. „Збірник Іст.-Філ. Секції НТШ“, т. XV, сс. VI+334+1 нен. Ціла книжка, по коротенькій біографії й бібліографії праць Целевича, присвячена оцінці його діяльності як історика, при чому автор sui generis зрозумів своє завдання і при обговоренню писань Целевича вдався в докладний розгляд роботи над кожною його темою перед ним і по ній, аж до найновішого часу. Розгляд цей дуже основний і совісний та інтересний, але така метода розвідки не може не викликати здивування. А щоб за гаргара вийшла, якби автор узявся в такий спосіб оцінювати працю якогось більшого, ніж Целевич, історика, напр. Костомарова? Це ж виходить уже не оцінка історіографічної діяльності даного ученого, а історіографія порушених у нього тем. Дев'ядесятих років мин. віку торкається друга стаття пок. О. Барвінського: Відповідь проф. М. Грушевському [на рецензію в 4-й кн. „України“ 1926 р. статті автора про заснування катедри історії України на львівському унів.] у „Літ. Наук. Віст.“ кн. 2, сс. 137—141. Вкінці зазначимо вихід частини 2-ої „Історії політичної думки галицьких Українців“ К. Левецького (Львів, сс. 433—736), де обговорюється галицько-українська політика від 1907 р. до вибуху світової війни. Характер 2-ої частини праці той самий, що й 1-ої (Рецензія в „Українських Вістях“ ч. 33, с. 4).

Бібліографія.

Z. Zborucki, Proces studentów samborskich (1837—1839), Львів, сс. 39. „Prace z historii nowożytnej uczniów uniwersytetu J. K.“, зоп. 1 Рецензія А. Кнота (А. Knot, „Minerwa Polska“, рік 1, N 3, с. 302). Його ж. E. Szerkawski i galicyjska ustawa szkolna z 1867 г., Львів, сс. 19+1 нен. (відбитка з журн. „Minerwa Polska“. № 4, сс. 371—387). І. Свенціцький, Дещо про науку, літературу і мистецтво Галицької України за останніх 40 літ, Львів, с. 6 (відбитка з „Діла“). В. Ваєрик, Львовський Ставропігонъ въ освѣщеніи изслѣдованіи И. И. Шараневича. „Временникъ Ставропігійскаго Института“ на 1928 г., Львів, сс. 5—15. С. Сірополко, Книгознавство в Галичині. „Книголюб“, II, сс. 20—26. Ю. Романчук, Т-во „Просвіта“ в перших часах свого розвитку. (Події і люди). Календар „Просвіти“ на р. 1928, Львів, сс. 31—44. В. Лукчи (Вол. Левицький), Календарі „Просвіти“ мого укладу. Там же, сс. 48—55. С. Шах, Календарі „Просвіти“. Історичний огляд. Там же, сс. 200—212. Ст. Смаль-Тоцький, Як будився зі сну український нарід на Буковині. Там же, сс. 62—68.

Найновіші часи (від світової війни до наших днів). Наддніпрянська Україна. Як кожного року так і тепер, період 1917—20 рр. принесе багато більших і менших статей і споминів, які колись стануть у пригоді майбутньому історикові цього часу. З більших річей відмітимо отсі: Вол. Дорошенко, Жандармські фантазії про український рух у часі війни на Україні та діяльність „Союза Визволення України“, „Діло“, чч. 100—103, фейл.; А. Маршинський, 3 днів Sturm und Drang.—(Календар-Альманах „Дніпро“ на р. 1928, Львів, сс. 60—79)—спомини про Катеринослав за революції, про Київ за Центральної Ради й більшовиків; докінчення споминів А. Животка, Визвольний рух на Подонню („Літ. Наук. Вістн.“, кн. 1, сс. 38—48) про осінь і зиму 1917 р.; В. Петрів, Спомини з часів української революції (1917—1921), Ч. I, до Берестейського миру. Накладом вид. „Червона Калина“, Львів, сс. 180,— про українізацію частин на фронті, похід на поміч Центральної Раді, аж до виїзду Центральної Ради до Житомира (рецензія Ф. Дудка в „Літ. Наук. Вістн.“, 1928, кн. 4, сс. 374—375); Р. Сушко, Січові стрільці за Центральної Ради. Календар „Червоної Калини“ нар. 1928, сс. 9—3 —

спомини про організацію 1-ої сотні С. С. та її участь у боях, від грудня 1917 р. до березня 1919 р., друквані спочатку у празькому журнальчику „Національна Думка“; *О. Севрюк*, Берестейський мир, Париж, сс. 15 (спомини, відбитка з „Українських Вістей“ чч. 19—22); *Д. Дорошенко*, Як було проголошено гетьманство у Києві 29 квітня 1918 року, Вінніпег, сс. 16 (відбитка з „Канадійського Українця“, 1926, чч. 51 і 52, передрук у львівській „Новій Зорі“, чч. 8—10); *В. Королів*, Кінець гетьманату. (Фрагменти спогадів). Календар-альманах „Дніпро“ на 1928 р., сс. 79—95; *Андре П'єр* (André Pierre), L'intervention française en Russie méridionale. „Le Monde Slave“. № 1, сс. 143—160 (за нарисом А. Гуковського в „Пролетарської Революції“ 1926, кн. 6—8); *А. Крезуб*, Повстання от. Зеленого проти Директорії в січні 1919 р. „Літ. Наук. Вістн.“, кн. 5, сс. 26—41.

По-за тим треба принотувати нове видання цікавих споминів польської поміщиці з Волині *Коссаж-Шуцької* (Z. Kossak-Szczucka), *Rożoga. Wspomnienia z Wołunia*, 1917—1919, вид. 4-е, Краків, сс. X+387+1 нен., а для польсько-радянської війни 1920 р. нове, 2-е, видання книжки *Й. Пілсудського* (J. Piłsudski), *Rok 1920*, Варшава, сс. 2 нен. + VI + 1 нен. + 378 + 4 нен. Для подій кінця 1920 року маємо протоколярні спомини *Ю. Магалецького*, Останній акт трагедії, Львів, сс. 55, відбитка з „Літ. Наук. Вістн.“, кн. 9—12.

Окремо зазначимо дві книжки про події на Кубані: *Л. Бича*, Кубань у кривому дзеркалі. (З приводу „Нарисів з історії революції на Кубані П. Сулятицького, Прага, сс. 88 (відбитка із збірника „Кубань“, сс. 193—278) та *П. Макаренка*, З життя Кубані під комуністичною владою (1920—1926), Прага, сс. 120, відбитка із згаданого вище збірника, пор. сс. 75—192).

На закінчення годиться згадати нариси проф. *Рене Мартеля* (René Martel): *La question d'Ukraine* друквані у журналі „Le Monde Slave“ № 11—12, сс. 337—371, де подані відомості про УСРР, а також про становище Українців за межами УСРР—під Чехами, Польщею й Руминами (Басарабія й Буковина). Нариси ці вийшли й окремою брошурою, сс. 35 (рец. *А. К.* „Літ. Наук. Вістн.“, 1928 р. кн. 6, с. 191).

Бібліографія.

Д. Дорошенко, Київ в перших днях революції. „Український Голос“ (Перемишль), ч. 10, фейл. (передрук 1-ої половини X-го розділу 1-ої частини „Споминів“ автора, що вийшли в світ р. 1923). *П. Корсунівський*, Перші дні революції 1917 р. (Зі споминів очевидця). „Свобода“ (Джерзи Ситі), чч. 264—266. *В. Садовський*, Центральна Рада та її роля в відновленні української державности. „Тризуб“, ч. 16, сс. 7—12. *В. Королів-Старий*, Центральна Рада. (Згадка). Там же, сс. 20—23. *О. Лотоцький*, Листки з пам'яті. Там же, ч. 22—23, сс. 13—18. (1917-й рік і останні часи гетьманату). *Г. Юртин*, Другий всеукраїнський військовий з'їзд. „Народня Воля“, (Скряптон), чч. 86—88 (Передрук із „Літ. Наук. Вістника“, 1923 р.). *В. Сулятицький*, З історії формування 2-го Січового Запорізького корпусу на південно-західному фронті в році 1917. (Спомини). „Табір“, Каліш, ч. 4, сс. 71—86. *Б. Монкевич*, Піонери українського війська. Там же, сс. 9—18. (Про творення полку ім. Б. Хмельницького). *Його ж.*, Із днів змагань. (Уривок з воєнних споминів). „Поступ“, Львів, ч. 7—8, сс. 207—211. (Полк Б. Хмельницького, повстання Полуботківців, Товариство ім. Полуботка). *В. Завадський*, Знадібки до історії 1-го укр. полку ім. Б. Хмельницького. Кал. альманах. „Дніпро“ на р. 1928, сс. 113—116. *І. Луца*, Як я пішов у революцію. (Уривок із щоденника). Там же, сс. 95—99. (Про роки 1917—1919). *В. Завадська*, З київських споминів. Там же, сс. 107—112. (1917—1919 рр.). *Б. Монкевич*, Полковник Болбочан у Києві. „Поступ“, ч. 3—4, сс. 106—111 (грудень 1917—січень 1918 р.). *Р. Сушко*, Врат на брата. (Матеріяли до історії Ударної Групи С. С.) Календар „Червоної Калини“ на 1928 р., сс. 53—58. (Січень 1918 р.). *О. Удовиченко*, Перша боротьба за Київ. „Тризуб“, ч. 45, сс. 11—17. (Січень 1918 р.). *А. Маруценко-Богданівський*, Штурм арсеналу [в Києві, в лютому 1918 р.] „Табір“, Каліш, ч. 5, сс. 20—23. *І. Кедрик*, Берестейський мир. „Ілюстрований український національний календар“ на р. 1928, вид. „Українського Голосу“ (Перемишль), сс. (1—9). *Д. Донцов*, Мазепинський мир. Календар „Червона Калина“ на 1928 р., сс. 37—43. *Б. Монкевич*, Бере-

стейські мирові переговори в світлі мемуарів державних мужів центральних держав. Наша Бесіда", Варшава, ч. 3, сс. 8—10. *Д. Дорошенко*, Гетманство 1918 года на Україні, „Голос Минувшого“ (Париж), № 5, сс. 133—164 (Рец. *Ст. Сірополька*, „Літ. Наук. Вістн“, кн. II, сс. 285—286). *Характерник*, Згадки минулого. „Літ. Наук. Вістн“, кн. 11, сс. 227—238. (Про 1918 р.). *Д. Левицький*, Перед вибухом. (Спомини з 1918 р.). „Літописр. укр. Націон. Календар“ на р. 1928, вид. „Укр. Голосу“ (Перемішль) сс. (1—3). (Перед протигетьманським повстанням). *Б. Монкевич*, Слідами Запорозжців. „Табора“, Каліш, ч. 5, сс. 63—82. (Окрема Запорозька, Днівізія на Харківщині від червня 1918 до кінця року, її бої з більшовиками). *Його ж*, Слідами нових запоріжців. Замітки до історії Запорізького Корпусу. „Наша Бесіда“, ч. 1, сс. 8—9, ч. 2, сс. 8—11, ч. 4, сс. 12—13, передрук, „Поступ“ Львів. *А. Крезуб*, Мотовилівський бій. Календар „Червона Калина“ на 1928 р., сс. 70—75. (Листопад 1918 р.). *В. Бобрів*, Зустрічі та портрети. Отаман Зелений. „Свобода“ (Джерзи Ситі), ч. 172. *О. Думін*, До історії повстання от. Зеленог проти Директорії УНР. Там же, чч. 227 і 228. *В. Бобрів*, До зустрічей і портретів. Там же, ч. 229. *М. Стечишин* Українська дипломатична місія в Вашингтоні. „Український Голос“ (Вінніпег) чч. 36—38 (передрук у „Діло“, чч. 227—229 під заг. „До історії Української дипломатичної місії у Вашингтоні). *Характерник*, Моя подорож до Києва через фронт у квітні 1919 р. Календар „Червона Калина“ на 1928 р., сс. 114—120. *Л. Дулу*, На Україні. Там же, сс. 90—98. (Серпень—жовтень 1919 р.). *В. Завадська*, Спомини з одного дня в Києві 31 VIII 1919 р. „Народня Воля“ (Скрентон, ч. 106 (передрук із „Літерат. Наук. Вістн“, 1926 р.). *Р. Фріш*, Із дав слави артилерії УГА (Сторінка до історії 6-го гарматного полку УГА). Календар „Червоної Калини“ на 1928 р., сс. 146—150. (Вересень 1919 р.). *Є. Вировий*, Як російська добровольча армія нищила на Україні українські книжки. „Книголюб“, ч. II, сс. 26—30. *В. Проходи*, Записки до історії Сірих або Сірокупанинків. Ч. II, Табора, ч. 5, Каліш, сс. 47—62. (Події на Волині від 16. V до 25 VII 1919 р.). *В. Бобрів* (Смутний), Руїна. (Спогади) „Свобода“ (Джерзи Ситі), чч. 30—41, 98—106. (Осінь 1919, зима 1919—20 рр.). *А. Шустикевич*, Спомини з Одеси. Календар „Червоної Калини“ на 1928 р., сс. 102—114. (Грудень 1919 до пол. червня 1920 р.). „*Кубань*“, „Народня воля“ (Скрентон), чч. 58—60 і 62. *Ф. Щербина*, Кубань в прошлом і настоящем. „Кубань“, вид. „Громади Кубанців“, Прага, 1926, сс. 14—37. *К. Безкровний*, Кубань в революції. (Рецензія на книгу *П. Сулятицького*, Нариси з історії революції на Кубані, т. I, Прага 1925). „Нова Україна“, Прага, ч. 1—2, ст. 80—88. *Л. Бич*, Кубанська Рада і внутрішня політика. „Наш Край“ (Прага) № 1, сс. 4—14. (Роки 1917—1919). *П. Макаренко*, Кубанська Рада й зовнішні зносини Кубані. Там же, сс. 14—20 (1917—19 рр.). *К. Пłosий*, Коли почалася українізація на Кубані. Там же, сс. 26—29. (1917—19 рр.). *Е. Лукашевич*, Граф М. Тишкевич. „Літ. Наук. Вістник“, кн. 5, сс. 86—89. *В. Нелмирич*, Український меценат. „Діло“, ч. 85 фел. (про М. Тишкевича). *І. Красовський*, Сумні спомини. „Українські Вісти“, Париж, чч. 51 і 54 фел. (Осінь 1919 р.—М. Тишкевич—дипломат).

О. Білоусенко, Уривки з пам'яті. (На могилу П. І. Чижевського). „Тризуб“ ч. 17—18, сс. 12—14. *Іда Б—ка*, Останні місяці життя П. І. Чижевського. Там же, сс. 21—26. *О. Вілінський*, Деякі спогади про П. І. Чижевського. Там же, сс. 19—21. *М. Є(рему)*, Із споминів про П. І. Чижевського. Там же, сс. 16—18. *І. Кузович*, Перегнута сторінка. (Із спогадів про П. І. Чижевського). Там же, сс. 14—16. *В. Прокопович*, Дух бодр. (Пам'яті П. І. Чижевського). Там же, сс. 6—12. *В. Левинський*, Л. Юркевич. Львів, с. 16. (Рец. „Українські вісти“ ч. 35, с. 4). *В. Барвінський* Академик Д. І. Багалій. „Діло“, ч. 279, фел. (Передрук із „Культури і Побуту“). *А. Чигиринець*, Академик Д. І. Багалій. „Тризуб“, ч. 48, сс. 6—9.

Західня Україна. З поважніших розвідок для історії найновішого часу можна вказати тільки одну, а саме статистичну розвідку *В. Садовського*: Людність західно-українських земель по польському перепису 30 вересня 1921 року („Студії з поля суспільних наук і статистики“, т. IV, вип. 1, сс. 51), де подана основна критика польського перепису. По-за тим маємо дрібні річі, які подаємо в бібліографії.

Бібліографія.

І. Іванець, Конюхи. „Світ“, Львів, ч. 13—14, сс. 7—10 (передрук—„Народня Воля“ Скрентон, ч. 102)—спомини про битву Січ. Стрільців із російським військом улітку 1917 р. *Л. Ленкий*, Стрільцьким шляхом. Там же, сс. 10—12. (Становище Січ. Стрільців під Конюхами 1917 р.). *М. Заклинський*, Перед десяти роками. Там же, сс. 13—16. (Спомини про позиційне життя під Конюхами). *Л. Макарушка*, Маланка 1919 р. під Львовом. Календар „Червоної Калини“ на р. 1928, сс. 132—139. *Е. Яворівський*, Бій під Сигнівкою. Там же, ст. 65—69. (Українсько-польський бій у січні 1919 р.). *В. Й.* Група

„Україна“, березень—квітень—8.

Крученичі підчас польської окупації в травні 1919. Там же, сс. 78—83. *О. Czarnowski*. Polacy prawoslawni na Rusi. Бересть, сс. 117 + 5 нен. (Рец. А. С., „Sprawy Narodowosciowe“, Варшава 1928, № 6, сс. 804—805). *Wl. Kubijowicz*. Rozmieszczenie ludności na Polesiu. „Sprawozdanie Koła Geografów Uczniów Jagiell.“, Краків, 1926. *I. Wąsowicz*, Narodowości Rzeczypospolitej Polskiej według spisu z 30. IX. 1921 r. (Atlas ścienny Polski, XIV. Książnia-Atlas, Львів—Варшава). *Еп. Й. Боцян*, Статті про нього з приводу смерті. „Богословія“ (Львів), т. V, кн. 2—3.

Закарпатська Україна. Вилучуя матеріал до історії так званої „Подкарпатської Русі“ окремо з огляду на окрему віддавна її долю. Отож для пізнання історичної території Закарпаття маємо невеличкий знадібок відомого дослідника його—*А. Петрова*: Древнѣйшая церковнославянская грамота 1404 г. о карпаторусской территории. Ужгород, сс. 15 + I табл., де фототипічно репродукована грамота, що відноситься до заснування Грушівського монастиря в Мармароші. Дали знаний місцевий учений, недавно вибраний дійсним членом Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, *Василь Гаджєга* містить у 5-му томі „Наукового Збірника“ ужгородської „Просвіти“—Додатки к історіѣ Русинѣв и руськихъ церквей в жупѣ Уточа“, ч. 2-га (ст. 1—62), важні для історії церковної й взагалі церковних відносин XIV до пол. XVIII в., та дві довші статті в журнальчику „Подкарпатська Русь“: Історія катедральної капитули греко-кат. епархії Мукачевської (від року 1771-го), ч. 7—10, сс. 160—163, 182—186, 211—214 і 231—235) і О первыхъ початкахъ народнаго школьництва на Подкарпатскойъ Руси (від XV в. до нового часу) (чч. 1—5, сс. 8—10, 29—33, 55—57, 82—86 і 110—114).

По-за тим відмічу брошури *Ф. Заплеталя* (F. Zapletal): A. I. Dobrjanskij a naši Rusini r. 1849, Прага, сс. 96, на яку дав основну рецензію *Фр. Тихий* (Fr. Tichý) у пражькому журналі „Bratislava“, ч. 2, сс. 297—299 й *Ф. Тухого*, Bohuš Nosak a Podkarpatskí Rusini (окрема відбитка, сс. 11, з „Sborník Matice Slovenskej“, зоп. 1—2) та велику працю *А. Петрова*, видану чеською Академією Наук: Sborník Fr. Pestyho - Helységnévtara — Soznam osad v Uhráh z r. 1864—65 jako pramen historicko-demografickýchъ údajů slovenskýchъ a karpatoruskýchъ osadách. Прага, сс. VI + 158 + 1 нен. Про сам цей списе надрукував автор розвідку („Popis a kritické ocenění“) у „Věstnik-u kr. Ceske Spolecnosti Nauk“, і окремо, Прага, 1926, сс. 93, а тепер вибрав і дав у чеському перекладі з малярської мови увесь той матеріал, що відноситься до українських і словацьких осад.

З найновішої історії Закарпаття маємо брошуру *І. Камінського*; Історія Центральної Русской Народной Рады, Ужгород, сс. 52.

Бібліографія.

J. Král. Rozdělení Podkarpatské Rusi na výrobní oblasti a na přirozené krajiny zemědělské. Реферат на пражькому географічному з'їзді 1924 р. (Див. „Sborník Geograf.“, сс. 392—393). *I. Húsek*. Národopisná hranice mezi Slovákы a Karpatorusy. Реферат на тім же з'їзді, резюме в „Sborník Geograf.“, сс. 297—306; в повнім вигляді вийшов у Братиславі 1925 р. (див. рецензію *А. Фішера*, „Lud“, Львів, сс. 94—96). *П. Яцко*, Минувшина „Облого“ Маковичього замку (1240 р., під Бардіївом). „Подкарпатська Русь“, ч. 9, сс. 201—205. *Н. Фридман*. До історії основаня села Ясїня и жидівської колонізації. Там же, ч. 6, сс. 145—148 і ч. 7, сс. 167—170. *А. Петров*. Národopisná mapa starýchъ Uher podle Lexiconu na sklonku 18 století. „Sborník Geograf.“, сс. 353. *Ю. Русакъ*, Очерки культурної історії Подкарпатської Русі, Ужгород, сс. 18 + 2 нен. *П. Подк.* Руїни на культурній місці у Русинѣв Галицкихъ при кінці XVIII и початку XIX ст. „Подкарпатська Русь“, ч. 9, сс. 205—211 і ч. 10, ст. 228—231. *Ю. Гаджєга*, Краткій обзоръ научной діяльности Ю. И. Венелина (Гуцы). Вид. „Общества им. Духновича“, вип. 29, Ужгород, сс. 41 + 3 нен. *И. Кондратович*, Борьба за руський языкъ в ужгородской гимназии. „Подкарпатська Русь“, ч. 6, сс. 132—136. *Р. К.*, „Просвіти“ в Закарпатській Україні. Календар львівської „Просвіти“ на р. 1928, сс. 77—81.

Заморська Україна. З історії української заокеанської колонізації цікаві відомості подає книга свящ. *П. Божика*, Церков Укра-

їнців в Канаді. Причинки до історії українського церковного життя в Бритійській Домінії Канаді за час від 1890 до 1927 року. Вінніпег, сс. 335 + 1 нен. Книжка ця має ширший зміст, ніж то показує заголовок, і торкається не лише церковно-релігійних справ і відносин у життю канадійських Українців. Прихильну рецензію на цю працю П. Божика подав А. Ч. у ч. 25-му „Канадійського Українця“, див. с. 6 та в т. 3-м, вип. 1—2 Вас. „Записок“, 1928 р., сс. 253—255.

Окремі місцевості. В додатку до вищесказаного вчислимо на цьому місці праці, які відносяться до поодиноких міст і місцевостей України — Наддніпрянської й Наддністрянської, а які не увійшли до інших рубрик тому, що торкаються різного часу й виходять по-за всякі підрозділи. З більших праць згадаємо тут хрестоматію *Северина Пишибильського* (S. Przybylski): *Kresy wschodnie Rzeczypospolitej*. Opisy i obrazy przeszłości, Львів, с. 276. Тернопільщині присвячена збірна праця А. Чоловського й Б. Януша (A. Czołowski i B. Janusz): *Przeszłość i zabytki wojewódstwa Tarnopolskiego*, Тернопіль, 1926 (вийшла одначе в 1927 р.), сс. VIII + 198 + 2 нен. + 78 табл. 1 мапа.

Крім згаданої вище, в рубриці преісторії, розвідки Б. Януша про доісторичні часи, книга ця містить ще такі праці: А. Чоловського, *Історична минувшина* (сс. 15—45) і замки (сс. 47—138) та Б. Януша, *Доми божі, двори пам'ятники* (сс. 135—193), книгу замикає список місцевостей (сс. 195—198). Рецензії: М. Голубця (Василіянські „Записки“ I, вип. 4, сс. 649—651) й Пивоцького (Ks. Piwocki), „*Czasopismo Geograficzne*“, 1928, зом. 2—3, сс. 168—172). До Лемківщини відносяться цікаві дописи в „Ділі“: *Оче*, Лист зі Щавниці (чч. 198—200)—уваги про теперішнє й минуле Щавниці—й викликані цим листом фелетони *Вол. Ринявця*, Щавниця й околиця (спомини 73-літнього), чч. 257—260, що значно доповнюють опис *Оче*. Крім цього згадаємо брошуру *І. Квеціньського* (Ignacy Kweciński): *Zamek królewski w Nowym Sączu*. (Wspomnienie historyczne. Stan obecny. Planu odbudowy). Новий Санч, сс. 40 + 3 табл.

Бібліографія.

А. Яковлів, Чигиринський замок. „Тризуб“, ч. 35, сс. 3—7. М. Голубець, Белз Бусько-Звенигород, Бібліотека „Нового Часу“, ч. 21, Львів, сс. 32. *Пого-ж*, Тербовля Бібліотека „Нового Часу“, ч. 20, Львів, сс. 24.

Релігійні відносини.

Окремо також годиться згадати й за праці, присвячені історії церкви й взагалі релігійним відносинами на Україні, передовсім огляд *W. Z.* (В. Заїкина), *Najnowsze prace ukraińskie z historii kościoła* (1920—1927), „*Ελπίς*“ кн. III, сс. 102—111, та його-ж рецензію, там же (кн. II, сс. 173—178) на брошюру В. Липинського—*Релігія і церква в історії України*, видану 1925 р. у Філадельфії. Книжка акад. М. Грушевського, *З історії релігійної думки на Україні*, що вийшла у Львові теж у 1925 р., викликала в 1927 р. дві рецензії—*В. Заїкина* у згаданому вище його огляді й *Ф. С.* в Василіянських „Записках“ (Том II, вип. 3—4, сс. 459—461). В „*Orientalia*“ *Christiana* (Vol. X, № 39) під наголовком: *La Confession orthodoxe de Pierre Moghila Metropolitte de Kiev (1633—1646) approuvée par les patriarches grecs du XVII-e siècle* надруковали езуїти А. Мальві й М. Вільє (Antoine Malvy et Marcel Viller) невиданий досі латинський текст пам'ятки з своїм вступом і критичними увагами. (Париж, сс. CXXXI + 205).

Бібліографія.

С. Томашієвський, Рецензія на працю Джованні Меркати (Giovanni Mercati), *Scritti d'Isidoro il Cardinale Ruteno e codici a lui appartenuti che si conservano dnella Biblioteca Apostolica Vaticana*, Рим 1926 сс. XI + 176 + V (Вас. „Записки“, т. II в. 3—4 сс. 444—5).

Архіви й рукописи.

На закінчення нашого огляду праць до історії треба згадати й за низку архівалій. Це буде рівночасно й вступом до розділу літературного. Отож у першу чергу слід принотувати опис *Я. Горбунського*: Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ у Львові, який вийшов окремою відбиткою з Василянських „Записок“ (т. I в. 2—3, 1925 р. і в. 4, 1927 р.) у „Бібліотеці Записок Чину св. Василя“, ч. 5, Жовква, сс. 114. Далі згадаємо за продовження опису *К. Королівського*: Каталог Прокураторського Архіву в Римі („Записки“ Василян, т. II, вип. 3—4, сс. 362—375), та *Яна Смолки* (Jan Smolka): Katalog Archiwum aktów dawnych miasta Przemysla, Перемишль, сс. XVI+240. Рец. *Яна Птаського* (Jan Ptaśnik) умістив „Kwartalnik Historyczny“, 1928, зощ. I, сс. 100—102, *І. Кривецького*—„Нова Зоря“, Львів, 1928, с. 22.

Відомості про архів перемиської римо-католицької єпископії подає брошура *Яна Кволека* (Jan Kwolek): Archiwa diecezji Przemyskiej ob. Іас., Перемишль, сс. 68, (вийшла відбиткою з „Kroniki Diecezji Przemyskiej“, зощ. 10). Рец. *І. Кривецького*—„Нова Зоря“, Львів 1928, ч. 77. Вичерпні відомості про польські збірки в Польщі й на чужині (архіви, музеї, бібліотеки—в тім і приватних людей) знаходимо в старанно обробленій праці *Е. Хвалевіка* (E. Chwalewik): Zbiory Polskie, Краків, т. I, А—М., 1926, сс. ІХ+490, т. II, N—Z, 1927, сс. 4 нен. 559+1 нен. Тут вичислені й усі збірки на українській території. (Негативну оцінку щодо Basilianica у книзі Хвалевіка дав *Й. Скрутень* у Вас. „Записках“, 1928 р. (т. 3, в. 1—2, сс. 273—276).

Далі відмітимо книжку *А. Урбанського* (A. Urbański): Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. Zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie, Варшава, сс. 135+1 нен. й замітку *Р. Меніцького* (R. Mienicki): Notatka o zaginionem archiwum Jaroszyńskich w Kunie, в котрім було багато цінних рукописів і до нашої історії („Archeion“, I, сс. 215—219).

Нарешті про польські апетити на наші пам'ятки свідчить статейка *Л. Бялковського* (L. Białkowski): Co powinnismy rewindykować z Kijowa (там же, сс. 61—65). Покликаючись на ризьку умову, автор домагається звороту цілої низки рукописних пам'яток до української історії тільки на тій підставі, що вони походять з тої части Волини, яка за ризькою умовою відійшла під Польщу. Автор невдоволений з уряду УСРР, що той зовсім слушно відкидає таке домагання.

Нарешті тут же принотуємо бібліографічний реєстр *П. Богацького* Українця з журналу „Časopis Českého Museum“ від початку його існування по 1926 рік (1827—1925) в „Записках“ НТШ, т. 146, сс. 203—214.

4. Історія літератури.

В ділянці критики слід зазначити велику працю *Л. Білецького*, Основи літературно-наукової критики (спроба літературно-наукової методології) якої 1-ий том загального характеру (Впривід) вийшов накладом Укр. Громадського Фонду у Празі в 1927 р., хоч і позначений у наголвку р. 1925-им, сс. 307+4 нен. Рецензію на цю працю дав *К. Копержинський* в „Україні“, 1927, кн. 5, сс. 151—154.

Старі часи. З річей загального характеру тут можна зазначити тільки рецензію *А. Брікнера* на досі випущені томи „Історії україн. літератури“ акад. М. Грушевського й М. Возняка („Zeitschrift f. slav. Philologie“, Bd. IV, Heft 3—4, сс. 462—471).

Для київського періоду *Г. Бараца*, Собрание трудовъ по вопросу о еврейскомъ элементѣ въ памятникахъ древнерусской писъ-

менности, том I, Отд. 2. Париж, ст. 331 + 915 + 2 нен. Ширшу рецензію на нове видання розвідки того самого автора „О составителях „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ и ея источникахъ, преимущественно еврейскихъ“, що вийшла в Берліні 1924 р. (ст. 12 нен. + 263), умістив у журналі „Slavia“ (VI, зош. 1, сс. 172—180) *А. Флоровський*, збиваючи натягнені висновки покійного дослідника.

Трохи більше знадібків маємо до літератури про славетне „Слово о полку Ігоревім“.

Тут насамперед треба назвати розвідку *В. Ржици*, Проблема стихосложенія Слова о Полку Ігореве („Slavia“, VI, зош. 2—3, сс. 352—379), де подано огляд питання від Востокова почавши й на Сіверсі скінчивши—ширше спиняється автор на поглядах покійного Ф. Корша й нашого вченого Ф. Колесси. Слід також згадати й за вступну статтю *А. Брікнера* до нового польського перекладу „Слова“, що його зладив відомий поет *Ю. Тувім*: *Słowo o wprawie Iгора. Przełożył Julian Tuwim. Wstępem i objaśnieniami zaopatrzył A. Brückner.* (Краків, сс. XVII + 43 + 1 нен.¹⁾).

Поза тим маємо кілька рецензій: *Л. Білецький* у замітках під головком: Студії про Слово о полку Ігоревім („Суспільство“, V—VI, сс. 146—148) оглядає студії Орлова, акад. М. Грушевського—в II т. його „Історії укр. літ.“, та акад. В. Перетца; на згадані праці останнього маємо ще рецензії акад. *М. Сперанського* („Slavia“ VI, зош. 1, сс. 180—182) та *Н. Гудзія* (*Zeitschrift f. slav. Literatur*, Bd. IV, Heft. 3—4, сс. 485—490).

Середній період. Тут маємо для XVI віку цікаву розвідку *Я. Янова* (*Jan Janow*), *Zródła Ewangelji Peresopnickiej* („Slavia“, V, зош. 3, сс. 470—499), в котрій доводиться, що Пересопницька євангелія перекладалася з сучасних польських перекладів. Для XVII в. маємо теж одну тільки розвідку *Ю. Яворського*, *Ветхозавѣтныя библейскія сказанія въ карпаторусской церковно-учительной обработкѣ конца XVII-го вѣка* („Науковий Зборник“ ужгородської „Просвіти“, т. V, сс. 125—204 і окремо, Ужгород—Прага, сс. 80), яку зрецензував *К. Штена* у „Первісному Громадянстві“ (1928, вип. 1). Трохи більше матеріялу маємо для XVIII віку. Тут передовсім відмітимо працю *Я. Гординського*, „Милость Божія“ українська драма з 1728 р. („Записки“ НТШ, т. 146, сс. 1—32). Це є 2-га частина праці (перша появилася ще в т. 136—7). Тут автор досліджує звязок драми з козацькими літописами, вплив на неї народніх пісень і книжних віршів, поеми С. Твардовського та звязок із старою українською драмою й драматургією західноєвропейською. В цім же томі „Записок“ маємо й дві праці *М. Возняка*: „Знадібки до української великодньої драми“ (сс. 119—153) й „Староводолазька Олександрія з 1753 р.“ (сс. 213—218). В першій містяться дві статті—в одній знайомить нас автор із великодньою драмою в тексті проповіді (збірнику проповідей з Закарпатської України П. Колочавського з 30-х рр. XVIII ст.), та її мовою; в другій: „До тексту Слова о збуренню пекала“ подає текст драми зі збірки Петрушевича, кінця XVII в., без тих змін, що їх поробив Франко у своїм виданню іще драми. Друга праця—це замітки про текст Олександрії в рукопису 1753 р., що переховується в бібліотеці Красінських у Варшаві. Вкінці треба відмітити два видання з поля проповідництва. *О. Макарюшка* видав у василіянських „Записках“ (т. I, вип. 4, сс. 479—568) „Слова Климентя Костецького“, подаючи характеристику автора, греко-католицького священника по-

¹⁾ Роком швидче вийшов і новий чеський переклад „Слова“ зладжений П. Пачком із вступом перекладчика: *Píseň o vpravě Igorově. Přeložil a úvod napsal Pavel Pačák. Praha, J. Otto, 1926, с. 49.*

ловини XVIII ст. та його творів. Праця ця вийшла й окремою відбиткою (Жовква, сс. 80+1 нн., „Бібліотека чину св. Василя“, ч. 5). В тих же „Записках“ (т. II, в. 3—4, сс. 336—353) подав *Г. Кінаа* віршовані „Правила наставлення“ А. Коцака, закарпатського священника XVIII в.

Бібліографія.

С. Томашівський, Рецензії на розвідки: С. Розанова, К вопросу о „Житіи преп. Антонія Печерскаго“ і В. Пархоменка, В какой мѣрѣ было тенденціозно не сохранившееся древѣйшее „Житіе Антонія Печерскаго“ („Извѣстія отд. русск. яз. н слов.“ 1914 р.) „Kwartalnik Historyczny“, зощ. 2, сс. 312—315.

F. Tichý — Рецензія на „Історію укр. літератури“ М. Возняка т. III, ч. 2, Львів 1924, „Slovansky Přehled“ ч. I, сс. 69—70.

Нові часи. (XIX і XX вв.). *Вол. Дорошенко* у нарисі: Василь Наріжний. Слово на вихід в українському перекладі його роману „Бурсак“ („Життя й Знання“, Рік 1, ч. 1, сс. 26—30) пригадав галицько-українському громадянству постать цілком незнамого йому українсько-російського письменника, предтечу М. Гоголя. Кілька цікавих знадібків маємо про Шевченка. *П. Богацький* у інформативнім огляді—Нове про Шевченка („Літ. Наук. Вістн.“, кн. 5, сс. 63—77 і кн. 6, сс. 129—136) знайомить читачів з літературою про Шевченка за рр. 1924—1927. *Л. Білецький* у „Записках“ НТШ (т. 146, сс. 181—202) у розвідці — „Марьяна Черниця“ Т. Шевченка — подає історію тексту поеми. Акад. *Ст. Смалъ-Стоцький* у „Літ. Наук. Вістнику“ пояснює поеми „Чигирин“ (кн. 7—8, сс. 266—279) і „Великий Лъох“ (кн. 6, сс. 137—148). *В. Щурат* у фейлетоні: У Шевченка в Києві в 1846 р. (перемиський „Український Голос“, чч. 11 і 12) знайомить нас у своїм перекладі зі споминами Поляка Юліана Беліни-Кенджицького про Шевченка в 1846 р. (в оригіналі спомини Кенджицького надрукувала в лютому 1918 р. „Gazeta Lwowska“ під нагол. „Czarna Książeczka“). *Є. Вировий* у замітці—Скільки коштувало пражське видання творів Шевченка р. 1875—76 („Книголюб“, ч. 1, сс. 19—21) відповідає на це питання за рахунками О. Русова в книзі замовлень друкара Е. Грегра, яка збереглася в його спадковців. Поза тим можна відмітити ще широку рецензію *А. Воскресенського* на працю А. Багрія, Т. Шевченко в літературній обстановці, що вийшла р. 1925-го в Баку („Slavia“ VI, зощ. 2—3, сс. 536—548), але в цій рецензії більше говориться з приводу Шевченка, ніж про Шевченка, а саме торкається автор різних питань літературознавства зв'язаних із студіями письменника взагалі.

Для Куліша можемо принотувати лише статтю *В. Віднова*, П. Куліш і його переклад св. Письма („Книголюб“, ч. II, сс. 1—10). Більше знадібків викликали як звичайно Франко, а також Кобилянська (з нагоди ювілею) й М. Черемшина — з приводу смерті. *В. Щурат* публікує у фейлетонах „Діла“ невідому статтю Франка „Закон про риболовство“, супроводячи її своїми увагами про час і мотиви її написання (див. чч. 204 і 205: Франків „Закон про риболовство“). Польський учений *Г. Бігеляйзен* у львівському журнальчику „Літературні Вісти“ оголосив „Мої спомини про Івана Франка“ (пор чч. 1—4, і 5—8 або 9; ч. 5—8 було сконфісовано і несконфісовані річі, в тім і спомини Бігеляйзена, увійшли в ч. 9-е). На жаль спомини друкувалися надто гомеопатичними давками й перепинилися через невихід від довшого часу „Вістей“. Депо докидають до характеристики Франка яко письменника й людини й „Мої спогади про д-ра Івана Франка“ о. *Зиновія Флонта* („Діло“, ч. 117, фейл.) і *В. Лукіча*, Іван Франко. Кілька спогадів і кілька здогадів його сучасника і співробітника (друкувалися у філадельфійських „Епархіяльних Вістях“, чч. 2—4 і вийшли окремою брошурою, Philadelphia Pa, сс. 19).

До речі ad memorem читача: названий В. Лукич це зовсім не Василь Лукич (Вол. Левицький) відомий і заслужений діяч, а зовсім хто инший — безцеремонний публіцист, що проти всякого звичаю, без сорому казка підшився під чужий, всім знаний псевдонім, не вагуючися мабуть виступати відкрито з своєю клерикально-назадницькою „критикою“ Франкової діяльності. Згадуємо тут цю писанину тільки тому, що прикінці її є пара згадок, які все ж припадуть до характеристики славетного письменника.

Щодо Кобилянської, то в першу чергу треба відмітити „Бібліографію творів О. Кобилянської“, що її розпочав у 3-му числі „Книголюба“ (сс. 40—52) *В. Сімович* при допомозі автора цих рядків. Далі відмітимо її „Автобіографію“, що вперше появилася в „Літ. Наук. Вістнику“ (кн. 11, сс. 212—216). До Черемшини маємо: насамперед його автобіографію („Моя біографія“, кн. 7—8, сс. 198—205), далі неізданий життєпис „Марко Черемшина“ (зладжений *В. Дорошенком* за відомостями поданими вдовою покійного) — у львівському журналі „Світ“ (ч. 9, с. 2). Цікаві інформації — До видання першого збірника Черемшининих новел „Карби“ подав *В. Сімович* у пражському „Студенському Віснику“ (ч. 5—6, сс. 16—20). Інтересну, але трохи спірну статтю про творчість покійного надрукував *Д. Донцов*: Марко Черемшина („Літ. Наук. Вістник“, кн. 7—8, сс. 305—322).

Бібліографія.

Л. Глібів: *Іван Брик*, Леонід Глібів („Життя і Знання“, ч. 3, сс. 84—85).
 Є. Гребінка: *Ол. Метеорний*, На могилу Євгена Гребінки („Світ“, ч. II сс. 6—8).
 М. Гоголь: *Д. Курило*, Українські повісті М. Гоголя („Наша Бесіда“, Варшава, ч. 4, сс. 4—5).
 К. Гриневичева: Хвилини життя Катрі Гриневичевої („Нова Хата“, Львів, ч. 3, сс. 1—2).
 О. Кобилянська: *О. Грицай*, Ольга Кобилянська („Український Пропор“, Берлін, чч. 21, 23 і 24), *Його жс*, Ольга Кобилянська („Чар-Зілля“ Львів, чч. 2—4), *Його жс*, Ольга Кобилянська як письменниця („Свобода“ Держси Ситі, чч. 183—188, 295—297), *Його жс*, Білі рожі в садах творчості Ольги Кобилянської („Студенський Вісник“, ч. 10—12, сс. 2—14), *Його жс*, „Valse mélancolique“. Слово привіту для О. Кобилянської в 40—ліття діяльності („Нова Хата“, ч. 2, сс. 3—4); *Вол. Дорошенко*, Ольга Кобилянська („Життя і Знання“, ч. 2, сс. 48—49); *Дм. Козій*, Роля підвідомого в творах О. Кобилянської („Світ“, ч. 21—22, сс. 11—13); *Л. Луцій*, Перший літературний виступ О. Кобилянської („Діло“, ч. 264, фейл.—про новелю „Вона вийшла заміж“ з р. 1887-го); *Його жс*, Чи Кобилянська символістка („Діло“, ч. 293, фейл.); *О. Луцій*, Ювілей Ольги Кобилянської („Світ“, ч. 21—22, сс. 8—11).
 В. Стефанік: *О. Грицай*, Василь Стефанік („Український Пропор“, чч. 3—4, фейл.), *Його жс*, В. Стефанік („Свобода“, Держси Ситі, чч. 89—91), *Його жс*, В. Стефанік („Студенський Вісник“, ч. 1—2, сс. 3—11); *Д. Донцов*, Поет твердої душі („Літ. Наук. Вістник“, кн. 2, сс. 142—154).
 М. Старицький: *П. Рулин*, М. П. Старицький та П. О. Куліш („Літ. Наук. Вістник“, кн. 2, сс. 342—357, передрук із „Життя й Революції“).
 Л. Українка: *М. Фуртак*, Драматична творчість Лесі Українки („Нова Хата“, ч. 2, сс. 1—3).
 І. Франко: *І. Борщак*, Франко у Франції („Українські Вісти“, Париж, ч. 41, сс. 3, передрук у „Ділі“, ч. 192, с. 3).
 О. Грицай, Іван Франко. Життя і твори. Загальний ілюстр. календар на р. 1917 або Ілюстр. Родинний Календар на р. 1927. (Перемиськ), вид. „Укр. Голосу“, сс. 34—38. А. Д. И. Франко, „Платун“ (Ужгород), ч. I, сс. 2—3; *Е. Маланюк*, В пазурах раціоналізму. (До трагедії Франка). („Студенський Вісник“, ч. 5—6, ст. 2—6); *A. Porowicz*, Deutsche Art im Spiegel ukrainischer Dichtung. „Ostdeutsche Monatshefte“ (Берлін), Heft 12, с. 1132—1134.
 К. Студинський, З побуту на Радянській Україні. Львів, розд. VII: Культ Франка на Радянській Україні, розд. VIII: В трудовій школі ім. Франка, сс. 78—96 (ці розділи друкувались в „Ділі“, чч. 167 і 168, передруковані в „Новім Життю“ (Оліфант. Па, чч. 39 і 41); *К. Трильоський*, Дума про „Маледикта Плесколоба“ (Пояснення), („Свобода“, Держси Ситі, чч. 130—133, 135 і 136); *Т. Франко*, Іван Франко і спорт („Світ“ Львів, ч. 8, сс. 7—8); *Ів. Юцишин*, Символ інстинкту нації. „Учительське Слово“ (Львів), ч. 5, сс. 1—9.
 М. Черемшина: *Л. Білецький*, М. Черемшина (огляд ермітичної літератури). („Студенський Вісник“, ч. 3—4, ст. 14—19); *О. Грицай*, Іван Семанюк (Марко Черемшина). („Український Пропор“, ч. 11, фейл.).
Вол. Дорошенко, Марко Черемшина (некролог у „Ділі“, ч. 92), *Його жс* (без підпису), Марко Черемшина („Літ. Наук. Вістник“, кн. 6, сс. 97—99, некролог), *Його жс*, Творчість М. Черемшини („Світ“, ч. 9, сс. 4—5).
 Гр. Чупринка: *Литовчанин*, Як згинув Грицько Чупринка (Уривок зі споминів). Календар Українського Робітничого Союзу“ на 1928 р. Scranton,

сс. 59—62. М. Шашкевич: *Й. Застирець*, Зі споминів про М. Шашкевича („Нова Зоря“, Львів, ч. 45, сс. 2—3, фейл., передрук у філадельфійській „Амеріці“ ч. 141). Т. Шевченко: *П. Богацький*, Академічне видання творів Тараса Шевченка (Оцінка Дневника у вид. УАН). („Студенський Вісник“, ч. 3—4, сс. 26—31); *І. Борщак*, Шевченко у Франції („Українські Вісті“, Париж ч. 21, фейл., передрук у „Світі“ (Львів), ч. 6, сс. 4—6); *Є. Гльницький*, Інтерпретація „Кобзаря“ („Наша Бесіда“, Варшава, ч. 5—6, сс. 2—4); *Л. Луцій*, До історії чеських перекладів Шевченка („Світ“, ч. 6, сс. 6—7) *Є. Маламюк*, Шевченко і Росія (до проблеми перекладу). („Літ. Наук. Вісник“, кн. II, сс. 239—249); *П. Мегик*, Незваний портрет Т. Шевченка („Наша Бесіда“, ч. 5—6, с. 4); *Р. Омельченко*, Листування Т. Шевченка з Я. Кухаренком (ЛНВ, кн. 10, ст. 130—135); *В. Михайленко*, рец. на „З історії української критики“ А. Ковалівського Харків, 1926 („Літ. Наук. Вісник“, кн. 12, ст. 379—382). *Ст. Смаль-Стоцький*, П. Ониськевича Руска бібліотека. (Там же, кн. 9, сс. 55—61). *М. Фуртак*, „Перший вінок“ — перший жіночий альманах („Нова Хата“, ч. 12, сс. 1—4).

5. Мова.

Тут у першу чергу треба відмітити друге доповнене видання розвідки акад. *Ст. Смаль-Стоцького*, Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаїмне споріднення. Прага. Український Громадський Видавничий Фонд, сс. 90 + 1 нен., далі згадаємо курс *Н. Дурново*, Введення в історію руского язика, ч. I, що вийшов у виданні бернського чеського університету „Spisy filosofické fakulty Masarykovy university“ ч. 20, Brno, надто §§ 159—195 (сс. 89—107) і 232—238, що спеціально трактують про нашу мову. Серед долучених карт маємо й карту розповсюдження української мови (IV—та). Про стару українську граматику учителя монастирських (василіянських) шкіл на Закарпаття А. Коцака говорить *Іван Панькевич*: Славеноруська грамика Арсенія Коцака другої половини XVIII в'їка („Науковий Збірник“ ужгор. „Просвіти“, т. V, сс. 232—259).

Із спеціальних студій над українською мовою появилися: *Івана Зілинського*. Opis fonetyczny języka małoruskiego (ukraińskiego) — „Sprawozdania Polskiej Akademji Umiejętności“. Краків, № 6, сс. 6—8, *Його ж*, Так зване „Sandhi“ в українській мові (у краківському збірнику: „Symbolae Grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski, Vol. II, сс. 301—311). (Sandhi — це звукові зміни, яким підлягає у розмові кінець одного слова під впливом початку наступного слова щодо дзвінкості). Про *Ukraińskie etymologie ludowe* говорить *Р. Смаль-Стоцький* у варшавському журналі „Prace filologiczne“, т. XII, сс. 421—425.

Для окремих говірок маємо: *Ст. Смаль-Стоцького*, Поліські мішані говори і поліські дифтонги („Slavia“, VI, зом. 1, сс. 28—39), рецензію *М. Фасмера* на працю *А. Дульзона*, К характеристике українских говоров Республики Немцев Поволжья, Покровск, сс. 35 (див. „Zeitschrift f. sl. Philologie“ Bd. IV, Heft 3—4 сс. 506—508; на неї була рецензія *Г. Ільїнського* у 18 томі „Записок“ іст. філ. відділу УАН, сс. 318). Гуцульською говіркою займався проф. львівськ. унів. *Ян Янів* (Jan Janow): Ze stosunków językowych rusko-rumunskich. „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie“, зом. 2, сс. 72—77 і Z fonetyki gwar huculskich (у згаданому збірнику „Symbolae Grammaticae т. II, сс. 259—290). Вкінці для Лемківщини маємо студію *І. Зілинського* (у вид. „Prace filologiczne“, т. XII, сс. 375—394), Samogłoski nosowe w gwarze wsi Krasna w powiecie Krośnieńskim.

Тепер перейдім до лексичних і правосписних праць. Тут доводиться згадати за матеріяли *В. Владикова*, Мѣстныя народныя названія рыб Подкарпатской Руси („Науковий Збірник“ ужгор. Просвіти, V, сс. 205—231), та *В. Маркова* (Wl. Marków), Słownik nazw i i przyzwisk ruskich grup plemiennych i localnych („Lud“, сс. 46—66). Даремне тільки автор до таких назв зачисляє й стародавнє „чадь“.

Російсько-українській сільсько-господарській словник. Видання Укр. Господарської Академії та спілки укр. техніків сільського господарства в Ч.С.Р. Подєбради, сс. 1 нєн. + 63. Словеик цей уложив *Е. Чикаленко* з допомогою Термінологічної комісії при Агрономічно-Лісовому Факультеті Українськ. Господарської Академії. Правописний словничок української літературної мови, склав *К. Кисілевський* під наголовком: Словник української мови. Головні правописні правила. Станіславів, сс. VIII + 390 (рецензія *Ів. Велигорського* у „Літ. Наук. Вістнику“, кн. 7—8, сс. 365—366). Крім Кисілевського правописну справу порушує *І. Огієнко* у ширшій праці: Нариси з історії української мови. Система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичним освітленням. Варшава, сс. VIII + 216 (у вид. „Студії до української граматики“, кн. II). Тут же принотуємо й иншу річ того самого автора вже з палеографії: *І. Огієнко*. Wzory pism cyrylickich X—XVII ww. „Елпіс“, кн. 2, сс. 55—106 і кн. 3, сс. 33—56 й окремо, сс. 144; прихильну рецензію умістив *К. Ходиницький* у „Ateneum Wileńskie“, кн. 12, сс. 225—227), а також рецензію *Н. Дурново* на Н. Каринського „Образцы письма древнейшего периода истории русской книги“ (Ленинград, 1925) у „Zeitschrift f. sl. Philologie“, Bd. IV Heft, 3—4. сс. 490—502. Нарешті з огляду на вагу в нашім письменстві церковно-слов'янської мови годиться відмітити й присвячені їй праці, як от *С. Карсута*, Граматика української церковно-слов'янської мови сучасної доби у звязку із старо-церковно-слов'янською мовою. Фономорфологія, Львів, сс. XIX + 284 („Праці Богословського Наукового Товариства“, Том III). Прихильну рецензію на цю книгу дав *Я. Гординський* у Василіянських „Записках“ (т. I, в. 4, сс. 636—637). Слід згадати також і великий літографований курс *І. Огієнка*, Історія церковно-слов'янської мови, що склався з викладів автора на православнім богословськім відділі варшавського університету. Варшава, Том II, Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян, сс. 274, т. III, Фонетика церковно-слов'янської мови, сс. 455. Йому ж належить розвідка про „Новочасний церковно-слов'янський правопис“ уміщена в журналі „Елпіс“ (II, сс. 16—39), оперта на виданнях Київно-Печерської Лаври XIX в. Розвідка ця вийшла й окремо ще 1926 р., викликавши прихильну рецензію *Я. Гординського* (Вас. „Записки“, II, вип. 3—4, сс. 472—473).

Бібліографія.

T. Lehr-Splawinski. Kilka uwag o wspólności językowej praruskiej. „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie“, зом. 2, сс. 65—67. *E. Gamillscheg*. Zum Lautwert von altruss. ѣ: Ana Ržina. „Zeitschrift f. Sl. Philologie“, Bd. IV, Heft 1—2, сс. 141—142. *Г. Геровскій* — рецензія на І. Панкевича, Граматика руського язика, Мукачево, 1922 (Slavia VI, зом. I, сс. 133—142). *И. Панкевич*, Декілька замѣток до статї Др. В. Гаджеї: Нашѣ культурнѣ и церковнѣ sprawy на епископских нарадах 1773 року у Вѣдні — „Подкарпатска Русь“, ч. I, сс. 11—12 (про граматику Коцака). *М. Лєвицький*, Особливости української звучи в порівнянні з московською. „Записки Укр. Сільсько-Госп. Академії“, т. I, сс. 188—194. *И. Панкевич*, Перезвук етимологічного о, е, на у(ю), ѣ, і наших говорів та их географичне поширення. „Подкарпатска Русь“, ч. 5, сс. 116—118 і ч. 6, сс. 141—145. *М. Галин* — рецензія на Є. Лукасевича, Анатомічний словник, Львів 1926 („Літ. Наук. Віст.“ кн. 2, сс. 187—191). Рецензія на „Словник технічної термінології“ *М. і Л. Дарморосіє* (вид. „Горно“). „Технічні Вісти“, Львів, ч. 3, сс. 93—97. *М. Колосовський* — рецензія на І. Огієнка, Українська вимова богослужбового тексту в XVIII в. Варшава 1926 (Васил. „Записки“, II, в. 3—4, сс. 470—472). *І. Огієнко*, Люблинські написи 1418 р. Варшава, сс. 8 (Палеографічний опис кириличних написів на фресках костелу св. Трійці, у Люблині). (Рец. *Я. Гординського* у Вас. „Записках“ т. III, в. 1—2, 1928 р., с. 287).

Статті: O nazwy naszych słowiańskich sąsiadów. „Język Polski“, Краків. 1) *K. Nitsch*, Rusini czy Ukraińcy? ч. 3, сс. 65—72, 2) *J. Baudouin de Courtenay*.

Do artykułu prof. K. Nitscha, ч. 4, сс. 116—118. 3) *H. Ulaszyn*. Rusini czy Ukraińcy? ч. 5, сс. 138—147). *Leon Wasilewski*. Ruski, rusiński czy ukraiński. „Sprawy Narodowosciowe“ (Варшава), N 4, сс. 388—392.

6. Фольклор, етнологія та антропология.

Фольклор. Тут насамперед треба принотувати огляд *Ол. Колесси*, Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору. Прага, 1927, сс. 10 (відбитка з „Sborník geogr.“, сс. 319—329). В тім же збірнику маємо й реферат *Фл. Колесси*, Речитативні форми в українській народній поезії (сс. 307—319). Нарешті про українські пісні в допису словацького поета Богуша Носака про Закарпатську Україну—„Листи з незнаної землі“ 1845 р. говорить *Фр. Тихий* у статтейці Руськѣ вѣршѣ та говори в записѣ Словака („Подкарпатска Русь“, ч. 2, сс. 33—36). Кілька нових даних до старої української письменности подає *М. Возняк* у статті—Із збірника Кондрацького кінця XVII в. („Записки НТШ“, т. 146, сс. 155—179), в якій з старого рукопису, що переховується в бібліотеці краківського університету, подає кілька польських і українських пісень (три польські ліричні пісні, польську й українську сатиру на Я. Собеського, та кілька укр. пісень: про вівчаря, про тещу тощо).

Для дум маємо розвідку *К. Грушевської*, Іван Богуславець і Маруся Богуславка. До мотиву неволі у невірних (у „Sborník prací věnovaných prof. dr. V. Tillovi“. Vyd. Národopisna Společnost československá сс. 85—97). Тут же згадаємо й за фейлетон *В. Щурата*, Дума про Самійла Кишку („Діло“, ч. 166 і 167). Автор думає, що в основу думи могло лягти оповідання про пригоди Марка Якимовського з Бару, описане в італійських брошурах, друкованих у Римі: *La conquista della galera di Alessandria nel porto di Meteline coll'sopra corragio del Capitano Marko Jakimowski Pollaco (1623 p.)*, або *Relatione della conquista fatta della galera capitana d'Alessandria nel porto di Metellino per opera del capitano Marco Jakimowski (1628 p.)*, перекладеній того самого року під наголовком: *Opisanie krótkie zdobycia Galery przednieyszej Aleksandryjskiy w porcie Metelliny za sprawą dzielną y odwagą wielką Kapitana Marka Jakimowskiego*, а може й оповідання з реєстру лежайських чудес під 1619 р. про пригоди Степана Белзика з Кремінця, опубліковані в польських брошурах: „Historia o Najświętszej Maryi Pannie Lazańskiej та Pałac Królowej Nieba i Ziemi Maryi. Це останнє оповідання наводить автор у цілості з оригіналу. Варто пригадати, що в Познані вийшла в 1927 р. брошура, де передруковано оповідання про Марка Якимовського: *Opisanie w roku 1627 przez Marka Jakimowskiego okrętu tureckiego. Z pierwodruku wydał B. Słaski* сс. 22. Про досліди над думами в звязку з студіями Ю. Целевича див. ще інтересний розділ 3-й у згаданій вище праці Б. Барвінського, ст. 40—87. Нарешті в „Ділі“ ж такі (чч. 275 і 276, фейл.) знаходимо й статтю *М. Возняка*, Сумнівна пісенна традиція про повстання Мартина Пушкаря, в якій автор вказує на помилку В. Щурата, котрий усвоїв статті—Пісня про повстання М. Пушкаря („Записки“ НТШ, т. 129) взяв уривок фальшованої думи з „Запорозької Старини“ Срезневського, надрукований у однім польським альманаху. 1851 р., за справжню історичну думу.

Далі відмітимо докінчення розвідки *Ю. Полівки* ((Jiří Polívka) про початкові й кінцеві формули народніх оповідань—*Uvodní a závěrečné formule slovanských pohadek* („Národopisný Věstník Československý“, XX, чч. 1—3), де автор використовує й український матеріал.

До історії етнографії маємо такі знахідки: *З. Кузели*, „Причинки до етнографічної діяльности Опанаса Марковича („Записки“ берлінського

Укр. Наук. Інст., I, сс. 168—179) й Ю. Горака (J. Horák), „Přispěvky k dějinám českého národopisu („Národopisný Věstník Československý“, XX, чч. 1 і 2, сс. 17—37, 101—107)—про зацікавлення Чехів українською етнографією й минулим в рр. 50—70-х мин. віку взагалі, а спеціально про чеські переклади українських народніх пісень.

Бібліографія.

Л. Білецький, Перспективи наукового досліду української народньої поезії, (Sbornik geogr., сс. 291—293). П. Богатырев, Етнографические поездки в Подкарпатскую Русь (там же сс. 293—296). Г. Костельник, Помічення до коляди „Бог предвічний“ („Нива“, Львів, ч. I, сс. 29—32). І. Брик, Чужі про українську народню пісню. Вид. „Просвіти“, сс. 16. В. Щурат, Початки слави української народньої пісні в Галичині. Вид. „Просвіти“, сс. 16 (на обидві ці брошури див. рецензію Л. Луцєва, „Літ. Наук. Вістн.“, 1928, кн. I, сс. 94—95). І. Брик, Свято української пісні і Михайло Максимович („Життя і Знання“, ч. I, сс. 20—22; передруки: „Америка“, Філадельфія, чч. 144 і 147 і „Канадійський Фармер“, Вінніпег, чч. 50 і 51). Вол. Дорошенко, Свято української пісні. (З приводу століття „Збірника українських пісень“ М. Максимовича), „Світ“ (Львів), ч. 17—18, сс. 5—7. З. Кузеля, Volodymyr Hnatjuk (Некролог). „Mitteilungen“ Укр. Наук. Інст. I, сс. 70—73. J. Polivka, Volodymyr Hnatjuk. (Некролог). „Slavia“, V, зом. 4, сс. 820—822.

Етнологія і антропологія. Насамперед треба відмітити „Студії з української етнографії та антропології“ покійного Хв. Вовка, що їх видав в українському перекладі Укр. Громадський Вид. Фонд у Празі (сс. 354 + 2 нен. + 23 табл.). Сюди увійшли розвідки про „антропологічні особливості укр. народу“, „етнографічні особливості укр. народу“, „шлюбний ритуал та обряди на Україні“. Ширше над цими студіями не спинятимемося, відсилаючи читачів до рецензії акад. М. Грушевського в нашій журналі, 1927, кн. 6, сс. 166—167 (пор. ще рецензію Д. Странської „Národopisny Věstník“—у XXI, 1928, зом. 2, сс. 182—184).

З антропології крім наведеної вище праці Вовка маємо дві невеличкі статейки: реферат І. Раковського на празькому з'їзді 1924 р. („Sbornik geogr.“, сс. 267—276)—Les caractères anthropologiques du peuple ukrainien та його ж на спілку з С. Руденком Погляд на антропологічні відносини в українського народу („Збірник мат.-прир.-лік.“ ННТ, т. 26, сс. 205—214).

Позатим маємо низку етнологічних праць. Отож у першу чергу після студій Вовка належить принотувати солідний німецький огляд російського етнолога Дм. Зелініна. Russische (ostslavische) Volkskunde. (Берлін—Липськ, сс. XXV + 424 + 5 табл. + 1 карта), що викликав дуже прихильні рецензії серед слов'янських учених (пор. Я. Горди́нський,—Васил. „Записки“ т. I, в. 4, сс. 657—659, А. Fischer—„Lud“ сс. 97—99. D. Stránská—„Národopisny Věstník“, XX, ч. 3, сс. 301—303).

З окремих етнологічних розвідок назвемо ще В. Кубійовича, Życie pasterskie w Beskidach Magórskich („Prace Komisji Etnograficznej“ краківської Академії, № 2, сс. 63 + 1 нен. + 4 табл. + 2 карти. Цей самий автор перед тим, в 1926 р., оголосив подібну працю про пастише життя у східних Beskidach): Życie pasterzskie w Beskidach Wschodnich—„Prace Instytutu Geograf. Uniw. Jagiellońskiego“ зом. 5, Краків (про яку озвалися М. Woźniakowski у варшавському журналі „Czasopismo geograficzne“, т. V, зом. I, сс. 39—43 і Т. Гавриленко у „Первісному Громадянстві“, 1928 № 1).

Великою мірою до етнології відноситься й праця Фр. Персовського (Fr. Persowski), Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i włoŝkiem w Ziemi Jwowskiej. Studium z dziejów osadnictwa (у видавництві „Badania z dziejów społecznych i gospodarczych“ зом. 3, Львів, сс. 160 + 2 карти)—про різні типи й форми осад під впливом згаданих норм (Рецензія А. Вахмана—А. Bachmann—у „Lud“ сс. 101—102).

Позатим маємо довшу статтю про колядників на Гуцульщині *К. Машковського* (*K. Maszkowski „Koleđnicy na Hucułach“* у річнику „*Wierchy*“, т. V, Львів, сс. 88—108), уривок із більшої праці автора про Гуцулів; невеличку статтю *Л. Дем'яна*, Крестини на околиці Верецьких в звичаях и п'снях, („*Подкарпатска Русь*“, чч. 8 і 9, сс. 189—191 і 216—220) й *І. Панкевича* „*Причинки до пізнання обряду крестин на П'дкарп. Руси* (там же, ч. 10, сс. 235—237), де наводяться дві пісні з села Суль кол. Ужанської жупи. Про „*Похоронні обряди и в'рваня из веречанского округа*“ говорить згаданий вище *Лука Дем'ян* у тім же журналі (чч. 1, 2, 4, 5 і 7), наводячи відповідний етнологічний матеріал. Низку інтересних заміток про досліди на полі етнології й етнографії, спеціально про опришків, подає цитовна праця *Б. Варвінського* (див. розділ IX, ст. 210—241).

Бібліографія.

I. Král. Sidla karpatoruskych Hucułů (Sbornik geogr. 227—228). *A. Fischer. Okolica Lwowa pod wzgłedem etnograficznym. „Przewodnik“*, сс. 202—205. *M. Iwaszków*, рецензія на брошуру *К. Сосенка* „*Пражерело українського релігійного світогляду*“, Львів 1923 („*Lud*“ ст. 113—114). *A. Fischer. Kult Welesa u Slowian. „Sbornik prac věnovaných prof. dr. V. Tillovi“*, сс. 46—51. *І. Гургулівна*, Народні вишивки „*Нова Хата*“, ч. 6, сс. 1—3, ч. 7—8, сс. 2—6.

7. Мистецтво.

Тут передовсім відмітимо два німецькі огляди літератури до мистецтва за останні літа: *В. Залозецького*, *Ergebnisse der wissenschaftlichen Forschung über alte Kunsterscheinungen in der Ukraine* (1914—1927) в берлінських „*Mitteilungen*“ УНІ, I, сс. 49—59—спеціально про старі пам'ятки й *В. Січинського*, *Ukrainische Veröffentlichungen über plastische Kunst in der letzten 10 Jaren* (1917—1927) у „*Zeitschrift f. slav. Philologie*“, Bd IV, Heft 3—4, сс. 201—212, той же автор дав такий самий огляд за один рік і по українському: *Література з українського пластичного мистецтва за 1926 рік* („*Книголюб*“, ч. I, сс. 25—32, ч. II, сс. 38—45).

Зі студій найбільше почастило архітектурі: покійний *В. Пещанський* говорить про „*Київський Спас на Берестові*“ (Васил. „*Записки*“, II, вип. 3—4, сс. 314—316); *В. Залозецький* взагалі про пам'ятки візантійського будівництва на Україні, про київську Софію та Чернігівського Спаса „*Byzantinische Baudenkmäler auf dem Gebiet der Ukraine*“ („*Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*“, Breslau, N. F., Bd. III, Heft 2, сс. 209—230). *М. Голубець* продовжує свою монографію про Лаврів, Вас. „*Записки*“, II, в. 3—4, сс. 317—335; статтю *Чоловського* про замки, а *Януша* про „*доми божі, двори, пам'ятники*“ у спільній праці їх „*Przeszłość i zabytki wójewództwa Tarnopolskiego*“ ми вже згадували вище; *В. Січинський* дав у „*Записках*“ НТШ (т. 147, сс. 103—130) гарну розвідку про „*Будівництво міста Потиліча*“. Тепер це село коло Рави Руської.

Велику сенсацію зробило у Львові влітку 1925 року відкриття *Б. Янушем* у вірменському соборі старовинних фресок із XIV—XV вв. Про це появилася брошура *Пьотровського* (*J. Piotrowski*), *Katedra Ormiańska we Lwowie w świetle restauracji i odkryć*, Львів 1925. Докладну рецензію на цю брошуру дав *М. Голубець* у Васил. „*Записках*“ (т. I, вип. 4, сс. 637—645). Фрески ці мають візантійський характер і виконані, як думає рецензент, українськими мистцями.

В зв'язку з візантійським мистецтвом варто згадати й за студію *В. Залозецького* так зв. Мономахової шапки: *Stilhistorische Untersuchung der Monomachkarpe* („*Записки*“ Укр. Наук. Інст. у Берліні,

т. I, сс. 140—167). Обговорюючи легенду про так зв. Мономахову шапку, автор доводить що ця легенда немає ніякої історичної підстави. Мономахова шапка походить з XIV в. Вона звязана з візантійського філігранню; деякі мусульманські впливи не говорять ще про чисте мусульманське походження шапки.

Для малярства 1927 р. не дав нічого, крім кількох невеличких, на аркуш, популярних книжечок у празькому „Видавництві української молоді“ (Серія „Майстри українського мистецтва“) про таких малярів: С. Башкирцеву (написала *С. Качмарська*), Т. Бойчука (*Д. Антонович*), С. Васильківського (*М. Рутковський*), П. Левченка (*М. Павленко*), М. Сосенка (в наголовку зазначений тільки один автор—*І. Свенціцький*, але йому належать ледви дві сторінки, а решту книжечки опрацював сам редактор видавництва, *Д.м. Антонович*).

Кожна брошура має 14+1 нен. стор. і ілюстрована портретом дотичного мистця та знімками з його картин.

З графіки маємо: брошуру *А. Середи* видачу по-німецькому київським Укр. Наук. Інститутом Книгознавства—*Georg Narbut als Buchkünstler*, Майнц, сс. 21 і замітку *Г. Лукомського*, Г. Нарбут („Українські Вісти“, Париж, ч. 17, с. 4).

Вкінці годиться тут принотувати й статтю *Д. Чижевського*, Магістер Йоган Гербіній і його книга про київські печери 1675 р. („Книголюб“, ч. III, сс. 20—34).

Бібліографія.

І. Свенціцький, Музеї й книгозбірні сучасної України. Львів, Накл. Управи Нац. Музею, сс. 12+2 нен. *М. Ролубець*, Пам'ятники минулого України в Зах. Європі. „Життя й Знання“, ч. 2, сс. 46—48; малярство й різьба XV—XVII вв.). *А. Гераклитов*—рецензія на видання УАН: І. Каманін і О. Вітвицька, Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв., Київ, 1923 („Slavia“, V, зош. 4, сс. 814—817). *В. Січинський*, Українське деревляне будівництво й методи його дослідження („Sbornik Geogr.“ сс. 361—366). *М. Ролубець*—рецензія на *В. Січинського*, Архитектура старокіївської доби, Прага, 1926 (Васил. „Записки“, т. II, в. 3—4, сс. 454—457). *Св. Гординський*—рецензія на *Д. Щербаківського*, Буковинські і галицькі деревляні церкви, Прага 1926 (там же, сс. 457—458). *П.*—рецензія на *W. Zaluski* еску, Gotische und barocke Holzkirchen in der Karpathenländern. Відень, 1926 („Подкарпатска Русь“, ч. I, сс. 20—22). *Ст. Ча(рне)цький*, Пам'яті Антоніни Осиповичевої (артистки гал. українського театру) („Нова Хата“, ч. I, с. 3). *Р. Купчинський*, Під Бураком (Спомини про *Д. Щербаківського*). „Діло“, ч. 131 (переклади: „Свобода“, Джерзи Ситі, ч. 161 і „Народня Воля“, Скрантон, ч. 79). *В. Віднов*, Дмитро Антонович. „Літ. Наук. Вістник“, кн. 11, сс. 256—260.

8. Філософія.

Спочатку мусимо принотувати два огляди: *Д. Чижевського*, Філософічна література українською мовою за рр. 1920—26. („Книголюб“, ч. I, сс. 32—38 і II, сс. 30—37) та *І. Мірчука*, Ukrainische philosophische Bibliographie der letzten Jahre (1921—1926). „Mitteilungen“, берл. У. Н. I, сс. 60—69.

Нариси про західне-європейську філософію в старій Україні XV—XVIII вв. дав *Д. Чижевський* по-німецькому в „Записках“ УНІ, т. I, сс. 71—89 („Die abendländische Philosophie in der alten Ukraine“), *В. Зайкин* надрукував у „Елізі“, кн. II, сс. 180—191 огляд літератури про Сковороду („Нові праці про українського релігійного мислителя Гр. Сковороду“), а *І. Мірчук* (у „Записках“ УНІ, т. I, сс. 90—110) статтю „Петро Лодій та його переклад „Elementa Philosophiae“ Баумейстера“, з коротким німецьким резюме (сс. 111—112).

Бібліографія.

А. Ладженський (А. М. Ladyzenskij), Рецензія на працю акад. Д. Багалія, Сковорода, український мандрований філософ, Харків 1926 (Jahrbücher für Kultur

und Geschichte der Slaven", Breslau, N. F. т. III, зом. 4, сс. 513—515). *І. Мірчук*, O słowiańskiej filozofji. Próba charakterystyki. Відбитка з „Przeglądu Filozoficznego“, т. 30, зом. II—III, Варшава, сс. 21.

9. Право й соціологія.

Тут треба відмітити насамперед видання Українського Правничого Товариства в Ч.С.Р. „Руська Правда“ (Академічний список). Під редакцією *Р. Лащенка*, Вип. 1-й, Прага, сс. 18. Видання має практичний характер, крім тексту редактор подав в кінці показчик літератури. Поза цим принотуємо статтю *А. Филиппова*, Из иностранных отзывов о „Русской Правде“ („Труды Института Истории“, № 2). Далі маємо кінець студії *Р. Лащенка*, Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій („Збірник правничої Комісії“ НТШ, ч. 2, сс. 1—87). Один розділ із цієї розвідки: „Український „копний“ процес (в карній справі) на одному прикладі“ опублікував автор у Записках С. Г. Академії, I, сс. 175—187. Про „Sady na sejmikach ruskich XV w.“ помістив розвідку у ювілейній книзі на честь проф. П. Домбковського „Pamiętnik pracy 30-letniej Prof. Dr. Pr. Dąbkowskiego“, *М. Карпінський* (M. Karpiński) сс. 118—128. Там же знаходимо й другу працю — *М. Гешелеса* (M. Heschel), Wwiązanie wedle Statutu litewskiego trzeciego (сс. 53—73).

Нарешті взагалі про бюджетове право з екскурсами в історію бюджетового права на Україні за Гетьманщини й директорії пише *Х. Лебідь-Юрчик* у книзі „Бюджетове право“, Львів, сс. 187+3 нен. (Рецензія в перемиському „Українському Голосі“, ч. 17, сс. 6—7). В останніх розділах говорить автор про бюджетове право України, про бюджетову справу в 1918 р., з поясненнями до найважливіших позицій бюджету, про контроль та про організацію контролю за директорії. В додатку (сс. 158—187) міститься „Роспис державних прибутків та видатків України на 1918 рік“.

Вкінці з соціології можемо відмітити тільки огляд *М. Шаповала* „Українська соціологія“ („Суспільство“, V—VI, сс. 103—123), з чого половина припадає на діяльність „Українського Інституту Громадознавства“, що на його чолі стоїть автор.

Увага. В огляді ужито таких скорочень: Sbornik geogr.—це Sbornik I. Sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze 1924. Praha, 1926 (в обихід увійшов в 1927 р.). Przewodnik це Przewodnik Kongresowy II zjazdu słowiańskich geografów i etnografów w Polsce 1927 roku. Kraków 1927. НТШ—Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові. Літ. Наук. Вістн.—Літературно-Науковий Вістник. „Записки“ василіяньські,—або васил.—„Записки“ Чину св. Василя Вел. УНІ—Український Науковий Інститут у Берліні.

Володимир Дорошенко.

Критика, звідомлення, обговорення.

Проф. Іван Огієнко, *Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина I, Варшава, 1927.*

Вже сама поява у Варшаві книги українською мовою є видатне явище. Але воно набуває ще більшого значіння, коли ми пізнаємо, що ця книга увиходить в цілу серію видань. У Варшаві організовано «періодичне наукове видання Студії до української граматики, присвячене науковим дослідом української мови», «чи наук, близьких до неї». Видає її автори тих дослідів—професори Ів. Огієнко та Роман Смаль-Стоцький. На протязі 1926 і 1927 років вийшло три книги й почато друкувати 4—5 книги. Книга I—Смаль-Стоцького—«Значіння українських прикметників», кн. V—його ж таки—«Примітивний словотвір». Кн. II—Ів. Огієнка—«Нариси з історії української мови: система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичним освітленням», кн. IV і V—його ж таки—«Історія церковно-слов'янської мови. Том перший: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина I і II.

Книга, що я рецензую, є I частина тому першого «Історії перк.-слов'янської мови», і на її сторінках автор посилається вже й на IV-й том (91, 175, 189). Хоч дивним здається залічування в серію «Студії до української граматики» життєпису слов'янських апостолів Кирила та Мефодія, автор виправдує свій замісл: святі брати витворили загально-слов'янську літературну мову, котрою користувалися й Українці—і мовою і літературою, що їй початок вони ж заклали. А потім, автор має думку, що Костянтин при тій роботі був вже знайомий і з мовою поляно-київських Слов'ян і з перекладами, що ніби-то там було вже зроблено...

Це одна з тих гіпотез, що він в своїй творі висуває або замість старих, які утворила численна кирило-методіївська література, або вперше. Це й зрозуміло: кирило-методіївське питання—царина дуже складна й заплутана, тому наукова чи робоча гіпотеза є та палиця, що нею намацуються в темряві дальша путь. Сам автор ще ліпше окреслює її значіння: «На гіпотезу дивлюся як на методологічно необхідну частину наукового дослідю, бо як власне гіпотези направляють наш дослід у той чи інший необслідований бік, а з часом, при світлі новоздобутих фактів, ці гіпотези або стають правдою, або гинуть остаточно» (5—6).

Деякі з тих гіпотез проф. Огієнка я нижче зазначу. Тепер же зупинюся ще на одній його заяві. «З психологічних причин, каже він, маючи на увазі й читача з кол широкого громадянства,—огляд кирило-методіївської літератури та джерела подаю в кінці 2-ої частини цієї праці... Пізніше сподіваюся випустити окремою книжкою й збір усіх кирило-методіївських джерел з відповідним аналізом їх» (6). Але я теж з психологічних мотивів думаю, що ця книжка повинна була б попередити оцю монографію. Читач тоді ліпше зрозумів би, чому саме автор дає перевагу одному джерелу над іншим і чому з одними гіпотезами інших дослідників погоджується, а другі відкидає. Тепер же часто доводиться покладатися на авторські «певне», «здається», «думаю», «на мою думку», «треба думати», «може».

Але я зовсім не хочу сказати, що автор чисто догматично викладає свою працю. Інколи він коротко пояснює, чому для нього здається

більше ймовірним оповідання цього джерела, а не інших. Іноді він дає зрозуміти, що в даному разі джерело невірне і через що саме. Але це критичне відношення переведене не по всій лінії й здається то випадковим, то тенденційним. В мене, принаймні, коли я читав перші розділи, склалося вражіння, буцім автор збирається переповідати життя Костянтина й Методія (Ж. К., Ж. М.) підтримуючи їх, навіть, сумнівні викази й боронячи їх віригідність проти скептичного до них відношення Воронова, А. Петрова, Франка, вже не кажучи про Брікнера. Звичайно, це вражіння не довго лишилося. Виявилось, що автор не раз заперечує своїм джерелам. Напр., він каже, що св. братів запрошено до Риму з Венеції, а не з Моравії, як свідчить Ж. М. (270). Більше того. Проф. Огієнко не має рації, що життя святих загалом писалося шаблоново, за «певним грецьким стилістичним методом», чому автор Ж. К. міг надати своєму героєві й таких рис, яких він може й не мав, або мав їх в меншій чи більшій мірі (315). І не в одному конкретному випадку він ладен погодитися, що те чи інше місце паннонських життів—пізніша вставка (153) або його склав автор не на підставі відповідного свідoctва. Але не завжди проф. Огієнко пам'ятає про здорову думку. Не раз і не два у нього трапляється так, що після аналізу джерела і своїх та чужих доводів проти його ймовірності, він все ж припускає історичну правдивість оповідання. Так Ж. К. оповідав, що в Царгородській св. Софії була чаша «Соломонова» з віршами, письменами єврейськими та самарянськими, яких віршів ніхто не міг прочитати ані розтлумачити, і це зробив Костянтин. Вже Вол. І. Ламанський поставився негативно до цього свідoctва, як до пізньої вставки, і наш автор погоджується з ним: «здається, ця думка його правдива». Але потім він знов каже: «На мою думку, можна припустити, що оповідання про чашу Соломонову появилось дуже рано і рано було звязане з іменем Костянтина Філософа; складаючи свою працю, автор Ж. К. й використав ці перекази... вже вдавнину була традиція що Кирило таки читав напис на чаші в храмі св. Софії, а це підтверджує також і думку, що Костянтин знав жидівську мову. Щодо самої чаші та віршів на ній, то, звичайно, були вони певно не Соломонові» (153—154). Тут наш автор мабуть залутався. Розуміється, Соломонові чаші з віршами самарянськими не було, бо і самаряни з'явилися через три століття після цього царя. Значить, Костянтин не читав самарянського письма, а може й юдейського теж. Рано чи пізно складено це оповідання, до Костянтина воно не стосується і доводити знання східних мов цим оповіданням я не став би.

Я гадаю, що такий характер книги, часті повторювання, сліди невиглаженої суперечливості у викладі автора, все це пояснюється в значній мірі її походженням. Вона складалася з лекцій читаних на православному відділі варшавського університету. Крім студентів автор мав також на увазі й «широкі кола нашого громадянства», «щоби працю могли легко читати». І, дійсно, вона написана дуже популярно, цитат під текстом мало, а література перелічується наприкінці кожного параграфу.

Уся книга розпадається на вступ та 11 розділів. Вступ (8—13) вивчає значіння праці Костянтина та Методія—релігійно-церковне, культурне та політичне. Розділи такі: I—Молоді літа Костянтина і Методія (14—36). II—Перша діяльність Костянтинова (36—51). III—Початок місійної праці (52—77). IV—Хозарська місія (77—150). V—Св. брати по хазарській місії (151—155). VI—Моравська місія (155—245). VII—Св. брати в Панноні у кн. Коцела (243—250). VIII—Диспут Костянтина з триязичниками в Венеції (250—259). IX—Св. брати в Римі (259—301). X—Літературна праця св. Костянтина (302—315). XI—Характеристика Костянтина Філософа (315—322). Розділи в свою чергу поділено на параграфи.

Для мене найцікавіший розділ—Хозарська місія, а в ньому § 2, б.: «Руські» переклади в Херсонесі в 860 р. Цей саме § автор надрукував як окрему статтю з тим же заголовком в «Юбілейному збірнику на пошану акад. Д. Й. Багалія», 1 (1927), 358—378. Мабуть і сам проф. Огієнко вважав його за інтересніший від інших. Воно так і є.

В середині IX в. каган і пануючі верстви в Хозарії належали до юдейства або до ісламу. Тому, міркує наш автор, посланці від Хозар до Візантії з проханням вчитися правдивої віри могли бути відправлені тільки від поганської маси, що не хтіла піддаватися на нахилиння юдеїв та мусульман пристати до їх вір. Значну частину тих поганів складали Слов'яни. Хоч цій вихідній точці суперечить одна фраза в промові послів: «Ще від віку визнаємо ми єдиного Бога» (74), підемо за автором. Хозарське посольство було приватним. Проте візантійський імператор поставився до нього прихильно і відправив двох братів—Костянтина й Методія. Для їх місії базою стало місто Херсонес, що лежало сливе на границі Хозарської держави. Туди час від часу й їздив Костянтин диспутувати та вчити. В Херсонесі сам Костянтин вчився «мови того народу» (Італійська та Моравська легенди), щоб-то міг поглиблювати своє знання єврейської мови (про що оповідає і Ж. К.), вивчився самарянської мови, може й хозарської теж, хоч джерела про останню і не говорять. Але більше всього Костянтин вправлявся в слов'янській мові. Для проф. Огієнка немає сумніву, що це була мова поганів-Слов'ян, що і в самому Херсонесі Слов'яни бували і що тепер за їх допомогою він навчився мови «східних Слов'ян-Русів, чи по теперешній термінології—Українців» (93).

Ось тут проф. Огієнко й переходить до найцікавішої частини монографії, до «руських письмен» і «руських» перекладів, що їх Костянтин зустрів в Херсонесі. Дуже важке для розуміння місце Ж. К. про цей предмет проф. Огієнко зіставив по 18 надрукованих списках і, при світлі наукової літератури, дав йому найвигідніше прочитання й тлумачення. Визнаючи його первопочатковим, а не пізнішою вставкою, він рішуче відкидає теорію норманістів. «Руські» в IX ст. це—Слов'яни, притому—Поляни (новгородських Слов'ян так не називають). Євангеліє та Псалтир «руськими письмени писано» це—первісні переклади київських Слов'ян чи, як тепер кажуть, Українців, що їх викликала богослужбова потреба. Може бути, що серед послів хозарських були Слов'яни-Кияни і що Кияни, почувши про прибуття до Херсонесу грецького вчителя, який добре знав і слов'янську мову, надіслали йому свої готові переклади. З одним із тих людей Костянтин і «бесѣдовав», його цілком розуміючи, і за його допомогою «силу речі приим», щоб-то познайомився з наголосами (бо «сила» в технічній термін для «наголосу») і загалом з вимовою. Огієнко спирається тут найперше на свідство київського літопису: «А словѣнскъ языкъ и руский одинъ» і на доводи проти норманської теорії, що зібрані у акад. М. Грушевського в його «Історії України-Руси», т. II, (вид. 3.—1913). Цікаво, що акад. М. Грушевський тут поставився до звістки Ж. К. з якимсь недовір'ям, потім, в «Історії Української Літератури», визнав, що «було б передчасним ставити хрест над сим оповіданням, як науково невжиточним», що воно «таки лишає дещо до думання» (II, 12, 1923).

Тут же Огієнко намічає рішення питання про «письмена», якими було писано ці київо-полянські переклади: це було мовляв «грецьке письмо, скоріше уставне, з якого виробився згодом наш кирилівський устав». Він теж наводить підставу для думання, що ці переклади Костянтин використовував в дальшому процесі своєї праці. «Що Костянтин мав на увазі й київську мову в своїх дальших перекладах, про це найвиразніше свідчать нам найстарші слов'янські переклади, особливо глаголицькі: в них багато знайдено таких слів та форм, котрі ще й сьогодні знаходяться

в живій українській мові». За тим говорить і київське Остромирове Євангеліє 1056 р. і свідоцтво Костянтина Граматика (XIV в.)—певне грохи заплутане й перебільшене—про руське (українське) походження церковно-слов'янської мови (116—119). «Таким чином—закінчує Огієнко—оповідання про переклади, знайдені в Херсонесі, набирає великої культурної сили, бо воно подає нам цінніші вказівки про початки київської культури» (119).

Якщо слов'янська абетка, над якою Костянтин працював уже від 855 року, була винайдена в іншому місці хоч би у формі пристосованої грецької абетки, то йому після хозарської місії залишилося тільки упорядкування слов'янських літер. Так, у проф. Огієнка й названо один §: «Костянтин упорядковує слов'янську азбуку» (171). Справа була в тому, щоби пристосувати азбуку, яку він кілька років складав, до всіх слов'янських говірок, давши їй єдиність і систематичність. Проф. Огієнко визнає «тільки легендою» свідоцтво Ж. К., що Костянтин склав азбуку вже після появи у Царгороді моравського посольства і склав одразу «абіс». «Революційним шляхом—каже він—не з'явилась ні одна азбука, і не було прикладу, щоб одна людина винайшла азбуку (забув він про Стефана Пермського, якого двічі порівнює з Костянтином і що мабуть один без попередників склав азбуку зиранську, сс. 24, 183—4. К. Х.). Великі ідеї та великі діла ніколи не приходять відразу,—вони зароджуються віками, їх підготовляє не одне покоління, підготовляє спільними силами часто непомітних робітників, аж поки не знайдесться людина, що втілить ці ідеї в реальні образи, що внесе ідеї перед широким світ. Ця людина звичайно й рахується творцем того, що підготовлялося може цілі віки й од неї» (170. 185). Така людина й була з Костянтином, і його заслуги проф. Огієнко тим зовсім не зменшує.

Склав слов'янську азбуку чи, ліпше, впорядкував її Костянтин сам, хоч декотрі джерела приписують це діло обом братам, а інші навіть одному Методію, але в перекладах участь взяли обидва: Костянтин, як тепер погоджується більшість вчених, склав кирилицю, але глаголиця старіша за неї (179—182). Переклад книг зроблено на болгарську мову, на її солунську говірку (189).

Здається, що наближення К. і М. до східних Слов'ян, Полян є провідна думка роботи проф. Огієнка, вона відбивається й на інших місцях книги. Його думка нераз вертається до Києва й Дніпра. «Не мало Наддніпрянців» він знаходить в лейб-гвардії візантійських імператорів (32). «Східних Слов'ян, переважно Киян» він ладен осадити в «руські» колонії коло монастиря св. Мами у Царгороді, де одного часу таївся Костянтин (43). Навіть про таврійських Скитів, що вбили кесаря Феоктиста, він догадується: «Здається Кияни» (68). На с. 253 він ставить знаки рівності між поняттям «хозарський»—«слов'янський»—«київський» (пор. 146—147). До Києва згадує, доводив місію Кирила і Методія Вол. Ів. Ламанський, але він ішов іншим шляхом, ніж наш автор (пор. 103, 114—115, 178).

Але слов'янознавці вирішать, що із гіпотез проф. Огієнка є наукова правда, що має остаточно зникнути і що належить знов переглянути (6). Я ж як простий читач, хочу лише взяти на увагу деякі окремі місця, що викликають сумніви, або здаються хибними.

Зупиняюся спершу на назві книги: «Костянтин і Мефодій»... Чому саме автор називає сліве всім відомого *Кирила* Костянтином, він правильно пояснює: з новим ім'ям ця слава людина жила тільки останні 40—50 днів, коли прийняла чернечий чин. І тому найстаріші джерела називають її мирським іменям—бібліотекар Анастасій в листі до єп. Гавдерика й папа Адріян II в листі до слов'янських князів (294). А вони обидва мали стосунки з Костянтином увесь останній рік його життя

в Римі. Але з другого боку традиція як східної церкви, так і західної, та переважна більшість вчених знають Кирила, «кирилицю» чи кирилицьку азбуку. Знаємо ми й Кирило-Методіївське Братство, що в 1840 роках мало за мету об'єднати все слов'янство, як і Кирило з братом були апостолами «великої й немирущої ідеї про всеслов'янську єдність» (II). Силі цієї традиції піддавався часом і наш автор, коли називав Костянтина Кирилом (18—20, 75, 154, 185, 233, 266, 276)—раніше, ніж дав своє застереження (294). Тоді ліпше було б написати: Костянтин-Кирило.

Потім я занотував низку розбіжностей у автора. На с. 34—35 Методій виступає то як князь слов'янський, то як воевода. На 25 і на 30—31 с. вираз «логофет» тлумачиться то як державний канцлер, то—державний секретар і міністр фінансів, (а на с. 35 воно помилково зробилося власним іменем: «регент логофет»; 54 и 56: фігури чортів, якими повинні були християни й євреї в халіфаті позначати свої оселі, були дерев'яні чи намальовані? 128 і 273: монці Климента Римського, що їх Костянтин знайшов в Херсонесі, мали одну голову чи дві. Мабуть дві: одну Костянтин привіз до Царгороду, а другу Ярослав (як що не Володимир) привіз до Києва...; 159: «звичайно, Коцель і Святополк були в повній залежності від Ростислава»; 247: «Князь Коцель (860—874) був в повній залежності від Людовика Німецького»; 159—160 і 246—247: тут деяка незгода у викладі стосунків до Паннонії Кароля Великого; 195—198: коли болгарська місія К. і М. не укладається в хронологічні рямці біографії їх, а «головні пам'ятки наші мовчать» про неї, то хіба можна, не перечучи собі, твердити, що «св. брати були в Болгарії й працювали тут? Тільки не знаємо, коли саме було це, і тому «ми не можемо відкидати такої впертої давньої традиції».

Ще більші й серйозніші приклади розбіжності автора з самим собою я вбачаю в питаннях про сні, молитви, диспути та промови.

За Ж. К. він, коли йому було 7 років, бачив уві сні дівичку Софію. Батьки за допомогою св. письма розтлумачили цей сон так, що хлопчикові треба в товаришки життя взяти Софію-мудрість. Проф. Огієнко визнає цей сон характерним, «бо він свідчить, в яких саме думках жив Костянтин ще дитиною». І така заява здається мені тим дивнішою, що йому відома манера агіографів оздоблювати своїх героїв рисами інших святих. І він сам повідомляє, що подібний сон снився Григорію Богослову, «улюбленному письменнику Кирилову» і що автор Ж. К., «знаючи, як Костянтин любив цього отця церкви», «від нього міг взяти» оповідання (19—20).

Такого ж мабуть походження й чотири молитви Костянтина, які він «любив складати і можливо записував» і які увійшли в склад Ж. К. «Молитви дуже поетичні, і характеризують Костянтина як справжнього поета». Відомі ще і інші молитви з його іменем, що давнина зберегла нам, але без достатніх доказів його авторства (308). Тому автентичними проф. Огієнко визнає тільки ті чотири. В тексті він детальніше зупиняється на них і дає їх переклади українською мовою (21, 26, 292, 294).

Але самі обставини, в яких Костянтин ніби складав свої молитви, такі, що не припускають можливості записування тексту їх: було то в дорозі, перед прийняттям чернечого образу, перед самою смертю. Хіба тут були стенографи, хіба сам Костянтин вів щоденник... Але на таке припущення не погодиться автор. Правда, першу молитву—похвалу св. Григорію Костянтин, згідно з Ж. К., написав на стіні своєї кімнати (21). Це могло бути в Солуні, коли Костянтин почав вчитися. І хто ж міг би дізнатися про цю молитву і довести до агіографа. Невже ж сам Костянтин?... А якщо пригадати, що життя святих були більше морально-на-

вчальні повісті, ніж історичні документи, то легко буде втямити чому молитви-експромти так оздоблені текстами св. письма.

В ліпшому стані записи диспутів, що їх вів Костянтин, бо «диспути в Хозарській місії записав по-грецькому сам Костянтин, а Методій переклав їх пізніше на мову слов'янську. Тому можна припускати, що було правдиве джерело для опису й інших диспутів, автор Життя знав і використав ці джерела, і тому можемо довіряти цим описам, як фактам історичним» (45).

Зушиномся на Хозарській місії, для якої автор Ж. К. користувався за його свідощтвами твором самого Костянтина. В Хозарії, говорить проф. Огієнко, «пануючою вірою було юдейство, котре за останню чверть VIII-го віку... стало вірою каганів та придвірних вельмож... звичайно, дивлячись на вищі верстви, багато й других приймало жидівство... Євреї знову стали народом державним. Крім того, «дуже поширеною була в Хозарії й віра мусульманська чи сарацинська» (80). І ось автор Ж. К. розказує ніби-то за Костянтином, що на другім диспуті каган, що й не посилав до Царгороду за вчителем нової віри, почав з «начальними мужами» похваляти медоносні слова християнського вчителя і виявив намір слухати далі за-для спокою своїх душ. А на наступнім диспуті таку ж прихильність до нової віри виявив «первий сьветьник» у промові до приятелів-Сарацинів, говорячи, що той гість гординою сарацинську «на он полрѣки прѣверже, яко скверну». В наслідок того зібрані вирішили хреститися добровільно, хто хоче, від сьогодні. «А хто з вас (нас), додали вони, кланяється на захід або молиться по-жидівському, або держиться сарацинської віри, той скоро прийме смерть від нас» (138—139). Чи могли виповісти такі погрози піддані кагана-Єврея в присутності його й вельмож, як Євреїв так і Мусульман. Звичайно, ні! Значить і все оповідання тратить характер віригідности. Або знову вдячний лист кагана до імператора Візантії: «ти прислав нам царю, такого мужа, котрий показав нам словом та чином, що віра християнська свята. Пересвідчившись, що то віра правдива, ми наказали охреститися, хто хоче, сподіваючись, що й самі доспіємо до того (!). Усі ми друзі й приятелі твого царства, і готові на службу тобі (?), коли того потребуеш (145—146)». Ж. К., що подало такий чудовий лист, інформує, що Хозарів хрестилося 200 чоловіка. Але ніхто не свідчить, що тоді охрестилися сам каган і вищі хозарські урядники.

Ще гірше з диспутом, що його провадив буцім Костянтин з кол. патріархом Іоаном. З одного боку проф. Огієнко пише: «Диспут надзвичайно цікавий та жвавий,—ознака, що його записано десь із перших рук. Це був початок широкої апостольської праці Костянтина». Але далі, через те, що А. Воронов та А. Петров висловили сумніви щодо самого факту диспуту, проф. Огієнко поправляє: «На мою думку, нема підстав відкидати самого факту диспуту... інша річ, оскільки правдиво передає Ж. К. зміст цього диспуту, не виключена річ, що тут диспутантам надано тих шаблонних розмов, які були звичайними в той час, але яких вони може й не вели» (49—51, пор. 306—307). Але крім відсутности гадок про той диспут ані в однім візантійським літопису, що зауважив вже А. Петров, він здається неймовірним через те, що не могло бути тоді, в обставинах державного і церковного життя, причин і приводів диспутовати про шанування образів з патріархом, що його скинено 4—5 років назад, при тому в монастирі, де він був ув'язнений, а не в самому Царгороді.

Про останній диспут, що вів Костянтин в Римі з «триязичниками» в Моравській Легенді лишився такий докладний і такими живими фарбами змальований опис, що його трудно визнати за легенду—в нім певне відбилосся багато історичної правди (277). І з таким переконанням автора легко було б погодитися тим більше, що були свідки цієї події, котрі

теж могли б описати її, ось хоч би прихильний Костянтинові Анастасій бібліотекар, або його вороги, з якими він сперечався. Але з другого боку, саме мовчання їх чи не є ознакою проти історичности цього диспуту...

Так само промови ріжних послів, що їх зустрічаємо в джерелах по-винні викликати сумніви відносно своєї автентичности—навіть з того погляду на життя святих, що його висловив проф. Огієнко. Вище ми позначили недоладність в проханні хозарських послів-поганів, як їх трактує він. Підозрілою видається мені й промова моравських послів, котрі прохали вчителя-Грека, висловлюючи незадоволення своїми учителями, що були з Волохів, Греції та з Німців (164—165).

Коли мої уваги мають яку-небудь рацію, то треба переглянути весь розділ X—про літературну працю Костянтина, де він ділить всі твори з іменем цього письменника на справжні і неавтентичні (302 і далі).

Щодо використання наукової літератури, теж можна зробити авто-рові докори і найперше щодо способу цитації.

Як ми бачили, автор після кожного параграфу називає твори, що вжиті для викладу останнього. Для шкільних цілей то дуже добре. Але за недоглядом проф. Огієнко назвав кількох вчених без заголовків їх праць. Напр., на ст. 24: «В. Бильбасов, II, 1871 р., 137—142». Така цитація вживається й далі, і тільки на с. 232 зустрічаємо тлумачення: «В. Бильбасов: «Кирилл й Мефодій», ч. II, ст. 86». Так недоладно зроблено і з іншими авторами. Можна було б указати ще декілька неточностей і фактичних помилок.

І все ж мушу визнати книгу проф. Огієнка інтересною й корисною. Вона коли не вирішує складної Кирило-Методіївської проблеми, то багато з того питання освітлює.

Костянтин Харламович.

П. П. Сакулин, *Русская литература. Социолого-синтетический обзор литературных стилей, ч. I.* Литературная Старина. ГАН. М., 1928.

Окремий том, що його ми рецензуємо, становить частину цілого циклу випусків про літературу. Це є вип. 12. В передмові автор сам зазначає, що ця книжка має тісний зв'язок з тими книжками, що вже вийшли, як от: «Социологический метод в литературоведении», «Синтетическое построение истории литературы». Додано до цього як методологічний зв'язок, і статті з журналу «Печать и Революция».

Отже розглядаючи цю книжку, треба мати на оці і ті чисто методологічні розправи, що їх подав автор у попередніх випусках. За визначення методи й особливо за визначення змісту й форми доводилося мені говорити в іншому місці (див. «Жит. й Рев.», 1926 р., № 11, с. 53—61) й відзначити, як то мудро в залежності від культурного розвитку читача зміст може перетворитися на форму і навпаки.

Маючи на оці таку своєрідність методи у автора, мусимо поставитися обережно та уважно і до всього, висловленого у цій книзі. В заголовку автор зазначає, що то має бути «Социолого-синтетический обзор литературных стилей». В передмові висловлюється конча потреба «выравнять методологический фронт, т. е. построить всю историю русской литературы на одних и тех же методологических принципах». Далі знов підкреслюється, що дається «загальний літературний процес». З перших рядків вступу автор констатує, що «русский народ» складається з трьох галузів: Росіяни (Великороссы), Українці (Малороссы) й Білоруси. Різняються вони своїми особливостями в мові. Інших прикмет автор не наводить. Для історика літератури, й то літератури російської, і це є зайве. Але як автор захотів трохи вдатися в соціологію, то мусив би сказати щось більшого, щоб не нагадувати собою Іловайського чи Соболевського.

Починаючи розглядати літературу аж з XI—XIII вв., вчений далі каже, що українська література, як і українська мова, виділяються порів-

ноючи «пізно». Як саме пізно, того не видно з дальшого викладу, що то мусить бути дуже «пізно». Через таке «пізно» автор не хоче погодитися з акад. М. Грушевським. Говориться ось як: «важко погодитися з тим розумінням предмету, що находимо в українських вчених. Проф. Михайло Грушевський відносить до української літератури всі писані пам'ятки Київського періоду (XI—XIII в.в.), в тім і «Слово о Полку Ігоревім». На думку проф. Сакуліна правильніше говорити про загальноруську літературу, з якої розвивається «основний» (російський) стовбур загальноруської літератури й її бічні галузі: літератури українська та білоруська. Разом вони складають загальноруську літературу.

Перш за все, спинимося на розумінні акад. М. Грушевського. Беремо його II-го тому, ч. I-у «Української Літератури» й шукаємо «неправильних розумінь», на які ніяк не хоче погодитися проф. Сакулін. Читаємо там ось що: «Князя словесність Київської доби». Так ніби злочину ніякого не видно. Але ж так вже трактував цей період ще в кінці XIX ст. проф. Володимиров. Так це питання трактує й М. Сперанський (проф. московського у-ту). Так це питання (не формально, а по суті) трактував ще російський вчений Пипін. Навіть акад. В. Істрин, що так колись нападав і на професора Володимирова і на Франка за виділювання в окремий цикл Київського періоду, в останніх своїх роботах цілком прийняв той погляд, що Київський період зовсім відрізняється від Московського періоду й ідеологічно й формально.

Відмовивши акад. М. Грушевському в праві трактувати Київський період за окрему літературну добу, проф. Сакулін вважає, що з цієї «загальної руської літератури» розвинувся спочатку основний стовбур—російська література, а українська література на думку професора, належить до побічних галузів. Де таке вичитав проф. Сакулін, що російська література є головний стовбур, а українська лише побічний, над тим можна поставити великий знак запитання?..

Автор розглядає лише російську літературу з тих причин, що вона здавна репрезентує всю «загальноруську» літературу,—таку на неї покладено честь. Доводиться й тут запитати: де й коли та хто таку честь репрезентувати всі три літератури поклав на російську літературу? Але підемо далі.

Обговорюючи методологічні питання, автор говорить (с. 13), що література виростає із своїх основ й розвивається з своїх соціальних та літературних умов. Отже, коли так, то мусимо сказати, що соціальні й літературні умови Київської доби й доби Московської цілком ріжні. Отже методологія автора розходиться з практикою. Це позначається й далі на визначенні епох. Автор приймає весь перший період до XVII в. за «одну культурну епоху», яка складалася під знаком візантійської культури. Так-то воно так!.. але Візантія X—XII в.в. і Візантія XV—XVI в.в.—речі цілком ріжні. А тому і вплив її на літературні явища цих двох періодів цілком відмінний. В першому періоді, себ-то X—XII в.в., то держава гордих Ромеїв, а в другому періоді—то жебрачка під вікнами московських владик, що вважали себе за спадкоємців другого Риму, а на Москву дивилися як на третій Рим. Такий політичний стан давав певне спрямовання й літературним явищам. Слабка та соціологія, що так валить в один гурт явища не одного виміру. Але підемо далі й подивимося, як то автор на ділі виправдує свою соціологічну будову.

Характеризуючи моменти до початку письменности, автор іде за норманською теорією походження Руси й каже, що норманські конунги стали за князів руських. Про такі справи в історії літератури не випадало б і говорити, але як що вже авторові захотілося такий екскурс не в свою ділянку зробити, то треба було б уже подати й іншу теорію про місцеве походження цієї назви, про що вже говорив у середині XIX ст.

російський вчений Геденов. Після останніх дослідів української науки над Перемишльським кодексом («Зап. Наук. Т-ва у Львові», т. СХLIX, 1928 р.) виявляється, що цього зрадливого епізоду про закликання Варягів і не було в первісному українському літописанні. Отже через незнання останніх вислідів науки не варто вводити читачів у блуд і накидати їм те, що вже віджило свій вік і здано до архіву.

На с. 21 автор зауважує, що на протязі 6—7 в.в. «структура Росії перетерпіла низку великих змін». Отже тим самим автор руйнує свою структуру поділу на періоди, бо, як він каже, московські державники виробляють цілу політичну ідеологію (с. 21), якої не знала Київська Русь-Україна.

Про значіння християнства на Русі автор говорить за М. К. Никольським і трактує це питання сплутано й однобічно. Звичайно для таких представників старої школи, як акад. А. Соболевський, М. Никольський, а раніш Погодін, християнство було «мощной культурной стихией», але вже у таких вчених, як Платонов, Присьолков, Покровський находимо й иншу оцінку цього візантійського дарунку для Русів. В наш час казати, що «за кн. Володимира та сина його Ярослава руське християнство перейняте було світлим та високим оптимізмом світової релігії» (с. 23), буде не зовсім точно, кажучи делікатно. То був не християнський дух, а своя культурна природня бадьорість, що так уперто і завзято боронилася з упадницько-аскетичною візантійщиною, виразно опертою на політичні тенденції.

На с. 77, закінчуючи відділ «Искусство и письменность»,—автор знов повертається до питання про поділ літератури на періоди. Тут вже автор наводить погляд «спеціалістів», кажучи: «вважають за можливе розрізняти два літературні періоди: домосковський (київський, найстарший) та московський (середній період). Епоха татарської навали (серед. XIII ст.) становить і для літератури певного роду історичний водорозділ».

Таке чисто зовнішнє механічно-історичнє трактування розподілу літературного процесу на періоди не зовсім точнє, й мало відповідає дійсності з соціологічного погляду, але воно все ж таки ближче до істини, хоч зверхнім виглядом, ніж наведений вище поділ автора. Одначе, як же має реагувати на це читач? Яку концепцію йому приймати, чи як «спеціалісти вважають», чи як конструює проф. Сакулін? Справа залишається неясною...

Далі автор розглядає стилі й жанри. Спочатку йдуть стилі церковні. Тут вже знов виступає концепція проф. Сакуліна. Дасться ілюстрація з агіографії київської школи й поруч зразки з агіографії московського періоду. Це вже не дає читачеві можливости схопити дійсну різницю між стилістичними засобами, які виразно виступають в «життєписові Бориса й Гліба» та «життєписові Стефана Пермського». А різниця тут колосальна.

Трактуючи про агіографічні письменницькі засоби творчости автор скрізь проводить освітлення матеріалу в тому напрямі й тими способами, як це робилося й досі в університетських російських підручниках. Це стає трохи дивним. Як би спочатку автор не заявляв, що дає в своєму огляді соціологічне освітлення літературного матеріалу, то не довелось б над ним довго розводитися. Але це завдання автор поставив виразно на початку своєї роботи; отже читач має право вимагати такого освітлення не тільки декларативно, а й на ділі. Та в тім то й річ, що на ділі цього ми не знаходимо. На живому зразку найкраще це зрозуміти.

За зразок найранішого життєпису автор бере «житіє» Бориса і Гліба із списку XII ст. Передано воно тими фарбами замилування й вболівання, як це зробив автор XII ст. Навівши всі деталі, як агіограф називає Свя-

тополка окаянним, як останнього навчає сатана, якими метафоричними зворотами ідеалізовано цих двох молодих княжичів, автор ніде й словом не обмовився про дійсний політичний підклад такого ставлення агіографа до політичних антагоністів: з одного боку Святополк, а з другого—Борис та Гліб.

Зробивши виклад життєпису, автор тільки додає, що життєписна література (с. 110) користувалася незвичайною популярністю, складаючи улюблене читання письменних людей. Іншого освітлення в автора не знаходимо. А тим часом цей зразок, як ні один інший дається, щоб на ньому ілюструвати соціологічне підґрунтя «божеських» справ. Для цього потрібно було взяти для порівняння уривок з «Корсунської легенди» про св. Володимира. Обидва агіографічні твори вийшли з під руки прихильника грецької ігемонії на Україні. Однак змалювання святих в першому життєписі й святого в другому—незвичайно різняться між собою.

Бориса і Гліба схарактеризовано привабливими фарбами. Їх перших на Україні Греки канонізували, хоч вони нічим себе не виявили, положивши головами в політичній боротьбі ще юнаками. Така прихильність стане зрозумілою з візантійського боку, як що зважити, що ці юнаки походили від Грекині, належали вже тим до роду Ромеїв і мали репрезентувати на Україні грецьку тенденцію. Загибель їх прикра була для Греків і вони хоч у життєписові постаралися вславити їх, щоб хоч тим мали можливість проводити свої тенденції.

З Володимиром справа стояла зовсім инакше. Цей український діяч глибокої старовини дуже сприкотився Грекам. Вони довго не хотіли його вславити, на чому настоювала місцева громадська думка. Нарешті мусили уступити громадським вимогам і канонізувати Володимира, але за те постаралися викупати його в бруді, склавши твір життєписного характеру, що носить назву Корсунської легенди (див. Шахматов, Розыскания, с. 135).

Як що так підходити до життєписної літератури, знаходити соціологічне підґрунтя кожного літературного твору чи «святого» або й «грішного», то він набере значіння й у наш час. Ним також можна характеризувати стан і суспільні взаємини сього часу.

Наші псевдосоціологи того не роблять і тим спричиняються до того, що в наш час виникає переконання в зайвості старої літератури, як предмету вивчення в ВИШ'ах. Тимчасом правильне освітлення літературного процесу старих часів дає багатющий матеріал освітлювати суспільні відносини того часу. Звичайно, кожний, хто прочитає «Соціолого-синтетический обзор литературных стилей» проф. Сакуліна, винесе таке вражіння, що такий стародавній твір, як «Сказаніе о Борисѣ и Глѣбѣ» зовсім непутяща річ, коли навіть такий видатний соціолог нічого не міг з нього витиснути. А тим часом цей автор і не пробував ці твори «тиснути» з соціологічного боку. Він пішов собі простеленою доріжкою Никольських, Пишніх та инш., не спромігся на ті соціологічні висновки.

Не спинаємося на інших відділах книжки, всі вони зложені в тому ж напрямі. Оригінальна, хоча й військова, повість Київського періоду змішана з перекладною і т. д.

Коротко треба констатувати, що у цій книжці соціологія тільки в заголовку. Погляди на літературні процеси старі й застарілі.

Степан Гаевський.

Wojciech Hejnosz, *Ius Ruthenicae. Przeżytki dawnego ustroju społecznego na Rusi Halickiej w XV wieku.* (Studia nad historią prawa polskiego, wydawane pod redakcyo Oswaldą Balcera, tom XII, zeszyt 1) Львів 1928 р. сс 112.

У видавництві професора львівського університета О. Бальцера «Studia nad historią prawa polskiego» вийшов цілий ряд праць, присвя-

чених устроєві і суспільним відносинам Галичини XIV—XVI вв. Згадаємо студії: Я. Самолевича про вищий суд німецького права на сяноцькім замку 1425—1553; Ш. Рундштайна про селянську людність Галицької землі XV в.; Г. Ходиніцького про соймки руських земель XV в.; О. Бальцера про вірменське судівництво у середньовічному Львові; Л. Ерліха про Галицькі староства у відношенні до Львівського 1390—1501; С. Саханевича, про вийтвіства та солтиства у Львівській Землі; П. Домбковського про пропащі судові книги Руського та Белзького воеводства. До сих праць прибуває нова В. Гейноша—*Ius Ruthenicum*.

Праця опирається на судових записках, опублікованих у видавництві Акта *grodskie i ziemskie*, т. XI—XIX. Автор не бере під розгляд усіх уладжень «руського права», а обмежується суспільною організацією, а саме тими пережитками давнього устрою з княжих часів, що заховалися в Галичині в XV віці. Різні групи галицької людности в ті часи зачисляються до «руського права»—королівські люди, слуги, сотні, каланні та ординці.

Автор старається дати характеристику повинностей та суспільного положення кожної з тих груп на основі старанно підбраного джерельного матеріалу, при чому дуже уважно ставиться до праць інших дослідників, особливо до Історії України т. V, М. С. Грушевського; свої власні погляди і здогади він висловлює дуже обережно—похвальна прикмета для молодого дослідника.

Головні результати праці такі. Всі наведені групи мають те спільне, що є у залежності від держави, обов'язані до деяких послуг для неї, мешкають здебільша по селах, що належать до города і сидять на руському праві. Ся залежність від держави (города) відділяє ці групи від решти населення, та лучить їх декуди в одну цілість. Автор не погоджується з поглядом М. Грушевського, що ці групи є пережитком первісного невільництва. Вони виступають виключно у королівчинах (або у добрах, що через надання перейшли від держави до інших рук), нема їх у приватних маєтностях, не відіграють більшої ролі в господарстві, а сповнюють тільки послуги для города. Їхня залежність (*illibertas*), як се признає й М. С. Грушевський, є тільки в тому, що вони не можуть зірвати свободно службових стосунків з городом, але поза тим вони не мають ніяких правних обмежень. Що вони не походять від невільників, на се може вказувати і їх, користніше, як решти людности, суспільно-господарське положення: вони є доволі заможні, ставлять опір всяким змінам свого положення, в їх ряди перебігають одиниці з інших груп, самі вони деколи переходять до вищої верстви (шляхти). Коли б вони походили у прямій лінії від давньої невільної людности, важко було б витлумачити розмірне їх упривілеювання супроти решти селянства. Автор висловлює здогад, що всі ті слуги, ординці, каланні й ин. се давні служебні оселі, що вже за княжих часів були залежні від города, та в цьому положенні залишились і в польськім устрою, але все з зазначенням «руського права».

Іван Крип'якевич.

Евфим Сіцинський, Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст. Исторично-археологічні нариси. (Записки Исторично-Филологічного Відділу ВУАН, кн. XVII, 1928, сс. 64—160 та окремо, сс. 1—98).

Нова робота відомого историка та дослідника подільської старовини Є. Сіцинського має велику вартість. Зупинившись коротко на боротьбі з кримською ордою та нападом Татар на українські землі, зокрема на Поділля, автор переходить до змаловання заходів, до яких вдавалося місцеве населення, аби охоронити себе від тих нападів.

Заходи ці були—переховування людности під час наїзду в безпечних місцях—печерах та будування спеціальних оборонних замків, де б

місцева людність могла знайти захист під час нападу. Годішні замки були двох типів—державні та приватні. Державні замки будувалися й утримувалися на державні кошти—це так звані королівські чи господарські замки. Державні замки на Україні містилися там, де були південно-східні границі Польщі й Литви. На Поділлі такі замки були в Кам'янці, Лятичеві, Барі, також у Смотричу, Скалі, Ольчедаєві, Бакоті тощо. Приватні замки будували заможніші землевласники. Утримувалися ті замки на кошти власників та почасти й самої людности (в містах). На Західньому Поділлі, де людність була гущіша і значить можна було здержувати натиск степових наїздників, приватних замків було особливо багато.

Накресливши далі загальну схему будування замку та зазначивши, що тепер не існує вже слідів багатьох з тих замків, автор переходить до історії та опису решток замків, що в тій чи іншій мірі ще зберегаються. На першому місці тут стоїть Кам'янецький замок. Подавши коротко історію заснування самого міста, автор наводить описи Кам'янецького замку з часів литовських (за описом 1494 року), далі з року 1544 та план замку, складений Томашевичем з 1672 року. Поруч з цим планом подає автор відомості ще про один план замку й міста, досі невідомий в історіографії.

Є це план з 1684 року, друкований у Римі, невідомого автора. Примірник цього плану зберігається у Вінницькій філії Всенародньої Бібліотеки України. На підставі цих планів автор доводить необґрунтованість думки про те, що Кам'янецьку фортецю в теперішньому її стані збудували Турки. Питання це тим важливіше, що вносить певні корективи в освітлення стану Поділля під турецькою владою. Певною бо суперечністю до погляду, про руйнний стан Поділля в кінці XVII віку були назви всіх здебільшого великих монументальних будівель—турецькими: турецька фортеця, турецький міст, тощо, які свідчили ніби-то про певну будівничу роль Турків. Після розвідки автора видно, що і сама фортеця й міст у Кам'янці та інші будівлі існували ще до приходу Турків.

Подавши далі відомості про ті зміни, що зазнали замкові будівлі протягом XVIII та XIX віків автор переходить до детального опису сучасного стану Кам'янецького замку, подаючи разом із тим і сучасний його план.

Далі автор переходить до огляду Межибізького замку, що після Кам'янецької фортеці найбільше визначався на західньому Поділлі, подає докладний опис того замку, його історію та в короткому нарисі історію самого міста Межибожа. Так само докладно подано історію й описи замків Західнього Поділля, що зберіглися досі—Сатанівського, Зінківського, Жванецького, Чорнокозинецького, Рихтаського, Паневецького, Ярмолинецького, Сушківецького, Пилявського, Барського, Озаринецького. Поруч із описом замкових будівель подано тут докладні історичні нариси й про кожне з тих поселень, при яких існували згадані замки. Численні фотографії та плани дають повне наочне уявлення про зовнішній вигляд, архітектуру та розташування замків. В кінці кожного розділу подано докладну літературу про той чи інший замок та поселення при ньому.

Автор, прекрасний знавець минулого Поділля, використав в цій розвідці відомий досі архівний матеріал та ту численну літературу з історії Поділля, що існує, додавши сюди дуже цінні власні спостереження.

Читаючи цю цікаву, гарно написану працю, що мабуть в тій чи іншій формі незадовго дочекає нового видання, хотілося б проте зробити кілька додатків до розвідки пановного автора.

Так, у вступі, гадаємо, варто було б трохи докладніше спинитися на відносинах Польщі й Криму в XV—XVII століттях, на боротьбу між ними та на способах оборони українських околиць. Автор надто мало присвячує цьому місця, між тим поширення цього підрозділу дало б

загальне історичне тло, на якому б ясніше виступили поодинокі, так би мовити, фрагменти—описи й історія поодиноких замків. Говорячи далі про способи захисту місцевої людности від наїздів, автор уділяє велику увагу печерам як схованкам, де людність перебувала весь час наїзду. Варто було б тут згадати й про ролі лісів—як подібних же схованок, особливо, коли взяти до уваги, що в XIV—XVII століттях таких великих лісів на Західньому Поділлі не бракувало. Чи не були ці схованки ще безпечніші від печер—адже в печерах часто можна було, як зазначає сам автор (с. 65—66) видушити людність димом, а в лісі Татари, ці степовики, почували себе безпорадними. Переховування в печерах, в лісі, в замкові, підчас наїзду—це способи оборони так би мовити пасивні. Чи не було й активних способів боротьби з тими наїздами? Чи може треба віднести будування замків до заходів активної боротьби з тими нападами? Говорячи про замки, автор, здається нам, надає багато ваги значінню їх в системі оборони краю. Але з лострацій королівських замків з XV віку на Поділлі ми бачимо (хоча би на прикладі Вінницького замку, про який згадується і в праці), що ті замки перебували в жахливому положінні—не було там ані зброї, ані харчів, самі будівлі часто були в напівзруйнованому стані. Отже постає питання чи могли такі замки дати достатній притулок населенню, яке вдавалося під їх захист. Автор каже: «замки були досить добрим захистом від Татар, бо татарські чамбули, що нападали на Україну, це не було якесь регулярне військо, що вміло добувати фортеці, це були, по теперішньому кажучи, бандити, озброєні луками, шаблями, ножами та арканами... добувати замків вони не силкувалися»... (с. 66). Можна було б говорити отже про певне психологічне значіння замкових будівель—Татари не наважуються наближатися до замків, бояться їх і тому ті замки, не дивлячися на їх поганий стан, все ж задовольняють потребу людности в захисті під час нападу. Але трохи нижче сам автор зазначає, що Татари: «иноді... нападали на якийсь слабенький замок, нищили його, як це було з замком у місті Рові в половині XV ст.» (с. 66). Ми могли б до цього додати, що такі напади та руйнування замків були не такі вже рідкі. Поруч зі згаданим випадком руйнування Барського замку можна згадати напади та руйнування замку Брацлавського—наїзди рр. 1478—1498—1503, 1551, тощо.

Говорячи про Кам'янецький замок автор зазначає, що фортеця тут виникла «одночасно з заснуванням самого міста Кам'янця, се-то близько 1362 року, коли великий князь Литовський Ольгерд, прогнавши з Поділля Татар, віддав цю країну своїм небогам, князям Коріятовичам» (с. 69) і далі наводиться літописний переказ про збудування Кам'янця. Нам здається, що тут варто було б сказати кілька слів з приводу гіпотези про існування міста ще до Коріятовичів, також про ототожнювання Кам'янця з давніми Петридавою та Клепидавою. Хоч історіографія початку XX віку, також і сам пановний автор рішуче відкинули цю гіпотезу, проте вона знов поставлена в розвідці д-ра Гериновича про Кам'янецьчину (Др. В. Геринович, «Екскурсант Кам'янецьчини»,—Кам'янець на Поділлі, 1928). Звичайно, розв'язати це питання може лише докладне археологічне вивчення території Кам'янця, але про існування такого погляду варто було б згадати.

В описові самого Кам'янецького замку, переказуючи про різні замкові будівлі автор ніде не згадує про існування там так званої Покровської церкви, докладні відомості про яку сам же автор подав в ранішій своїй праці «Городь Каменець Подольській», Київ, 1895. Так само не згадано про Боришковецьку вежу поблизу м. Кам'янця, описану в книзі «Подолія», прим. сс. 72—73. Вежа ця, хоч не з'єднувалася з замковими

будівлями—проте в фортифікаційну систему Кам'янецького замку мусила входити—в ній мала перебувати сторожа від кам'янецької залози.

Подajući описи інших замків, розташованих навколо Кам'янця—Паневецького, Рихтецького, Жванецького тощо, варто було б зупинитися на взаємовідносинах тих замків з Кам'янецьким. Нам здається, що тут мусила б бути певна система розташування цих невеличких замків, що в цілому мали зміцнити головну фортецю—Кам'янецьку.

Шкода також, що не подано загальної мапи розташування замків на західному Поділлі; нарешті не зовсім ясним уявляється нам і самий термін «Західне Поділля»—чи це є колишнє Подільське воеводство—тоді треба було б згадати й про інші замки як от в Скалі, окопи св. Трійці тощо, чи це є лише та частина Подільського воеводства, що входила до складу Російської імперії в ХІХ—поч. ХХ віків? Тоді це власне буде вже не західне, але східне, чи центральне Поділля.

Наприкінці мусимо ще раз підкреслити, що ця нова розвідка шановного історика Поділля дуже цінна, і нам лишається з нетерпінням ждати продовження появилення в друку нових студій автора.

Михайло Карачківський.

Д-р Симін Наріжний, «Московська служба» Івана Виговського (Записки Наукового Товариства імени Шевченка, Львів, 1928, т. СХLIX, сс. 117—139).

Д-р Василь Герасимчук, Смерть Івана Виговського. (Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського, т. I, Київ, 1928, сс. 205—216).

Дуже важливими й цікавими часами в історії України являються 50—70 р.р. ХVІІ в. Це були часи бурхливих революційних подій Хмельниччини й наступних за нею років. Ті події, що відбулися за ці часи визначили на довгий час й дальший розвиток економічних й соціальних стосунків на Україні, визначили і відношення України до інших держав.

Одною з найвидатніших постатей того часу є безперечно Іван Остапович Виговський, генеральний писар Богдана Хмельницького, потім гетьман України й воевода київський.

Даних про життя й діяльність цього видатного діяча тодішньої України ми маємо досить в ріжних історичних працях, але ж все-таки залишається дуже багато темних і неясних місць в діяльності й життю І. Виговського, що ще до цього часу або зовсім невідомі, або ж мало чи невірні освітлені в нашій історичній літературі.

Студії д-ра С. Наріжного й д-ра В. Герасимчука присвячені І. Виговському й торкаються дуже мало освітлених моментів життя й діяльності І. Виговського.

Д-р С. Наріжний в своїй студії ставить метою дослідити обвинувачення, що є в історичній літературі до особи Виговського в справі «про невірність Виговського Богданові Хмельницькому й про зрадливість його супроти самої козацької держави», для potwierдження чого де-які дослідники «вказують на таємні зносини Виговського-канцлера з московським урядом і службу, виявлену в цих зносинах Москві». Автор докладно аналізує ті дані, що є в друківаних джерелах («Акти Южноу и Западноу Россіи») про ці відносини Виговського з Москвою й доходить до висновку, що «ці зносини не були платними й не мали характеру служби Виговського Москві» й що ми «не можемо виявити шкідливості цих зносин для політики Війська Запорозького», та що «ці зносини в значній частині являються приватною дипломатичною діяльністю генерального писаря, які підготовляли ґрунт для офіційної гетьманської політики, або цю політику супроводили».

Студія д-ра С. Наріжного являється дуже цікавою для характеристики особи й діяльності І. Виговського. З висновками автора про характер відносин І. Виговського до Москви неможливо не погодитись.

Автор для своїх студій використовував «Акты Южной и Западной России» та «Источники для Малороссийской Истории»—збір. Д. Бантиш-Каменським за часи Богдана Хмельницького, але ж не притягнув такого видання, як «Памятники Киевской Комиссии», або «Архивъ Ю.-З. Россіи», де також можна знайти дані про зносини Виговського з Москвою (напр. «Пам. К. Ком.», т. III, изд. 2, Київ, 1898, отд. 3, № 15, с. 184—185. «Арх. Ю.-З. Росс.», ч. III, т. IV, Київ, 1914, № 284, с. 817—819).

Для зміцнення висновків автора про характер відносин І. Виговського до Москви можна б ще притягнути й ставлення його до Москви вже на перших кроках гетьманства (напр. події Корсунської ради 1657 р. й ин.), що теж, на мій погляд, свідчить, що і в часи писарства І. Виговський не був «на московській службі».

Не можливо погодитись і з твердженням дослідника, що «наші історики не перевели дотепер дослідів... і над історичною постаттю самого Виговського взагалі, над його позитивними й негативними рисами»; адже ж ми маємо солідні й ґрунтовні досліди над постаттю І. Виговського напр., в відомих працях В. Герасимчука. Зазначу, що аналізуючи перебування 1649 р. у Б. Хмельницького московського післанця Гр. Неронова (справоздання Г. Неронова у «Актах Ю. З. Р.», VIII, № 32, с. 303 і д.) автор весь час зве його Несторовим.

Студію д-ра Наріжного присвячено першим часам діяльності І. Виговського, діяльності його за часи писарства при Б. Хмельницькому, студія ж д-ра Герасимчука торкається останніх часів діяльності і І. Виговського, подій, зв'язаних з його смертю.

Автор цієї студії д-р В. Герасимчук в свій час оголосив низку цінних праць з історії України за часи гетьманства І. Виговського й Ю. Хмельницького. В цій же студії автор разглядає становище на Україні, головним чином на Правобережній, в часи початку гетьманства Тетері, й подій, що закінчилися розстрілом І. Богуна, І. Виговського, ув'язненням низки видатних українців — (Й. Тукальського, Ю. Хмельницького, Г. Гуляницького) й жорстокою розправою Поляків і Тетері над людом українським. Автор доводить, що в цих подіях І. Виговський став жертвою провокації з боку канцлера Пражмовського й П. Тетері, що використали Маховського, як засіб в цій провокації.

Студія д-ра В. Герасимчука оперта майже виключно на архівних джерелах, переважно з польських архівосховищ, і являється дуже цінним вкладом в нашу історіографію.

Не кажучи вже про те, що автор вніс багато нового в головне питання своєї студії (роля І. Виговського в подіях тих часів), він дав також і багато нового для освітлення подій тих часів, що мало відомі й мало освітлені в нашій історіографії. Так автор наводить низку прикладів загального незадоволення Тетерею серед верхів тодішньої України, причому до противного цьому першому групуванню належала й його дружина, донька Б. Хмельницького (с.с. 210, 215—216). Наводить автор невідомі досі дані про бажання Татар 1663 р. усунути з гетьманства Тетерею, а на його місце висунути І. Сірка (с. 206). Автор дав і гарний аналіз тодішнього стану України й відносин між тодішнім суспільством.

Поруч же з цими позитивними рисами праці автора можна зробити й деякі дрібні зауваження, зауваження, що, звичайно не усувають гарного враження від його цінної праці.

Автор писав свою працю переважно за архівними даними; друкованих джерел він майже не притягнув до своєї студії. Завдяки цьому в деяких місцях його праці й маємо неповноту. Так автор не викори-

став листа Я. Груші до Ю. Любомірського від 10 лютого 1664 р., (W. de Broell-Plater, Zbiór pamiętników do dziejów polskich, t. IV, Warszawa, 1859, с. 150 і д.), листа, в якому маємо дуже багато даних про відношення української старшини й люду до Тетері й Поляків й підготовку повстання. Не притягає автор також вимоги дворян Київського воеводства від 1665 р., аби була розібрана справа увязнених Ю. Хмельницького, й Тукальського й Г. Гуляницького («Архивъ Ю.-З. Россіи», ч. II, т. II, Київ, 1888 № 29, с. 180), яка (вимога) може свідчити, що як видно, до того часу не було знайдено ґрунтовних обвинувачень проти цих увязнених. Не споминає автор зовсім і про повстання Поповича Паволоцького 1663 р. проти Тетері, яке, безумовно, мало звязок з пізнішим проти Тетері рухом, який розглядає автор. Завдяки цьому ж несприятелю друкованих даних залишається нез'ясованою й протилежність з оголошеною автором звісткою про обрання козаками, після арештування Поляками нах. гетьмана І. Богуна, на місце останнього—Ханенка (с. 209), тоді як в діарії учасника походу 1663—1664 р.р. Я. Почобута маємо, що після арешту й страти І. Богуна Jlawickiemu¹) Król jegomości dal komendę nad tem wojskiem kozackiem, co przy Królu jegomości było (Pamiętnik Jana Władysława Poczebota-Odlanickiego (1640—1684), Bibl. Ordyn. Krasinskiich, t. III Warszawa 1877, с. 81). Лист Ю. Хмельницького до Я. Собіського від 1669 р., якого автор цитує (с. 216) за рукописом Петерб. бібліот. (Ч. 151, с. 81) видно з де-якими відмінами в двох збірках («Археографический Сборник», т. VII, Вильна, 1870, № 116, с. 147—148, F. Kluczyski, Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, t. I, cz. I, Kraków 1880, № 213, с. 455—456), про що не згадано у автора. Треба ще пожалкувати, що автор, подаючи в своїй студії де-які цікаві архівні документи, не оголосив цілком, хоч би в долатках до студії, конфесатів Сулимки, якими він користувався в цій студії. Видання цих конфесатів таким фахівцем архівальної справи, як д-р В. Герасимчук, було б дуже цінне для української історії.

Микола Петровський.

К. Берладіна. *Матеріали з історії українського образотворчого галтування (Короткий нарис зміни стилістичних форм та технічних засобів з середини XVII до XIX ст.)* (Наукові записки Н. Д. Катедри Історії Української Культури, № 6, Харків), 1927 р., сс. 389—411, табл. X—XX.

Ця стаття є значною подією в нашій літературі, взагалі бідній на розвідки про шиття й тим більше про українське, а тому доводиться пожалкувати, що її видано лише в кінці р. 1927, тоді, як вона була вже готова та зачитана в Києві в Науково-Дослідчій Катедрі Мистецтвознавства ще р. 1924.

У вступі автор звертає увагу на ту велику кількість українського образотворчого галтування часто датованого, що збереглася до нашого часу, але досі цілком не досліджена. За свою мету автор вважає спробу розібратися в цьому матеріалі, простежити за зміною стилістичних форм і технічних засобів галтування, спираючись на датовані речі. Всю роботу поділив автор на такі розділи: 1) Матеріал і техніка. 2) Історичний огляд пам'яток, де власне мова іде про шиття середини XVII ст. і де мабуть помилково випав підзаголовок аналогічний дальшим (Українське образотворче галтування XVII ст.). 3) Українське образотворче галтування II пол. XVII ст. й поч. XVIII ст. 4) Українське образотворче галтування XVIII ст. 5) Шитво XIX ст. і поч. XX ст., хоча автор у загальному підзаголовкові ставив собі за межу XIX ст. 6) Загальний підсумок.

¹) Що це не поповане прізвище Гуляницького може свідчити лист Потоцького, кор. подстоля, до Ю. Любомірського від 8 лютого 1664 р. з королівського походу (Plater IV, с. 145).

Кожний з розділів, крім першого, побудовано за таким планом: матеріал, техніка, стиль (під ним розуміється, переважно, проблема форми), композиція, проблема руху та підсумок; в кожному пункті окремо трактовано про галтування сухозліткою та шиття шовками. Композиція в деяких розділах випадає.

Галтування сухозліткою автор завжди характеризує загально типовими рисами, переважно без конкретних прикладів, тоді як шиття шовками спирає на аналізу окремих екземплярів.

Найбільше розроблено, як те почасти відко з плану—техніку. Автор дає послідовний, яскравий нарис змін самої техніки та зв'язаних з нею змін у трактовці.

Неможна лише погодитися з тим, що шовкове шиття XVIII ст. з закріпленням виникає як імітація золотого галтування, бо ми бачимо його також на кількох українських речах XVII ст., а в Росії навіть на речах XV ст.

Відносно матеріалу автор цікавиться лише матеріалом самого галтування, а не тим, на якому шиють, що має теж велике значіння. Цілком не згадується «тянуте золото», що його, дійсно дуже рідко, але маємо на деяких речах XVII і XVIII ст. (Чернігівський Музей, Лаврський Музей).

Термінологію, що дійсно майже ще не розроблена, вживає автор не завше вдало. Цілком незрозумілим є, напр., вибір терміна «едвабний шов» для шиття плащаниць. В польській літературі цю назву вживають цілком для іншої техніки, а аналогічна у них зветься сатиновим, в російській літературі—атласним, а нам мабуть найкраще вживати термін «саєтовий». Термін «галтарство» вжито із значінням ширшим, яке охоплює також і шиття шовками.

Дуже шкода, що питання композиції зачеплене занадто побіжно. Зазначено лише, що в XVII віці панує принцип симетрії, майже математичного повторення й чергування, а у XVIII-му симетрії додержуються тільки в загальному групуванні фігур.

Яке місце займають постаті в композиції, яке взаємовідношення існує поміж тлом та галтуванням, як розв'язують композиційні завдання на різних речах, як вміло використовують найрізноманітніші площі різних з призначення речей (великі прямокутні плащаниці, видовжені смуги ораря чи епітрахілі, ромби палиць чи опліччя риз),—автор не показує. Головну увагу зосереджено на самих постатях, вирваних з загальної композиції. Аналіза їх пропорцій та трактування, а також аналіза проблеми форми та руху виявили ті стилістичні зміни, що зазнало українське шиття, той перехід до реалізму, що стався під впливом Заходу в кінці XVII ст. та поч. XVIII ст. Автор цілком слушно підкреслив уміння майстрів використовувати матеріал і технічні засоби в галтуванні XVII ст., що створює саме ті ефекти, яких можна досягти тільки засобами галтування. Але погодитися з твердженням, що шитво XVII—XVIII ст. губить значіння самостійного мистецтва і перетворюється на імітацію—не можна. Річ в тому, що йдучи шляхом збільшення реалізму, яке було у всіх галузях мистецтва,—шиття шовками розробило моделіровку тінями, бо оперувало різнокольоровим матеріалом і тим самим наблизилося до малюнків фарбами, а часом—гобелена. Галтарство мало змогу збільшувати реалізм лише рельєфом фактури, тому воно стало дійсно подібним до металевих виробів, але це зовсім не значить, що метою галтарок було імітувати металеві вироби.

До статті додано список: «Датовані пам'ятки українського образотворчого галтування XVII—XX ст.» В цьому спискові перелічено 83 речі переважно за експонатами Лаврського Музею, 4 речі з Полтавського Музею, 6—Чернігівського Музею, 1 Харківського Музею; для XIX ст. перелічено 19 речей приватних осіб. Про повноту цього списку на жаль не доводиться

говорити, бо крім пропуску окремих речей, як, наприклад, епітрахіля 1700 р. в Полтавському Музеї, епітрахіля та воздуха 1741 р. в Чернігівському Музеї, низки речей Лаврського Музею, що вступили за останні роки, або речі, що їх розкидано по провінціальних музеях,—автор цілком не використав Історичного Музею ім. Шевченка у Києві. Замість того в списку вміщено 41 річ (себ-то половину), датовану лише етикетками Лаврської ризниці, де зазначено рік дарунку, або за вказівками майстриць, щодо речей XX ст. Речей датованих галтованими написами подано для XVII ст.—15, для XVIII ст.—17, для XIX ст.—3,—і тому не можна погодитися, що на кожне десятиріччя припадає 1—3 підписаних пам'яток, як те стверджує автор.

На 10 таблицях подано 21 репродукцію, переважно з експонатів Лаврського Музею (за винятком 2-х останніх), але на жаль не всі з добрих фотографій.

Отже робота Берладіної є першим дослідом над українським шиттям. Вона накреслила стилістичні зміни в українському галтуванні та зробила підсумок відомостей про його технічні засоби, для чого, крім спостережень над речами, скористувалася відомостями старих галтарок.

Марія Новицька.

Данило Щербаківський, Українське мистецтво (*L'Art de l'Ukraine*): II Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надробні і придорожні хрести, фігури і каплиці. Київ—Прага, 1926, 4°, сс.—4+XXXIV+62 з 128 фотограф. репродукціями. Текст український і французький. Кольорова обкладинка роботи В. Кричевського.

Зазначене видання є другим томом книжки Вадима Щербаківського «Українське мистецтво», що вийшла в р. 1913 теж за кордоном, і відома на Великій Україні, але без мапи України, котру царська цензура вирізала з книжки підчас пересилки через тодішній австрійсько-російський кордон. З передмови Данила Щербаківського довідуємося, що другий том був зложений ще в 1918 р. Розпочато друк у Відні, коли там було виконано майже усі фототипічні кліші. Однак дальший друк припинено через затрудненість зносин і лише в 1925 році кліші перевезені до Праги, де Український Громадський Видавничий Фонд виконав цілу працю (під доглядом проф. Вадима Щербаківського) не гірше як перший том на доброму ілюстраційному папері з чітким і ясним друком.

Порівнюючи з першим томом, в цьому виданні зібрано матеріл, розуміється, випадковий, як з боку окремих галузів народного мистецтва, так і топографічного його розподілення. Тому навіть підитульний заголовок не зовсім точно відповідає змісту книжки, оскільки «Галицькі дерев'яні церкви» тут заступлено дуже слабо, а буковинські лише частково. Відсутні також обміри будов (плани, перекрої, деталі) та документальні звістки щодо дат заложення. Однак всі ці недостачі зовсім одверто визнав сам автор, коли писав у передмові (с. IV): «Цей матеріал прийшлося дати майже сировим, без планів і розрізів, а замість спеціальної студії про них, умістити лише цю невелику статтю». Крім того, з ілюстраційної частини було виключено 11 дзвіниць, які були видані «без згоди й порозуміння з автором» (Дан. Щербаківський)—М. Красовським в його книжці «Курсь исторіи русской архитектуры» (Петроград, 1916). Из всіх долучених до книжки Дан. Щербаківського фотографій—121 число виконав сам автор в рр. 1915—1917 під час світової війни, коли був у рядах російської армії. Фотографії зроблені дуже вміло, з відповідним освітленням, потрібним віддаленням від предмету та помірним ракурсом архітектурних мас.

Видання, безсумнівно, дуже цінне, як матеріал до українського народного мистецтва і передовсім дерев'яного будівництва.

В ілюстраційній частині мають велику вартість, найперше, велика збірка фотографій деревляних дзвіниць (рис. 51—83), далі—мало досліджених будов хрещатого заложення (рис. 15, 17, 22—25, 27—28, 33—34) та придорожних капличок (116—127).

Огляд деревляних церков починає Д. Ш. з типу, який зустрічається у деяких частинах Хотинського повіту на Басарабщині та почасти в Буковині, та своєю елементарною формою і перекриттям дахів на чотири спади, подібний до звичайної селянської хати. Це дало привід акад. О. Новицькому («Збірник Істор.-філ. Відділу УАН», № 51, Київ, 1927, с. 152—160) скласти навіть цілу теорію про повстання трьохбанної церкви від української хати! Цілком погоджуємось з думкою Дан. Шербаківського, що «неможна виводити всі типи українських церков з якого-небудь одного джерела» (с. V). Не можна також виводити генези на підставі чисто формальних прикмет та зовнішньої подібности. Спільність хотинських церков з звичайною хатою може бути наслідком певного регресивного явища, відповідно до господарського, і матеріального стану населення, що мусило задовольнитися лише примітивною будовою. Але є ще питанням, чи зановотовані будови у Д. Ш.—го первісно виглядали як хати? Автор сам зазначив, що в деяких з них середній зруб значно більший, як два бічні (сс. Трустинці, Волока, Станівка Долішня, рис. 5, 8 та 14) і що перекриття в середині є пірамідальне, окреме над кожною камерою, с. т. тип перекриття поширений на Бойківщині та ин. місцевостях в Карпатах. Зрештою не можна собі уявити розвиток українського деревляного будівництва без зв'язку з будівництвом інших сусідніх країв Західньої і Центральної Європи. Ці течії були, розуміється, дуже різноманітні та йшли різними шляхами ще перед добою барока, яке почало затирати чисто-конструктивний принцип в українському деревляному будівництві. Вплив хатнього будівництва на культове не можна цілком відкидати, але це може торкатися доби значно віддаленої, коли і сама хата була відмінного характеру від с у ч а с н о г о вигляду. В цьому розумінню дуже цікаві свідчення, наприклад, Ібн-Даста, деякі вказівки Вітрувія щодо деревляних конструкцій і перекриття хат народів на побережжю Чорного моря та ин. Все це лише підтверджує, що деревляна хата перейшла також довгу еволюцію і зміну форм.

Щодо церков у Карапчіві, Калинківцях і Борбівцях (рис. 7, 15, 17) на Буковині, які Д. Ш. також зачисляє до «хатнього типу», то їх південні і північні апсиди цілком ясно промовляють про впливи т. зв. трьохконхових будов, що прийшли на Україну в XIII—XV ст. з Атону шляхом через Молдаво-Валахію, Сучаву і Чернівці і поширилися у нас в Галичині і на Поділля не тільки в мурованих але також і деревляних церквах.

Торкаючись архітектури дзвіниць автор визнає, що в них відбилися риси сторожових і замкових веж, однак генезу дзвіниць виводить від «найпростішого» типу дзвіниць чи властиво стовбів з дашками, на котрих чіпляли дзвони. На іншому місці ми докладніше спинимося над цим питанням і тут лише повторимо, що ці «дашки» для дзвонів є явище такого самого порядку, як і «хатній тип» церков.

Інтересна збірка Д. Ш. надгробних кам'яних й деревляних хрестів, що доповнює дотеперішні праці К. Широцького і Г. Колцуняка.

Майже одиноким в дотеперішній українській літературі є огляд Д. Ш. придорожніх хрестів, фігур і капличок. Тут подано генезу і розвиток цих зразків народньої умілости, історичні звістки і дотеперішня література цього питання. Немає сумніву, що на Україні ці будови, яко побутовий вияв, мають тісний зв'язок з західньо-європейським нар. мистецтвом, однак не позбавлені своїх своєрідних рис. Д. Ш. вказує, що в цих творах «західні слов'яни дали найбільше різьби, тоді як Україна найінтересніше проявила себе в архітектурній частині» і що «капличі українські

відрізняються від московських, як різниться взагалі архітектура цих двох народів» (с. XXVIII).

У французькому тексті усі географічні назви і власні імена передані в українській вимові, хоч в деяких місцях залишилися ще російські та польські назви напр., Volkov—с. V, Sviatovide—с. XXII). Є також незгідність українського і французького текстів у датах. Так, напр., в українському тексті на надгробку с. Назавизів рік «АХВІ», у французькому тексті—(с. XX) «AXLS» в підпису ілюстрації ч. 99 той самий напис читається 1636 роком, як воно справді є на камені (рис. 99). Неправильно передано і дальший напис в укр. і франц. тексті: «АХВІ» (с. XIX—XX), бо літера В, як відомо, не уживалася в значінню десятичної цифри. Так само помилково стоять далі «АФНГ» (с. XX—XXI)—1553, тоді як на хресті (рис. 7) вирізано «АΨНГ» с. т. 1753 р. Всі ці помилки сталися, правдоподібно, не з вини автора, а скоріше редакції чи коректора.

В примітках, де подано літературу, у французькому тексті також відбилася російська і польська вимова перекладача, та взагалі не дотримувало одного правопису. Отже ще і ще раз повстає пекуче питання про усталення правопису латинськими літерами для українського тексту, бо-дай хоч для потреб бібліографічних та наукових.

Володимир Січинський.

Володимир Рибинський, *До історії жидів на Лівобережній Україні в половині XVIII ст.* Збірник праць жидівської історично-археографічної комісії ВУАН, т. I, сс. 1—97).

Стаття В. Рибинського археографічного характеру. Це є власне збірка документів про Євреїв Гетьманщини XVIII ст., з невеликою вступною статтею, в якій аналізується переважно характер надрукованих там документів. Публікацію їх не можна не вітати: надто мало у нас є виданих архівних матеріялів про Євреїв, що мали чимале значіння для торговельних—в першу чергу—відносин на Гетьманщині. Не зрозуміло лише, чому автор, як показує заголовок статті, бере межею середину XVIII ст. Тим більш, що й подані ним документи зачіпають іноді й останню чверть того століття, напр., 1778 рік (док. № XXVIII, с. 92); та й у передмові автор деколи наводить для паралелі й відомості кінця XVIII ст. Гадаємо, що далеко раціональніше було б взяти період до кінця XVIII ст., або хоч до кінця Гетьманщини; це б внесло певну цілість і закінченість у завдання автора. А матеріяли для цього всього періоду можна знайти,—як у Києві, так і по інших деяких містах України.

Щодо характеру весь матеріял поділяється на три серії: I—виявляє роллю закордонних Євреїв у зовнішній торгівлі Лівобережної України, II—справи вигнання Євреїв з України в середині XVIII ст., і III—про перехід Євреїв у християнство, головне після наказу Лизавети з 2 грудня 1742 року. В нашому огляді ми й будемо триматися такого розподілу, розглядаючи як документи, так і ті частини вступу, що їх аналізують.

Першу серію складають дев'ять документів (сс. 16—30), з К. Ц. Арх. Давніх Актів, вибрані з фонду Старих Справ XVIII ст. київської губернської канцелярії (автор робить посилки лише на цю другу підназву фонду). Ці документи дають цінний матеріял для історії торгівлі на Україні. Проте автор у одній і трьохчетвертях сторінки вступу, присвячених цій серії документів, не вповні докладно їх використовує. Можна було б зробити далеко більше висновків на підставі цих же самих матеріялів, як от про розмір валок, на підставі кількості фурманів і челядників,—це ілюструвало б розміри торгівлі, або поширити відомості, звідки переважно йшли купці (про це відомості дає документ № I, 1725 р.) і т. н.

Щодо окремих уваг автора, зазначимо, що його думка про «голослівне обвинувачення» Євреїв у шпигунстві «якобы оные пишут корреспонден-

цію въ неприятельскую сторону» (с. 3),—вірна лише для епізоду, що його подає автор. Взагалі ж, як свідчать архівні матеріяли, з єврейських купців, поруч з Вірменами, найбільш комплектувалися кадри польських і турецьких шпигунів у Гетьманщині та, особливо, в Степовій Україні¹⁾. Проте, як ми бачимо з документу № XIV, що його подає сам автор (на с. 72), іноді Євреї шпигунять і на користь Росії.

Нарешті додамо, що кількість матеріялу в цій першій серії замала. Її можна було б доповнити хоч би з того ж самого фонду з дальших справ; хоч правда, ця неповнота могла залежати й від того, що автор досить давно, мабуть, збирав свої матеріяли, себ-то в ті часи, коли ще було описано лише частину справ цього фонду.

Друга серія матеріялів, що торкається виселення Євреїв з України, представлена 6 документами (с. 30—74). Треба сказати, що матеріяли цієї серії, в першу чергу цікавий реєстр 1739 року, є важливі не лише для цього питання, але й для виявлення статистики Євреїв на Лівобережжі. Але, треба відзначити, що для цього другого дуже важливого питання можна було б знайти далеко більш матеріялів; між тим автор використовує для цього лише список 1739 р. і деякі друковані відомості—в першу чергу статтю Каманіна (в «Чт. въ Общ. Нест. Лѣтоп.», кн. V). Щодо самих цих відомостей, то виникає сумнів, оскільки вони вірні. Наведімо цифри з деяких інших джерел, які автор через щось цілковито ігнорував. А саме, за відомостями автора в 1736—38 р. всього на Лівобережжі було Євреїв 581 душа (с. 6), за реєстром 1739 р.—573 душі (докум. № X, с. 30—68), 1792 р.—966 р. (с. 6). Коли ж ми подивимося на топографічні описи повітів 1783 р., що деякі з них надруковано в «Трудахъ Черн. Арх. Ком.», в. 4, то побачимо цілком інші цифри. Напр., в одному Чернигові було 1783 р. Євреїв міщан 517 душ, або в Сосниці—90 самих чоловіків (про жінок відомостей немає), а в самому Сосницькому пов.—41²⁾. Коли ми подивимося на ці цифри, то у нас, безперечно, виникне сумнів, чи могло бути всього на Лівобережжі 966 душ у 1792 р., коли в самому Чернигові їх було ще 1783 р. 517. Тим більше, що з 1783 до 1792 року наказів про виселення Євреїв з України не було. Або візьмемо відомості за самий Сосницький повіт з м. Сосницею. За реєстром 1739 р. тут показано Євреїв 36 душ. За списком 1783-го—131 в значній мірі без жінок (у самому місті), а з жінками, правдоподібно, до 200, відсоток зросту чи незавеликий, беручи на увагу кількаразове виселення Євреїв між цими двома термінами часу. А в цілому Чернигівському полку за реєстром 1739 р. є 67 Євреїв; в 1783-му в самому Чернигові 517,—збільшення абсолютно неможливе. Ці деякі зауваження щодо цифри єврейської людности на Лівобережжі, дають нам підставу висловити деякий сумнів у правдивості цифрових даних, що їх подається в статті В. Рибинського.

Третя серія документів складається з 15 документів (с. 74—97). Вона подає матеріяли про охрещення Євреїв і змальовує матеріяльні особисті, здебільшого, причини цього. У вступі це питання автор освітлює досить повно. Він навіть змальовує декого з вихрестів, що дістали потім на Гетьманщині велику владу й багатства, як, напр., брати Крижановські. Хоч, треба сказати, що про їх історію можна було б сказати більше, коли б поглянути в архівні матеріяли (напр., хочби в Рукопис. Відділі ВВУ), а не обмежитися лише друкованими звітками. Варто також було б навести ще деякі подібні приклади, не обмежуючися одною лише фамілією. Треба сказати, що великий матеріял про вихрещення Євреїв знаходимо

¹⁾ Порівн. хоча б спр. № 5 в „Дѣлахъ Крѣпости Св. Елисаветы“, Рукоп. Відділ ВВУ, з рукоп. кол. фундаментальної Бібліотеки Київського Університету.

²⁾ „Гр. Черн. Арх. Ком.“, в. 4, сс. 159, 210, 215. Порівн. у А. Ершова, До відомостей „Черниговского наместничества топографическаго описанія“ О. Шафонського. „Наук. Збірник за 1928 р.“, Київ.

ми у Підвідділі Культів Київ. Центр. Істор. Архиву у фондї Лаврському; це відомо навіть авторові, але він чомусь не дає звіди ні одного документа.

Нарешті, зазначимо, що самі документи впорядковано не одноставно, напр., здебільшого архів, фонд і № справи, звідки взято документи, поставлено під документом, іноді ж (сс. 25, 73, 74, 86, 94) перед ним. Це, звичайно, дрібниці, але вона при використанні документів неприємно вражає читача.

Наприкінці додамо, що всі наші уваги щодо цієї статті цілком не мають на увазі применшити її значіння; вони мають лише на увазі нахилити автора до дальшого студіювання й публікування для цього питання нових матеріалів, які б могли заповнити деякі прогалини й виправити деякі хиби цієї першої збірки.

Сергій Шамрай.

Нові студії з історії Києва В. І. Щербини, Київ, 1926, сс. XXXIX+164. Вид. ВУАН.

В цій замітці ми даємо не стільки рецензію даної книги, скільки, так би мовити, інформаційний відзив про неї, щоб небайдужі до свого міста кияни звернули увагу особливо на першу в ній статтю «Нариси з історії Києва (сс. 1—44)». Ця прекрасна робота, хоч і трохи стисла, може служити корисним продовженням і доповненням до відомої книги небіжчика академіка В. С. Іконнікова «Києвъ въ 1654—1855 г.», Київ, 1904, 355 сс. Вказавши на деякі особливості її та достоїнності, яко старий киянин, що знає своє місто з 1871 р., спробуємо дати і декілька різних більш-менш важних поправок і фактичних доповнень щодо таких осіб, явищ, обставин тощо, відсутність яких у статті кинулася нам у вічі. Автор, здається нам, правильно з'ясував собі характер нової і новішої історії Києва, коли розділив її на 5 періодів і дав кожному з них відповідну характеристику. Так період I—друга половина 17-го століття—означений у автора як час «розквіту української культури після звільнення України од Польщі», ми б тільки ще додали: і як час найповніше висловленої самоуправи Києва, в наступному—другому періоді—18 столітті—вже значно обмеженої. Цей другий період у автора справедливо, нам здається, зазначений, як час «боротби між давньою українською культурою, трохи, я б сказав, полонізованою, і централізаторським прямуванням російської влади, також, як час впливу західньо-європейської культури, яка переходила до України вже з півночі». Третій період—перша чверть 19-го стол.—це, як каже автор, час переваги в місті Києві і в цілому краю польської культури, а четвертий—друга чверть 19-го стол.—час «приспособлення до Києва російської системи офіційної народности». Ми б тільки сказали, що обидва ці періоди, цеб то і третій і четвертий, надто самі по собі короткі в історичному розумінні, мали в собі одну спільну рису, що наче-б то звязує їх і дуже замітно діє не тільки на Київщині, але і в самому місті Києві, я кажу про значний вплив польського елемента, що довго ще продовжувався та що став подаватися вже тільки після невдачі польського повстання 1863 р. і про тісно звязану з цією подією роботу «Временной комісії по прекращенію обязательныхъ отношеній крестьянъ къ помѣщикамъ въ Югозападномъ Краѣ», що головним діячем у ній був її «вицедпредсѣдатель» Гр. Павл. Галаган (Див. між инш. статтю про цю комісію в I томі «Ювілейного Збірника на пошану акад. М. С. Грушевського», Київ, 1928, сс. 332—341). А проте величезність польського впливу в Києві не раз підкреслює й сам автор, так напр., на с. 15 сказано, що це місто вже з кінця 18-го стол. «помалу оберталося на польське місто». На останку п'ятий період—друга половина 19-го ст. і перші 15 літ 20-го вповні справедливо автор назвав часом самого блискучого розвитку Києва, який зробився «одним із найкультурніших міст цілої Європи та разом з тим

осередком України, що саме почала відроджуватись». Що правда, громадянська війна і напад Поляків дуже тяжко відбилися на стані міста, яке багато таки перетерпіло, остільки багато, що потрібний буде дуже довгий час і багато великих зусиль, щоб вернути йому попереднє його становище і значіння. Але автор, здається, дуже вірить і справедливо, думається нам,—в можливість повного відродження Києва і приводить наприкінці у своїй статті той погляд «Планової Комісії» ОкрПлану,—що таке відродження Києва не тільки можливе, але і неминуче, як наслідок особливо щасливого географічного положення, так і культурного та історичного значіння, а нарешті й з чисто державних інтересів С.Р.С.Р. От як висловилася з приводу цього всього планова комісія «Зберегти за Київом його фактичне значіння економічного та культурного осередку великої частини України і С.Р.С.Р. та закріпити за ним надалі таке значіння—конче потрібно через умови об'єктивних тенденцій розвитку нашого народнього господарства та цілком доцільно і потрібно з огляду на державні планові розпорядження щодо розвитку продукційних засобів радянської країни». Навівши цей погляд ОкрПлану, автор і з свого боку висловився так: «Побажаємо, щоб плани комісії було здійснено, і Київ знову дістав те почесне місце, яке він займав завжди і повинен займати в життю України». Тепер перейдемо до деяких доповнень і поправок, які може коли-небудь стануть у пригоді автору.

На с. 19 сказано: «Р. 1836 засновано у Києві дві гімназії». Тут говориться, очевидно, тільки про «вторую, губернскую» гімназію, бо «первая», пізніш «императорская александровская гимназія» була ще в 1811 р. перетворена з колишнього «высшаго народного училища», утвореного 1789 р. На с. 33 утворення першого «реального училища» у Києві одне сено до 1877 р., тоді як воно було засновано вже 1873 р. і з початку містилося у найманому домі (здається, Лескова) на Михайлівській вулиці, а за кілька років перейшло у власне велике приміщення, подароване місту головою Демидовим, на площі коло Михайлівського монастиря. Тепер там міститься трудова школа ч. 6. На тій же сторінці можна б було автору хоч трошки зупинитися на великому зрості потреби в середнєшкільній освіті, через що в Києві з'явилося досить багато «частных учебных заведений полноправных и неполноправных с правами для одних учащихся». Автор каже, що їх було тільки п'ять, можна було б і назвати деякі з таких «частных гимназий», принаймні важкіші, напр., В. І. Петра, директора казенної кійво-печерської гімназії—п'ятої, В. П. Науменка, що пізніше названа була «гимназией общества содействия среднему образованию в г. Киеве», О. Ф. Плетнєвої—жіночої гімназії на Печерському, крім того жіноча гімназія В. А. Жеребцової, фребелівський інститут, гімназія Жука на Подолі і багато інших. Інтересна взагалі доля таких «частных учебных заведений», що їх нараховували в місті перед великою революцією кілька десятків. Вони утворювались звичайно з приватної ініціативи окремих більш-менш енергійних осіб і наприкінці силою обставин мусили переходити до різних групових організацій, найчастіше педагогічних; виживали з них лише ті, які мали в собі найбільше життєвих соків для дальнішого існування... На сс. 35—36 в розд. «Вищі школи» названі де-які особи з складу викладачів; до них можна б було додати ще й таких більш-менш видатних професорів, як, напр., В. З. Завітневич і В. Н. Малінін у Київській Духовній Академії, І. В. Лучицький, Н. Н. Жданов, П. В. Володимирів, А. І. Соболевський в Університеті св. Володимира.

Серед вказаних автором кійвських часописів (с. 38) чогось проминуть такі у свій час помітні видання, як «Киевский Телеграф», «Труд» О. О. Русова, «Заря» П. А. Андрієвського, «Киевское Слово» А. Я. Антоновича, «Киевские Отклики», бр. Александровських, «Искусство» Кульженка і ин.

Взагалі, треба б було хоч трохи зупинитись на значінні в свій час газети «Киевский Телеграф», та на її ролі у боротьбі тогочасних громадських напрямків і течій. Може б не зайве було б також згадати і про шість випусків видання «Славянский Ежегодник», де єсть немало цінних для науки статей, про 18 випусків «Ежегодника Коллегии Павла Галагана», 4 випуски видання тієї ж таки колегії П. Г. «Педагогическая Мысль». «Ежегодник Коллегии П. Г.» вже з перших своїх книг остільки видавався серед різних провінціальних видань, що Російська Академія Наук навіть умістила його «в число тех книг, какие по своей научности могут быть пригодны для лиц, занимающихся русскою и славянскою филологиею». (Див. книжку «Предварительный съезд русских филологов» 1903, с. 88, доповідь проф. Е. В. Петухова).

На с. 39 автор говорить про те, як із великої садиби і саду проф. Меринга, що належали колись письменникові Рудиковському, утворилося чотири нових вулиці; тут можна було б сказати і про збудування там же таки на великій площі нового театру Соловцова, тепер імені Леніна, коло засипаного ставка, на місці якого розведений був садок. У цьому випадку може б слід було згадати і про иншу подібну пригоду—утворення нових улиць, напр., Дикої та Манастирської, також Покровського жіночого монастиря з колишньої садиби і саду А. І. Дикого, учителя київської губернської гімназії, і про будування у цьому монастирі великої стильної двохповерхової церкви. Сад Дикого був колись одною з улюблених місцевостей для гуляння киян, і я молодим хлопцем частенько таки бував там. Між иншим пам'ятаю багато горщечків під березами та кленами, що ставилися для збирання солодкого соку; кияни, заходячи у сад купували цей сік у сторожа. З саду був прекрасний вид на Глубочицю і Лукьянівське узгір'я. Сад Дикого був розпроданий на дільниці, вже, здається, в кінці 70-х і початку 80-х років. До речі автору треба б було згадати і про розведення коло університету розкішного Ботанічного саду, який украв собою великий довжелезний яр, що тягнувся сливе до самої Назарівської та Безаківської вулиць. Я пам'ятаю цей сад, як він ще був досить молодий і ту «Гимназичну Горку» у ньому, на якій весняними вечорами гімназисти і студенти цілими годинами виспівували і народніх пісень і хорових пісень з опер, а особливо улюбленого тоді хору з опери «Аскольдова Могила» Верстовського «Ой ты Днепр, ты мой широкий, ты кормилец мой родной», а також з хору «В бурю во грозу», Глинки. Заслужували б згадки і ті зміни, яким підпав так званий «Царский сад» з новопроведеною Петровською алеєю, через що одкрився новий вид на Дніпро, з залізним мостом над нею, і з розведеним у долині великим «розсадником» дерев і кущів і ин. Інтересні також нові вулиці на Лукьянівці, напр., Дьяківська, і той мальовничий трамвайний путь на диво пересіченій ярами місцевості—свого роду «Швайцарії»—по якому пішла новопроведена міська залізниця до самої Кирилівської лікарні і яка так подобалася колись і тубільцям-киянам, і заїзджим людям. Тепер ця лінія трамваю вже не працює. Може б варто було зазначити і упорядкування колишньої Маловолодимирської вулиці—пізніше Столипинської і Гершуні—яка колись була у середній своїй частині навіть непроїжджа через досить глибокий яр і невелике озірце біля дому колишнього «Технічного Товариства», що стоїть навпроти будинку колишніх «Вищих Жіночих Курсів», тепер Ветеринарного Інституту. Це озірце, де колись купалися діти і ловили жабів, і невеличкі ставки, що були на місці пізньої вулиці Чехова—все це було засипано й вкрито цілими горами гною, землі, піску, різних каміннів то-що; утворилася досить чепурна вулиця, про минуле становище якої знають тільки досить старі кияни. Яри і байраки тягнулися і на протязі теперішньої Святославської вулиці і нового на ній садка. З приводу цього згадується також розведення як великого саду Політех-

нічного Інституту на місці багатьох ярів і байраків, так і «Пушкинського гаю»,—тепер Олександрівського коло нього. Ми не будемо, розуміється, говорити про всі нові вулиці, які утворилися за останні часи, але згадка про Нестерівську вулицю і Маріїнсько-Благовіщенську заслуговує уваги. Перша поглинула у собі так званий Афанасієвський яр, який довелося засипати, щоб вона мала можливість з'єднатися з Великою Підвальною вулицею—потім Ярославів Вал, вулиця Раковського, найпізніше Воропилова. Цей яр ще в початку 70-х років був небезпечний для подорожніх не тільки вночі але навіть інколи і удень. З обох боків його були невеличкі хатки, де жили робітники, студенти то-що. В одній такій двохповерховій хаті 1875—6 р. було спільне студенське приміщення, де бували конспіративні зібрання, на яких керівну роллю грав відомий тоді революціонер Олександр Дмитрович Михайлів. М.-Благовіщенська вулиця утворилася з двох окремих розділених тоді великою приватною садибою, яких було немало на так званому «Новому Строєннію», що аж зеленіло колись од багатьох садів. В кінці минулого століття дуже багато вулиць взагалі було сплановано і знижено; особливо це помітно ще й тепер, напр., на Терещенківській вулиці, Софійській, Фундуклівській, тепер Леніна, і ин., де через те можна було утворити в будинках довші приміщення; іноді приходилось робити більш-менш високі сходи з пішохідів до парадних дверей. Деякі вулиці довелося знижати в зв'язку з проведенням міської «кіннозалізної» дороги (конки), на якій тяга потроху замінювалася з кінської, то на парову, то, найпізніше, на електричну. Це все, розуміється, дрібниці, але для тубільців-княн, що так люблять своє місто, вони мають своє, так би сказати, інтимне значіння і заслуговують згадки у популярному начерку нової історії Києва.

Розказуючи на с. 40 про окремі стильні будівлі, якими прикрасився Київ у останні часи перед революцією, автор міг би вказати і на своєрідний будинок з великою шклянкою банею, що збудував Могильовцев для Педагогічного Музею (тепер Музей Революції) в садибі першої гімназії і подарував його шкільному відомству, а також і на новий оперовий театр замість погорілого у 1894 р. Для повноти викладу, можна було б сказати й про деякі пам'ятники, що їх поставлено було у Києві ріжним історичним діячам.

Закінчуючи нашу невеличку замітку, дозволяємо собі висловити побажання, щоб шановний автор поширив свою роботу до повної популярної історії Києва за весь час його існування. Він—такий хороший знавець її і так любовно ставиться до минулого і сучасного Києва, що така робота здається нам, не була б для нього дуже тяжким тягаром.

Андронік Степович.

3. Гуревич, «Молода Україна». До восьмидесятих роковин Кирило-Методіївського Братства. За редакцією М. Яворського. Український Інст. Марксизму. Істор. Відд., вип. II, Держ. Вид. Укр., 1928, сс. 116+2 нн.

Наукова література про Кирило-Методіївське Братство за останні роки значно розрослася. Видруковано чимало документів (як напр. «Книги Битія...»), які не могли побачити світ за дореволюційних часів, і вже тепер можна сказати, що в справі дослідження Кирило-Методіївського Т-ва, стадія збирання матеріалу доходить кінця. Отож спроби ширшого підсумку в на часі. Нещодавно спробував був А. Річицький («Тарас Шевченко в світлі епохи») дати марксістський аналіз ідеології кирило-методіївців, і його оцінка, заснована на перегляді небагатьох джерел, дістала досить широкого признання: ввійшла у підручники (В. Коряка) та прийнята була зокрема в кн. акад. Д. Багалія «Шевченко і Кирило-Методіївці» (1925). Ця остання праця, змістом науково-популярна, править за свого роду вступ до ширших підсумків про Кирило-Методіївське Т-во.

Книжка З. Гуревича має актуальне наукове значіння. Цінність її полягає не так у використанні нових джерел (їх притягнуто мало), як у цільному студіюванні відомого матеріалу. «Знайти місце Кирило-Методіївського Братства в історії України XIX віку—ось наше завдання»,—говориться в передмові. У той час, як А. Річицький (а за ним і інші) підкреслював реакційність ідеології братчиків, З. Гуревич, навпаки, ставить собі за мету «показати, з одного боку, поступовий характер цього Братства, носія «нового порядку, который наступит может», в умовах самодержавного крєпацького режиму та феодално-станових відносин, з другого боку, виявити всю «обмеженість, половинчатість та нерішучість, що лежить на соціяльній фізіономії кирило-методіївців» (с. 5).

Вступний розділ (7—12) присвячено характеристиці київського університетського життя («обуржуазювання» студентського складу в 40-х рр.) й київської молоді. Євангельський комунізм, українофільство, гасло визволення селян та культура, просвіта, як шлях до здійснення цієї програми—ось ці ідеї об'єднували молодь,—їх же у розвиненій формі зустрічаємо і в Кир.-Мет. Братстві.

Має деяку рацію В. Гуревич, висловлюючи своє невдоволення з аналізи В. Щурата, який мало взяв на увагу момент спадковості в розвитку української громадської думки на нашому ґрунті (гурток «Київської молоді» вийшов майже весь з Лівобережжя) і натомість з'ясував виникнення й генезу ідеології майже виключно польськими впливами. Вступереч В. Щуратові він старався розглядати генезу цих ідей, не відриваючи їх від того соціального ґрунту, на якому вони зростали. Мусимо проте зауважити, що автор виявив надто великий ригоризм, коли обмежився одною згадкою (в примітці) про генезу програми гуртка «Київської Молоді» у В. Щурата. З огляду на велику роллю Поляків у національному складі київського студентства ми б надали більшого значіння, ніж З. Гуревич, впливам з Польщі і пильну увагу звернули б на те, що власне з цих впливів могло відбитися на нашому ґрунті. Міркування В. Щурата слід було б, на нашу думку, більше конкретизувати.

Вказуючи деяку неповність в викладі, не можна проте дорікати за неї авторові, бо не у вступнім розділі полягає його головний інтерес. Огляд діяльності Братства З. Гуревич виклав за дуже влучною з методологічного боку, схемою: Організація, ідеологія й тактика.

Про організацію Братства автор трактує досить докладно (13—32); переказано відомі акти про те, як склалося воно, які організаційні норми можна вбачати в «Правилах» та як уявляли собі ці норми поодинокі члени Братства. Зважаючи різні дані, автор приходиться до висновку, що Кирило-Методіївське Братство, як і різні т-ва в колишній Росії, мало дуже невиразні, розпливчасті організаційні форми і що властивість його пояснює так повільним темпом розвитку капіталізму в першій половині XIX ст., як і тим, що в 40-х роках, у відміну від двадцятих, самодержавство більше ізолювало громадський революційний рух від Заходу. Щоб вирішити важке питання, хто власне належав до Кирило-Методіївського Братства, З. Гуревич спробував виставити новий критерій: треба не тільки порівнювати дані, що заперечують або стверджують членство, але також виходити з організаційної структури братства. Почуваючи однак непевність цього принципу, він за Чалим уводить ще один критерій: *політична тенденція* в організаційному й ідеологічному розумінні. Наявність цієї тенденції є прикметою різниці братчиків від інших слов'яністів.

Гадаємо, що старий спосіб визначення членства певніший: щодо кожного братчика треба найперше встановити чи він сам уважав себе за члена Братства й чи інші вважали його за такого. Нехтування цим простим критерієм приводить З. Гуревича до великої нерішучості. Його міркуванням напр. щодо Ш-ка ми б протиставили коротесенькі довідки

М. Новицького, який покликається на листи самого Шевченка, на свідчення Пильчикова й на розмови з Ш-ком В. Забіли¹⁾. У такий власне спосіб треба було б на нашу думку, зробити перегляд питання про склад Братства.

Професійний склад Братства за З. Гуревичем—професори, студенти, учителі—«представники первісної української інтелігенції», соціальне походження—особи, що вийшли з дрібно-помісних дворян, зросли й розвинулися в поміщицькому оточенні (українська дворянська інтелігенція) (1) і особи з нижчих верств (Шевченко—з селян-кріпаків. Посяда—з міщан)—українські полупанки, ріжночинці (2).

Питання про звязок Кирило-Методіївського Братства з російськими організаціями З. Гуревич зрештою відмовився розв'язувати.

В другому (найбільшому розділі книжки, 33—91) подано докладну характеристику *ідеології* Братства, найперше на підставі «Книг Битія Українського Народу».

Хоч у теперішній час виглядає зовсім певно, що склав «Книги Битія» М. Костомаров, усе ж таки в загальній праці про кирило-методіївців слід було остаточно з'ясувати це питання, тим більше, що останніми часами висловлюються в літературі й інші погляди (проф. М. Слабченко підтримує гадку про авторство Я. Де-Бальмена). Рівно ж ми більше б, ніж З. Гуревич, надали значіння питанню про джерела пам'ятки: для соціологічних висновків наукова постановка цього питання далеко не байдужа. Маємо на увазі міркування В. Щурата про відношення «Книг Битія» до твору Міцкевича «Księgi Narodu Polskiego», про «Подієструнку», яку ніби-то мав у руках Костомаров і яка походила, можливо, з Галичини, а на Наддніпрянщині підпала змінам.

Аналізуючи гасло «Книг битія» про зрівняння багатства й беручи за приклад аналізу ідеології соціалістів-утопістів у Г. Плеханова, З. Гуревич постарався перекласти слова «Книг» мовою соціально-економічною; автор «Книг Битія» обертався в сфері категорій не виробничого, а розподільчого характеру, а в цілому республіканська програма Братства, прагнення скасувати станову й соціальну ріжницю та зрівняти всі майнові стосунки, є програма соціальних реформаторів-утопістів.

Повстаючи проти рабства, автор «Книг» не касує ідеї панства і оголошуючи війну царям, не розбиває ідеї царизму (Бог—цар і пан).

Ідея, що умовою обрання на правителів мусить бути розум, освіченість і чиста моральність («Устав», «Прокламація») є українська редакція принципу французьких просвітників: думка править світом.

В цілому республіканську конституційну програму братчиків З. Гуревич характеризує як сledo українського дрібного буржуа.

До французької революції «Закон» поставився вороже, тому, що вона не дала Франції ні справедливості, ні рівності прав і висунула нову форму суперечностей—класових (думка М. Яворського і З. Гуревича). Обговорюючи це питання, З. Гуревич докладно спростовує думку А. Річицького про реакційність основних засад ідеології кирило-методіївців, заснованої на негативному їх ставленні до французької революції й на обґрунтуванні ідеології християнством. Всупереч А. Річицькому він особливо підкреслює факт, що К.-М. Братство оголосило війну російському самодержавству й російському панству.

Слід було б до цього додати, що поступовість кирило-методіївців виявляється дуже яскраво, коли порівняти їхню політичну програму до status quo того часу: річ ясна, як далеко йде вона наперед і як далеко сягають норми змалюваного в програмі кирило-методіївців державного ладу супроти форм миколаївських часів, як надбудови над соціально-економічним тлом.

¹⁾ Шевченко в процесі 1874 р. і Ш-ві папери. „Україна“, 1925. кн. 1—2. с. 63.

Далі докладно характеризуються риси ідеології, що роблять наших «народників» та «утопістів» українськими «народниками» й «утопістами». Їхній соціально-політичний ідеал ішов у бік задоволення українського дрібного буржуа. Переказуючи відоме, автор спиняється на козацтві, як певному ідеалі братчиків, на українському «місіянізмі».

Наприкінці, на підставі аналізу ідеології поодиноких братчиків, З. Гуревич дав спробу виявити течії в межах Братства: центральне ядро—з дрібно-буржуазним ідеалом федерації слов'янських демократичних республік на підставі істини, свободи, рівності й права власності, праворуч—аристократ П. Куліш, ліворуч—Т. Шевченко, «ідеолог передпролетаріяту», а в стороні ліберал—Г. Андруський та соціаліст М. Савич. У критиці було вже відмічено неточність цього розподілу.

Досить побіжно характеризує заразом З. Гуревич звязки ідеології кирило-методіївців з найближчими попередниками (Тов. Об'єдн. Слов'ян тощо), але в старій праці Семевського й у новішій акад. С. Єфремова («Наше Минувле», 1918, кн. 3) це питання ставилося ширше (масонські й інші організації).

У розділі «Тактика» (92—109) виявлено дві тенденції серед кирило-методіївців: одна в бік «чинення матеріяльного», друга—морального. На революційній позиції, за народне повстання проти миколаївського режиму та станового крєпаського ладу стояли, Н. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда, М. Савич, Т. Шевченко. Хоч, напр., про О. Навроцького і І. Посяду маємо обмаль звісток щодо їхніх замірів, проте оцінка їх тактичної лінії дуже ймовірна. Взагалі ж характеристика «тактики» кирило-методіївців справляє вражіння новини, особливо після спрощеної аналізи А. Річицького.

Наприкінці книжечки—короткий підсумок («Закінчення», сс. 110—112) і література питання (113—116).

У цілому можемо рекомендувати книжечку З. Гуревича, як легко написану, засновану на перводжерелах, добре продуману популярно-наукову працю.

Кость Копержинський.

Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН, т. XVII,—Праці Історичної Секції за редагуванням акад. Михайла Грушевського та проф. Олександра Грушевського. К., 1928, сс. XXXV+348.

Се третя книга «Праць Історичної Секції», що знайомить з її роботою за рік 1926. Розпочинає її монографія О. І. Барановича, «Панське місто за часів Польської Держави. Старий Костянтинів» (сс. 1—63). Тема, що її поставив автор, безперечно на часі. Більші праці з історії міст були давно та й нечисленні і мали більш загальний характер. Дослідження ж поодиноких міст, типових для тої чи іншої місцевости, або категорії (міст панських, монастирських, королівських, ратушних,—на Праві і Лівобережжі),—виявлять яскраво їх розвиток та життя і дасть можливість потім зробити загальні висновки для історії міст цілої України, висновки—оперті на сучасних досягненнях науки і зроблені за допомогою сучасних метод. Таку працю ставить перед собою Комісія Історично-Географічна, з циклу робіт якої, очевидно, є й монографія О. І. Барановича. Вся вона поділяється на вступ і два розділи: I «Зародження міста та його життя до Руїни» і II «Від Руїни до російської окупації». Автор взяв за межу між цими розділами Руїну, очевидно через те, що підчас Руїни гине людність в цій місцевості, край пустошиться, і після неї починається доба нової колонізації. Починає історію цієї місцевости автор з часів татарських, а історію міста Старо-Костянтинова з початків його заснування (1561 рік), і до кінця XVIII ст. Розвідка подає історію цього міста як політичну, так і соціально-економічну,—при чому на ці моменти звернено в розділах не однакову увагу. В першому розділі, подається більше

фактів з політичного і соціального життя старого Костянтинова, аніж в другому, натомість у другому центром уваги автора є, безперечно, багатий і інтересний економічний матеріал, його автор зібрав з фондів колишніх панських маєтків Київ. Центр. Іст. Архіву ім. В. Б. Антоновича. Проте, мусимо визнати, що розвідка подає взагалі цінний і багатий фактичний матеріал з економічної історії панського міста.

Щодо розподілу матеріялу, треба сказати, що не всі епохи з історії міста освітлені однаково. Зокрема надзвичайно мало освітлено часи Хмельниччини та Руїни: їм разом присвячено лише три сторінки з 63,—сума надто мала. Проте мусимо сказати дещо й про використання матеріялу для освітлення цієї інтересної доби. Автор взагалі для історії міста,—особливо до XVIII ст., використовує чималий друкований матеріял: наукові курси історії України та спеціальні розвідки (напр., М. Грушевського, Костомарова і т. ин.) і друковані джерела—(як, напр., Arch. Sang., Zródła Dz., А. Ю. З. Р. і т. и.), але для історії цієї доби, Хмельниччини і Руїни, автор мало використовує друковані джерела, між тим можна б там було знайти певні матеріяли для історії цієї місцевості, а гадаємо й для самого Старо-Костянтинова. Ми знаходимо у нього лише одну посилку на Самовидця, а потім на Ерліча. Щодо останнього джерела, яке, треба сказати, О. І. Баранович взагалі охоче використовує¹⁾, мусимо нагадати його однобічність й малу іноді віригідність. Варто було відомості, що їх подає Ерліч, перевірити за іншими джерелами і взагалі використати ті джерела хоч наскільки можливо, не обмежуючись лише одним сумнівним джерелом.

Видикає також деякий сумнів щодо «типовості», так мовити, Старо-Костянтинова, як панського міста. На початку своєї розвідки автор зазначає: «У цій праці я зробив спробу простежити не тільки історію цього міста, а на данім конкретнім випадку з'ясувати низку проблем з історії панського міста на Правобережній Україні часів Речі Посполитої, досліджуючи явища, що були не тільки в цім місті, а й у низці околичних панських міст» (с. I). Думка, безперечно, цілком вірна. Але видикає питання, оскільки Старо-Костянтинів був якраз типовим панським містом. Сам автор визнає, що це місто повстало на території, яка до того мала своєрідну історію (с. I). Та й пізніше географ. положення міста, економічна роля місцевості, де воно лежало, деякі умови, що сприяли його розвитку, все це призвело до буйного розквіту Старо-Костянтинова й заможности його людности. Гадаємо, що більшість невеликих панських міст та містечок не могли дорівнювати до Старо-Костянтинова. Вірніше сказати, це місто було типовим не для більшости панських міст Правобережжя, а для невеликої групи найбільш видатних і заможних панських, магнатських міст. Через це більшість проблем з історії панського міста, що автор намагається їх розв'язати в своїй статті, ледве чи стосуються до широкого загалу панських міст Правобережної України.

Друга праця Є. Сіцінського, Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVI ст. (історично-археологічні нариси, ст. 64—160), обговорена вище, а тому ми на ній спинятися не будемо.

Для часів пізніших маємо розвідку, одну з найцікавіших в сім томі,—М. Н. Петровського про «Псевдо-діяріуш Самійла Зорки» (с. 161—204). М. Н. Петровський вже досить давно визначився як добрий знавець української історіографії,—зокрема козацьких літописей. Ця нова, дуже цікава його робота, присвячена джерелам літопису Величка, власне питанню, чи існував діяріуш Самійла Зорки, на якого посилається

¹⁾ Порівняємо хоч би в його попередній праці: Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII в. „Студії Н.-Д. Катедри Історії України в Києві“, т. I. Тут в загальному історичному нарисі цієї території, автор поруч з виданими працями й розвідками використовує з джерел знов таки, окрім А. Ю. З. Р., лише самого Ерліча.

Величко. Як відомо, дехто з учених погоджувалися з існуванням цього діяріуша, напр., В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, акад. Д. І. Багалій), навіть иноді палко обстоюючи його існування (напр., Клепацький). Інші ж (напр., акад. М. С. Грушевський, Г. Карпов та ін.)—меншість, висловлювали сумнів щодо його існування. Розв'язати це питання й взявся М. Н. Петровський. Оскільки навіть П. Клепацький визнає «що свідоцтво Величка про існування С. Зорки і його діяріушу можна заперечити тільки тоді, коли буде доведено некомпетентність цього джерела, що на нього покликається Величко, с.-то діяріуша»,—М. Н. Петровський і взявся довести некомпетентність тих частин Величкового літопису, що їх можна виділити (або й виділяють, як Клепацький) як діяріуш Зорки. Цілою низкою фактів, на підставі багатьох джерел, він доводить великі помилки, неправдивості й пропуски, що їх не міг би зробити секретар В. Хмельницького, якого вважають за автора діяріуша. Збиваючи фактами твердження своїх опонентів, М. Н. Петровський доводить, що діяріуш С. Зорки є безумовний фальсифікат. Але на цьому автор не зупиняється, він далі ставить питання, чи сам Величко вигадав цей фальсифікат, чи скористався з нього, не знаючи, що його підроблено. І на це питання, після логічного обміркування про причини, що могли призвести Величка до вигадки цього джерела, М. Н. Петровський дає висновок, що сам Величко вигадав це джерело, з бажання обґрунтувати заповнення деяких прогалів, які він зробив, щоб не порушувати пропорції між певними частинами своєї праці, а рівно ж з причин класових, щоб оперти деякі пізніші вимоги козацької старшини Гетьманщини.

До своєї цінної розвідки М. Н. Петровський робить кілька додатків: I. Чи автентичні документи, що їх уміщено в I т. Величка, II. Скільки було козацьких полків за часів В. Хмельницького, III. Чи певні Величкові звістки від смерті Хмельницького до Переяславської ради 1659 р. В цих додатках автор на підставі числених матеріалів робить свої зауваження на вище зазначені питання.

Для XVIII ст. маємо статтю В. Дубровського під заголовком «Сторінка з історії архіву Генерального військового суду». Як відомо, архіви Гетьманщини здебільшого загинули, зокрема сильно постраждав архів Генерального Військового Суду. Доля цього архіву була досі мало відома. Коли й були для кінця XVIII деякі друковані матеріали та розвідки (особливо останніх часів) про долю архівів Гетьманщини і про пожежі підчас яких вони постраждали¹⁾, то для історії архіву в середині XVIII ст. (з 1748—1784 р.р.) майже ніяких відомостей не було. Цю якраз прогалину й заповнює стаття В. Дубровського, написана на підставі двох великих архівних справ Харк. Центр. Іст. Арх. та деяких друкованих звісток у «Кіевской Старинѣ».

Нарешті для XIX ст. маємо дві статті: перша—«Декабрист князь С. Г. Волконський, як поміщик», Антона Козаченка. Автор ставить собі за завдання освітити господарство декабристів,—в даному разі Волконського, дещо й намагається зробити на підставі цікавого архівного матеріалу, що його автор знайшов в архіві Репніних у Полтаві. Друга стаття С. Шевченка «Військові поселення на Херсонщині р. 1835», в якій автор освітлює долю деяких поселень Ново-Сербії й Ново-Слобідського полку в XIX ст. Гадаємо лише, що без потреби автор в цій статті зачіпає колонізацію XVIII ст.: надто побіжний характер має цей уступ.

Кілька статей маємо в цьому томі «Записок», що власне мають не дослідний характер, а археографічний: це подані матеріали з невеликими передмовами до них.

¹⁾ Подробиці про ці пожежі є до речі й в архівних матеріалах (напр. в Лаврському фонді підвідд. культів Київ. Центр. Іст. Архіву ім. В. Б. Антоновича).

Такий характер має стаття К. Козубенка, «Слідство про хутори в сотнях Яготинській та Березанській 1730-го року», в якій автор власне подає це слідство з невеликим вступом до нього. Матеріали ці переходять в архів Репніна в Полтаві і автор, вибираючи матеріал для більшої роботи (про його він згадує в примітці) і навів їх у цій статті. У вступі він коротко подає причини переведення слідства,—скарги козаків і посполитих на захоплення степену старшиною. Матеріал, що його подає стаття, є, безперечно, цікавий. Але вступ до нього та самий принцип, за яким автор подає матеріал, залишає бажати багато. Перш за все виникає сумнів, оскільки варто подавати невеликі матеріали без детального оброблення їх. До історії заселення степену цей матеріал сам по собі дає мало, його треба було б зв'язати з іншими подібними матеріалами, тоді б можна було виявити, так би мовити, динаміку й розвиток заселення. Коли ж подавати його самого, то треба було б його більше обробити, в теперішній редакції вступна стаття не дає того, що можна було б дати на підставі цього самого матеріалу.

Далеко краще оброблені дві дальших статті з матеріалами: М. Карачківського, «До історії Камянецьких цехів»,—в якій автор подає статут цеху олійників 1744 р. з інтересним чималим вступом до нього, і О. Нарочницького, «Справи про «плодоносіє земель» Новгород-Сіверського намісництва за р.р. 1787—1796». В цій статті подаються статистичні відомості (у формі таблиць) про людиність, худобу і врожай в Новгород-Сіверському намісництві в кінці XVIII ст., важливіші підсумки робить з цього матеріалу автор у вступі до нього.

Нарешті додамо, що перед статтями в сім томі стоїть велике й докладне справоздання про діяльність Історичних Установ ВУАН за рік 1926—що вийшли також і окремою брошурою: «Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926», Київ, 1928, с. 33.

Сергій Шамрай.

Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН, кн. XVI, XVIII, XIX, за головним редагуванням голови Відділу акад. Агатангела Кримського. У Києві, 1928, сс. 325, 342 і 420.

У названих трьох книгах «Записок», що вийшли за р. 1928, уміщено розвідки з різних галузів історичної науки—головним чином з історії мови та літератури. (Праці Історичної Секції вийшли як том XVII і обговорені вище).

Огляд їх починаємо з історії в вужчому розумінні. Для історика Києва XI ст. цікава стаття Л. Добровольського, «Київ чи Мерв?» (кн. XIX, сс. 243—252). Тут спростовується твердження французького астронома P. Salet («L'Astronomie», 1925, травень, сс. 224—6) ніби-то в Києві в XI ст. існувала астрономічна обсерваторія.

Для історії України XVI—XVII вв. мала б інтерес стаття Б. Курца, «Звістки чужоземців, як історичне джерело» (кн. XIX, сс. 93—102), але ця стаття замість досліду обмежується на методологічних зауваженнях щодо прийомів критики джерел, а про ці методологічні прийоми можна знайти відомості в кожному підручнику методології. П. Клименко надрукував «Роздільничий акт на мавткі Хоткевічівські 1587 року» (кн. XVI, сс. 216—223).

З історії XVII віку надруковано статтю О. Оглобліна, «До історії Руїни» (кн. XVII, сс. 200—215). Це біографія діяча тої доби М. Вуяхевича. Тому ж авторові належить замітка «До історії повстання Петра Іваненка-Петрика» (кн. XIX, сс. 226—230). Він спростовує звістку «Історії Русов» про забивство Петрика р. 1696-го під Кишенкою від Вечорки і на підставі сповіщення полковників Миргородського, Гадяцького й Полтавського з Голтви 25 січня 1696-го р. про відступ татарських орд дово-

дить, що Вечорка зник під Голтвою, але певне не був убитий (тіла його не знайшли) й помер невідомо коли.

До історії XVIII в. цікава стаття проф. М. Слабченка, «Запорозькі печатки XVIII в.» (кн. XIX, сс. 103—109), де подано опис ріжних печаток, подано їх класифікацію, з'ясовано причини панування тої або іншої форми й висловлено гадку, що частину цих печаток різьбили на Запоріжжі.

О. Оглоблин, «До історії політичної думки на початку XVIII в.», кн. XIX, сс. 231—241) подав публікацію документів про Миклашевського, які з'ясовують заходи цього діяча (часів Мазепи) коло унії України з Польщею.

Серед статей уміщено продовження праці М. Суслонарова, «Гайдамаччина в 80-х роках XVIII століття (кн. XVIII, сс. 63—74, кн. XIX, сс. 111—129), але ця частина роботи автора не є власне дослідом,—це виписки з архівних справ. Матеріал переважає і в корисній статті К. Сивкова, «Селяни українських вотчин кн. Куракіних наприкінці XVIII в.» (кн. XIX, сс. 131—152): з'ясовано матеріяльний добробут селян того району.

Матеріяли до історії цехів м. Літок на Чернігівщині» подав П. Клименко (кн. XVIII, сс. 211—223).

Для історії громадського руху має інтерес ювілейна стаття акад. С. Єфремова—«Максимович в історії української самосвідомости» (кн. XVI, сс. 1—6), ст. І. Авраменка «З листування Драгоманова (XVIII, сс. 254—263) і ст. В. Гнатука, «Падура, Рилев і декабристи» (кн. XVIII, сс. 113—128).

Про життя Харківського Університету часів Потебні й Безсонова розповідається в ст. Я. Айзенштока, «Безсоновщина» (кн. XVI, сс. 146—188).

З рецензій на праці з історії одмітимо докладну оцінку (Н. Василенкова-Полонська) визначеної історичної студії проф. М. Є. Слабченка—«Соціально-правова організація Січи Запорозької, 1927» (кн. XVI, сс. 291—304).

Окремо стоїть замітка П. Лозіва, «До мусульманської нумізматики» (кн. XIX, сс. 262—265)—про чотири аббасидських диргеми в Києві.

Історії українського письменства присвячено чимало статей. У XVI кн. вміщено початок студії І. Фегісова про збірник легенд Агалия Критянина в українському й московському письменствах та народній словесності (сс. 1—41). У цій частині праці подано огляд літератури питання, відомості про видання Агалиєвського твору, зміст і джерела та сх.-слов'янські переклади його. До історії української літератури праця має мале відношення, бо пам'ятка, яку досліджується, перекладна, і не дуже поширена на Україні.

Зазначеної в змісті XVI кн. «Схеми до статті «Сводный патерик...» І. Єремина, ми, на жаль, не знайшли.

Стаття М. Грунського, «Форма та композиція «Слова о полку Ігоревім»» (кн. XVIII, сс. 1—24) своїм змістом і висновками слабо відповідає цьому заголовкові і є властиво критикою праць Сіверса, акад. В. Перетца й інших. Грунтовну критику висновків М. Грунського знаходимо в рец. акад. В. Перетца (кн. XIX, сс. 351—352).

Стаття О. Назаревського, «До студії над давньою українською повістю» (кн. XVIII, сс. 25—34) дає тільки підсумок щодо обсягу матеріялу для дослідження.

Значний інтерес має студія В. П. Адриянної-Перетц, «До історії пародії на Україні в XVIII ст.» (кн. XVIII, сс. 35—49). Дослід т. зв. «Служби пивор'язамъ, 1740 року», який знаходимо в цій статті, цікавий не лише як студія про певну пам'ятку літературну, а і тому, що дає

матеріал до конкретного розуміння пародійного стилю к. XVIII і XIX ст. (Котляревський та його школа). Тільки пильне заглиблення в теорію й практику пародійного стилю XVIII століття може згодом кинути світло на неясне питання, в якій мірі І. П. Котляревський залежить від літературної традиції XVIII століття. Праця В. П. Адріанової-Перетц цікава, як одна з розвідок, що підготовлюють ґрунт для ширших підсумків у цьому напрямі.

Звідомлення акад. В. Перетца про археографічну подорож до Москви р. 1927-го (кн. XVIII, сс. 193—201) звертає увагу на цікаві для дослідників старого українського письменства пам'ятки, що зберігаються в Історичному Музеї.

Одмітимо ще опис Ф. Сенгалевича, «Псалтиру толкованого» (книга XVIII, сс. 202—211).

Історії нового українського письменства присвячено такі праці: Про Т. Шевченка надруковано статтю Д. Шелудька, «Впливи Шевченка на Любена Каравелова (кн. XVIII, сс. 129—148). Всупереч думці, що панувала досі, Д. Шелудько з повною підставою говорить, що Каравелов перекладав Шевченка не з російських перекладів, а з оригіналу й установлює з яких саме текстів. Докладно з'ясовано якість перекладів і також вплив Шевченка на власну творчість Каравелова.

Свидницькому присвячено статтю Ю. Філя, «А. Свидницький та його літературні сусіди» (кн. XVI, сс. 188—199). З повною підставою автор говорить, що «Люборацькі» Свидницького, «Воспоминанія» Лотоцького і «Очерки бурсь» Помяловського писалися незалежно й у генетичній залежності не стоять. Щоб довести це, на нашу думку, цілком досить тих фактичних довідок, які Ю. Філь подав, але коли факт установлено певно, то чи була рація переводити докладніше порівняння всіх трьох творів? Більше ваги мали б позитивні висновки щодо джерел «Люборацьких» Свидницького, але натрапити на такі джерела (крім самого життя духовної школи) Ю. Філеві не вдалося. Таким чином літературна традиція в «Люборацьких» ще й досі не з'ясована.

Про М. Коцюбинського вміщено дві статті—Петро Чубський («До тання про джерела II частини «Fata Morgana» М. М. К-го», кн. XVIII, сс. 149—167) дав ґрунтовну критику поверхових висновків щодо джерел «Fata Morgana» С. Козуба й з повною підставою довів, що обсяг цих джерел далеко ширший, ніж гадав С. Козуб. Правдивість своїх міркувань П. Чубський доводить також доданими до статті матеріалами про судові процеси в Чернігові.

А. Лебідь, «До питання про політичні погляди М. М. Коцюбинського», (кн. XVIII, сс. 169—192) знову порушив спірне питання про громадську роботу й політичні погляди М. Коцюбинського. Деякі сучасні дослідники перебільшують революційність письменника й убачають в ньому навіть соціал-демократичний світогляд. Інші ж, навпаки, дуже обмежують цю тезу. У цьому останньому напрямі пішов і Ан. Лебідь. Він старається довести, що з Коцюбинського був тільки звичайний ліберал, «поступовий інтелігент з демократичними поглядами», що він «не мав виразного політичного світогляду з демократичними поглядами» (с. 191). Ми не маємо змоги спинитися тут докладно на поодиноких твердженнях і фактах, наведених у статті. Зауважимо тільки, що ставити питання про світогляд Коцюбинського в цілому—вишукувати єдину формулу світогляду, в яку б укладався весь Коцюбинський, з методологічного боку хибно. Період часу від молодечих років до кінця життя надто великий і для Коцюбинського багатий перипетіями: оточення, в якому він перебував, увесь час мінялося, зовнішні політичні події йшли швидким темпом, настав 1905 рік і часи реакції, очитанність письменника зростала, соціально життя розвивалося. У зв'язку з цим усім міня-

лися погляди Коцюбинського. Отож марно шукати єдину формулу світогляду Коцюбинського. Питання слід щільно розчленувати, виявивши яким був цей світогляд у певних обставинах часу, в певних періодах життя письменника. Твердження, що з Коцюбинського був звичайнісінький ліберал, зовсім не пасує до постати письменника. Заперечують цьому до певної міри і ті цікаві документи, які наводить сам автор статті. Жандарське управління вважало його «видним членом української революційної партії» (с. 185). Мало переконує рішуче заперечення твердження С. Козуба про «драгоманівство» Коцюбинського, що правда докази цього автора, може, не достатні. Але ж слід було зробити дальші розшукування в цьому напрямі й конкретизувати проблему впливу Драгоманова (може не безпосереднього) на Коцюбинського—замість рішуче відкидати цей вплив. Знов же і тут доведеться ставити питання конкретно—в яких пунктах світогляду та за якого найбільше часу Коцюбинський випробував на собі вплив ідеології Драгоманова.

Матеріали для історії українського письменства вміщено такі: Лев Перетц, «Матеріали з української літератури, що перебувають у Пушкінському домі, та співробітники Альманаху «Сніг», 1841 р. О. Корсуна» (кн. XIX, сс. 205—214); П. Филипович, «Невідомий вірш Амвросія Метлинського» (кн. XIX, сс. 214); І. Ямпольський, «Замітки про Куліша» (кн. XVIII, сс. 224—241); В. Герасименко, «До літературної спадщини 1860—1870 р.р.» (кн. XIX, сс. 215—221) [Про Олекс. Руданського]; М. Ралів, «До біографії Олександра Кониського» (кн. XIX, сс. 222—225); П. Филипович, «Перша друкована поезія Я. Щоголева» (кн. XIX, сс. 225—226); В. Білий, «Українська література і царська цензура» (кн. XVIII, сс. 263—279).

У рецензійному відділі одмітимо оцінку «Нарису іст. укр. літер.» В. Коряка (кн. XIX, сс. 310—312)—праці, на думку рецензента (П. Чубського), побудованої не на марксівській методі. Має інтерес також рецензія-стаття М. Марковського з приводу статті І. Айзенштока про Котляревського у виданні «Енеїди», Книгосп. Автор рецензії (кн. XIX, сс. 316—328) обстоє похитані неприхильною критикою думки свої про Котляревського—Осіпова—Блюмавера, висловлені у його недавній праці про «Енеїду» й дає нові цікаві міркування на користь своїх висновків. Де-що завважає читанню нерівний тон рецензії (викликаний, правда, різними випадками І. Я. Айзенштока та інших критиків), але нові міркування мають безперечний інтерес.

Одмітимо ще «Матеріали до словника псевдонімів українських письменників» Ол. Тулуба (кн. XIX, сс. 223—254). Ця праця, не зважаючи на одмічену в критиці неповність і помилки, є корисним допоміжним джерелом¹⁾

Корисну для літературознавця довідку подав В. Дроздовський у ст. «Р. Гонорський, «формаліст» початку XIX в.» (кн. XIX сс. 153—166).

Для історії слов'янського письменства має інтерес ювілейна стаття А. Степовича «Сота річниця історії слов'янського письменства» (кн. XVI, сс. 110—145), в якій згадано про ролю Шафарика й подано огляд російських і інших праць з історії слов'янських літератур. Деякі заперечення могла б викликати догматична частина цієї статті (141—145), перейнята мріями про слов'янську одність.

Для історії зах.-європ. письменства цікава стаття О. Маслової «Життя й літературна спадщина Лодовіка Гвіччярдіні (продовження)» (кн. XVII, сс. 51—62; кн. XIX, сс. 43—92).

¹⁾ У „Зап. Укр. Бібліографічного Т-ва в Од.“, кн. I, надруковано великий додаток до цієї праці на підставі головним чином матеріалів М. Комарова. Див. ст. В. Комарова в цьому виданні.

З історії етнографії надруковано статтю М. Левченка «Знадоби до життєпису Андрія Івановича Димінського» (кн. XVI, сс. 255—266).

З рецензій на етнографічні праці одмітимо: В. Камінського на кн. А. Fiszera „Zarys etnografii Rusi“, 1928, (кн. XIX, сс. 313—316) й М. Левченка на студію Ф. Савченка «Перший збірник українських пісень Максимовича», 1928 (кн. XIX, сс. 304—310). Друга з цих рецензій належить до числа видрукованих, як видно, без попереднього перегляду керівника або редакції. Молодий рецензент згустив фарби й, поминаючи позитивні сторони праці, намагається цілковито знецінити її. Не подобалася рецензентові назва студії («Перший збірн. пісень Максимовича»), бо, мовляв, раніш видано було збірник Цертелева. Але ж кожному ясно, що йде мова не про перший збірник укр. пісень взагалі, а про перший збірник М. Максимовича (1827), на збірникові ж Цертелева Ф. Савченко досить докладно спинився (див. сс. 29—30). Кожну фактичну помилку, що називається «роздуто» до неймовірних розмірів. Зовсім зайвими є поради й повчання рецензента з поля граматики, фразеології, бо в наукових оцінках звичайно звертають увагу переважно на зміст¹). Здивовання викликають і випадки на особу автора. Адже оцінюється не особа автора, а його книжка! Замість високомірних випадів на адресу установи Академії Наук (кінець рец. с. 310), краще було б спинитися на позитивних рисах нової праці: оригінальна її будова, виявлення соціального тла й умов повстання Максимовичевої збірки, новий матеріал, що його притягнув автор, тощо. До речі, у тій самій кн. (XIX) вміщено відповідь П. Бузюка на рец. В. Дем'янчука й проф. М. Грунського на «Нарис іст. укр. мови». Тут між иншим читаємо такий уступ: «Частенько суворішими рецензентами бувають молоді, що допіру починають, учені... Поважніші учені, які вже дещо зробили для науки, мають підставу ставитися прихильніше до праць инших учених, знаючи добре з власного досвіду, що не помиляється лиш той, хто нічого не робить: вони не тільки вишукують негативні боки в праці, але намагаються знайти й позитивні її боки» (кн. XIX, с. 353). Гадаємо, що цитоване місце з відповіді може стати в пригоді молодим ученим-рецензентам і дати їм дещо до думання. Методологія серйозної рецензії річ не така вже проста, як це здається з першого погляду. Гонитва за хибами й граматичними помилками є зброя, що зчаста обертається проти самого рецензента й знижує його власну роботу.

Для історії української мови цікава стаття І. Огієнка, «Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські» (кн. XVI, сс. 26—47). Пам'ятка, яку досліджено, як відомо, має велике значіння для з'ясування початків слов'янського письма. Стаття особливо цікава для фахівця-мовознавця. Монографічне вивчення її має безперечний історично-культурний інтерес, але спірні питання про глаголицю-кирилицю й інші питання ще далекі від остаточного розв'язання. До праці І. Огієнка близька темою стаття М. Грунського, «Нова теорія про походження глаголиці» (кн. XIX, сс. 266—277), написана з приводу доповіді В. Пожидаєва в комісії ВУАН.

Инші статті з мовознавства обговорюють спеціальні питання: М. Грунський, «Київські листки та фрейзінгенські уривки» (кн. XVI, сс. 7—25); О. Курило, «До питання про умови розвитку дисимілянтного агання» (кн. XVI, сс. 48—72); В. Дем'янчук, «Морфологія українських грамот XIV-го і першої половини XV віку» (кн. XVI, сс. 73—109); О. Курило, «Спроба пояснити процес зміни *o*, *e*, в нових закритих складах у південній

¹) До того ж і уніфікована до крайности мова, „Записок“ викликає невдоволення в громадянстві.

групі українських діалектів» (кн. XIX, сс. 169—183); С. Смеречинський, «Куди йде українська мова? (До питання про предикативний номінатив та «предикат» інструменталь в українській мові)» (кн. XIX, сс. 185—203).

Крім того вміщено ще деякі замітки й рецензії на книжки з мовознавства. У трьох рецензованих книжках є ще кілька некрологів, статті з приводу ювілеїв і праці на випадкові теми.

Треба ще відзначити «Коротку замітку» акад. А. Кримського, «Що зроблено на Україні в царині історично-філологічних наук за десятиліття 1917—1927 рр.» (кн. (XVI, сс. 273—280). Хоч вона не претендує на повність, але, напр., в уступі про етнографію на Україні, ми додали б, що, крім «Етнографічної Комісії», існує при ВУАН «Кабінет Примітивної Культури» (тепер також «Відділ Прим. Культ. і Нар. Словесности»), а коли згадано житомирський часопис «Етнографія», то корисно б було рівно ж згадати журнал «Первісне Громадянство», який репрезентує соціологічне дослідження в галузі етнології.

У XIX кн. вміщено «Звідомлення Іст.-Філ. Відділу за 1927 рік», «Список прилюдних докладів, що їх зачитали співробітники Відділу протягом 1927 р.» і, на жаль, неповна «Бібліографія писаннів співробітників Іст.-Філ. Відд. за 1927—1928 р.» (сс. 372—420).

Відповідно до своїх власних наукових інтересів ми спинилися тут переважно на працях, що стосуються історії України й історії українського письменства, що вміщені в трьох нових томах «Записок». Навіть з цього побіжного огляду видно, що в цих галузях «Записки» Академії року 1928-го дали чималий внесок у науку. Але ж, може, на першому місці треба було б поставити студії з мовознавства, які займають тут одно з перших місць і повинні бути обговорені окремо.

Деякі статті, що мало вносять у науку, й не проредаговані рецензії, не зменшують наукової ваги офіційного органу ВУАН.

Кость Копержинський.

Записки Полтавського Інституту Народньої Освіти (ІНО), I—III, 1925(6), IV, 1927.

Перші три книжки in folio, відтиснені на шклографі в числі 75 примірників кожна, розраховані мабуть тільки на внутрішнє вживання і на обмін з подібними ж педагогічними Виш'ами. І змістом вони і програмою суто педагогічні, при чому кожна книжка пристосована до окремих триместрів академічного року. Статті, що нас цікавлять, історичні саме, зустрічаються тільки в одному з чотирьох розділів книжки, притому їх не дуже багато.

В I-ій книзі маємо лише В. А. Щепотьєва — «Анонімні вірші революції 1905 р.».

Усі ці вірші (три) було взято у селян підчас трусів і арештів. І тим вони цікавіші, що показують, як революційна пропаганда ширилася між люди. До того ж треба зауважити, чого не зробив видавець, як хутко відзивалася революційна муза на події. Перший вірш знайдено в кишені людини 20 грудня 1906 р., написано ж його після 17 жовтня 1905 р., бо тут згадується маніфест за цією датою:

І за горе, та невзгоди,
За Портсмутський страм,
„Маніфестом“ про свободи
Заплатили нам.

Проте була спроба надрукувати цей вірш в 1906 р. в Полтаві в часопису «Рідний Край», але це видання було конфісковане.

II. В другій книзі найбільший інтерес має праця проф. П. Г. Клепацького: «Літопис Самійла Величка» (сс. 37—76). Поруч з розділом VIII, випуску 2-го «Нарисів української історіографії» акад. Д. Бага-

ля (у Києві 1925), це докладніша розвідка про Величка та його історичну працю. Проф. Клепацький крім загальних відомостей подає зміст зокрема кожного з 4-х томів з позначенням джерел. 4-ий розділ присвячено доказам наукової вартості твору Величка: він більш наукова праця, аніж літопис, бо він виконаний «згідно з вимогами тодішньої науки»—щодо засобів користування джерелами, прагматичності викладу, критичності. В дальшому (V-му) розділі автор захищає Величка від обвинувачення, що він фальшував документи, але мусить погодитися, що один документ не правдивий (це «гнівливий і досадительний» лист короля Володислава до султана Османа). Припускає він і наявність у Величка деяких фактичних помилок, які й у кожного трапляються... Але все ж таки «знаменита спроба» Величка заслуговує і поваги й навіть здивування як на свій час (сс. 59—60).

Але щоб зробити такий занадто прихильний присуд, який би зостався й остаточним, треба б перевірити одно за одним усі свідчення Величка з боку їх певності й повноти, чого шановний автор не виконав. Він дав—на підставі своїх джерел—тільки деякі докази сумлінності Величка та його правдивості. Тим часом останній розділ розвідки П. Клепацького (чи додаток до неї)—«Діаріуш Самійла Зірки в Літопису Величка» (65—76) дає почувати, що справа не досить ясна. «Діаріуш» Зірки—це одно джерело, що його називає в передмові Величко, рекомендуючи автора, як секретаря самого Б. Хмельницького, значить, як особу дуже ознайомлену в подіях його гетьманування. Тоді як з легкої, а може й важкої руки Г. Ф. Карпова учені, один за одним (крім І. Франка, М. Грушевського, М. Петровського, що їх називає сам Клепацький, ще І. Крип'якевич), не тільки заперечують існування «Діаріуша», але й не вірять, в самого Зірку, Клепацький робить досить влучну спробу захистити це й друге і оборонити імовірність звісток Зірки. Притому він дає майже повний перелік тих свідочств, що їх Величко міг узяти з Зірки. Але все ж сумнів зостається сумнівом, бо поки що наука не знає Богданового секретаря Самійла Зірки, а як би він і писав «Діаріуш», то його вістки не були б так непевні, якими вони тепер здаються. І коли б Клепацький довів, що більшість їх певна, невелика навіть частина неправдивих свідочств підірвала б довір'я до Зірки. Трудність становища Клепацького в тому й полягає, що не можна довести певності всіх звісток Зірки і що розкриття його веде за собою загибель репутації й Величка. Сам він каже: «Високо цінуючи Величка, як літописця, ми не маємо рації поділяти скептицизму останньої групи вчених і щодо самої особи Зірки з його «Діаріушем». Ми кажемо, що коли Величко називає в числі своїх джерел С. Зірку, секретаря Б. Хмельницького, то це або ж дійсно так, або сам літописець був уведений у блуд: чогось третього тут не мусить бути» (с. 65). А є й третє. Як раз сама праця Клепацького викликала М. Петровського на перевірку всіх даних про Зірку, наслідком чого є його «Псевдо-Діаріуш Самійла Зірки» («Зап. Іст.-Філ. Відділу ВУАН», кн. XVII). Одночасно це суворий присуд і для Величка, якого цей вчений обвинувачує, що він утворив сам і Зірку і його «Діаріуш»...

Ще одна дрібниця. Клепацький, говорячи про темність очей Величка, пояснює: він «либонь у в'язниці й осліп, якщо його не осліплено за судовим вироком» (сс. 38—39), розуміється р. 1708—9. Але проф. Д. Дорошенко гадає, що Величко осліп вже при кінці життя («Огляд української історіографії», Прага, 1923, с. 25). А потім, хіба ж на Україні, при тому на початку XVIII в., суди присуджували винних на позбавлення очей? Це ж не Московщина XV ст. А й там осліпляли не за судовими вирокми, а по праву сильного чи що...

Під скромною назвою: «Матеріали до історії заселення колишнього «вільного степу Яготинського» маємо наукову розвідку студента 1-го

курсу К. Козубенка. Історію колонізації степу—шляхом займанщини в XVII в., займанщини ж, універсалів і куплі в XVIII ст., малює молодий автор на підставі архіву Репніна, що переховується в Полтаві, а потім зупиняється зокрема на 8 слободах, 12 хуторах та 2 деревнях, що згодом покрили той степ.

Мають інтерес для нас і не суто історичні статті. Одна—проф. В. О. Щепот'єва. «До питання про вплив народньої словесности на Шевченкові поезії». Автор намагається простежити, як у віршах Шевченка використані образи нічних хижих птиць народньої поезії. Тому 1-ий розділ дає численні приклади образів пугача й сови в українських народніх піснях, а 2-ий—тих же образів у Шевченка. Підсумовуючи останні і розбиваючи їх по роках, проф. Щепот'єв знаходить з 1838 по 1859 рр. тільки 25 згадувань, із яких найбільш (10) припадає на 1847 р., при чому друга таблиця це число розбиває так: 4—хижа птиця як вістун нещастя, 3—в сумнім пейзажі, 1—образ божевілья, 1—образ пустки, 1—порівняння. 1847 рік випадково був той, коли почалася нещасна доля Шевченка...

Проф. П. Клепацький в своїх «Увагах» до «Уваг» Олени Курилової» дає численні приклади з літератури та народньої поезії вживання слів другий, котрий, було чи буде при пасивному дівприслівнику, а також *ablat. auctoris*, що їх забороняє Олена Курило, а з нею Українська Академія Наук, яка вже випустила 3-є видання її «Уваг до сучасної української мови».

В III-ій книзі найбільш зацікавила мене стаття студ. К. Козубенка, «Яготинська сотня за даними ревізії 1723 року». Авторів пощастило знайти в полтавському краєвому архіві (в справах Репніна) знімок з ревізії 1723 р. Для даної сотні—це перше джерело статистичного характеру. Козубенко подав нам не репродукцію документу, а числа населення по 25 оселях сотні, підсумувавши в кожній двори козаків—кінних (зокрема ґрунтових і безґрунтових) і піших (теж з розподілом), вдов, козаків нововписаних в компут, посполитих—тяглих (ґрунтових і безґрунтових), піших і вдов. В кожній оселі позначено, кому належать посполиті й з-під чийого володіння вони вписалися в компут. Всього в Яготинській сотні автор налічив 51% козацьких дворів і 49% посполитих. Зроблено розбивку і по дрібніших соціальних верствах. Крім цифр дано імення військової старшини в Яготинській сотні й курінях її а також власників.

Проф. О. Бузинний, на підставі однієї судової справи й деяких уривків літературних творів, надрукував «Історію одного грамотного простолоудина (письменника-самоука 60 років XIX ст.)».

За титулом «Матеріали для історичної хрестоматії з краєзнавства» П. Г. Клепацький оголосив 4 документи з диканського архіву Кочубеїв. Усі вони відносяться до історії кріпацького села. Це: 1) «Копія інструкції, даної слободи Маріїнської бурмістрові Опанасу Даниловичу серня 7 дня 1805 р.», щодо плану, за яким треба було будувати ту слободу. 2) «Відповідь диканського управителя від 20/VI—1827 р.» з проєктом зменшення панського засіву за нестачею робочих рук. 3) «Лист графа В. П. Кочубея до диканського управителя від 23/VII 1827 р. про перехід од гуртівщини до системи уроків, як більш продуктивної». 4) «Доповідь управителя диканським маєтком від 25/VIII 1827 р. з проєктом поліпшення долі кріпацької бідноти коштом багатших селян». Що документи перекладено на українську мову («для української школи»), це байдуже, але треба б позначити під документами 1, 2 і 4 прізвища управителів. Писав № 1 zapewно Мезон («Залиски», IV, с. 20). А ті два хто—Касперович чи Клеберг, про яких згадано у Клепацького в «Юбілейному Збірникові на пошану акад. Д. Й. Багалія», I, 969)?

Т. IV за 1926—7 акад. рік, надрукований наприкінці 1927 р. і присвячений Жовтневій Революції. Тираж—600 примірників. Змінено трохи й програму. В ньому два розділи: I. Науково-педагогічний і II. Офіційний. Число історичних статей значно збільшується. І це натурально. В Полтаві маємо Краєвий Історичний Архів з великою кількістю документів, і знайшлися люди, що почувають нахил до архівної роботи й мають не аби-який хист до неї. Писати ж і не оголошувати своїх праць—це марна справа. Притому ж архівні розшукування і друкування так матеріялів, як і розвідок, безпосередньо торкаються головної мети ІНО з його краєзнавчим ухилом.

І в цій книжці перед, як звичайно, бере проф. Клепацький. Він дав цілих три праці: 1. «Нариси з історії диканського маєтку Кочубеїв від пол. XVII до пол. XIX ст.». 2. «Приходські (сільські) вчилища на Полтавщині в роках 1810—1812». 3. «Про так зв. «певний (достоверный) руський», або «рукописний козацький літопис».

«Нариси», здається, є тільки початок великої праці. Тут дано лише два начерки: 1) «Огляд джерел диканського архіву», що ними користувався автор. 2) «Територія й населення диканського маєтку від його початків до пол. XIX ст.». В цьому маєткові автор налічує «30 тис. десятин з гаком» і з тієї нагоди виправляє свою помилку в розвідці «Господарство диканського маєтку», де просторінь цього маєтку визначив лише у чотири тисячі дес. Але цю розвідку вміщено в Ювілейному Збірнику на честь не акад. Грушевського, як каже Клепацький (с. 17, пр. 2), а акад. Баталія (1.968).

Архівні дані про приходські школи початку XIX ст. проф. Клепацький оцінює тим вище, що їх тільки й було що дві на цілій Полтавщині, при тому-ж обидві цілком «належать до ріжних типів». Але коли так, то чому він і ту і другу зве тим же ім'ям: приходське (сільське) вчилище? Чи може то тодішнє назвисько тих шкіл? В дійсності, ці дві школи, про які оповідає Клепацький за своїми документами, дуже не подібні одна на одну. Про першу, що в самій Диканці, він сам каже, що вона «заснована (головним чином) з метою підготовки службовців для магнатського маєтку, що вимагав великої кількості письменних людей для обслуговування найріжноманітніших галузів господарства й по канцелярії» (33). Виходить, що ця школа з потребами «приходу» не мала звязку,—вона була, так би сказати, школа професійна, але ніяк не те, що після 1880-х років звалося у нас школою церковно-приходською. Ну, а Чепурківська школа була, вживаючи пізнішої термінології, школа грамоти, хоч офіційно й називалася приходською.

Але ніяк не можна погодитися з автором, що ці школи були обидві шкідливі, бо перша служила пануючій верстві, а друга заснована більш з ідеологічних мотивів. Адже й там і тут були елементи навчання, що будили думку, розвивали критичне відношення до оточення. Тому не дивно, що навіть професійно-клерикальні школи випускали людей з раціоналістичним настроєм, навіть антирелігійників. Візьмемо у Франції Ренана. А в С.С.Р.Р. тепер чимало людей з матеріалістичною ідеологією, що колись вчилися в духовних школах трьох ступенів, в школах церковно-парахвіяльних, двокласових.

Говорячи про Чепурківську школу, шан. автор не звертає належної уваги на її вчителів. Їх три — занадто багато для школи з 30 учнями. Кваліфікація їх дуже низька: Фальковський «имеет познание букв и чисел и чтению». Петрові Тихому видається похвальний лист «за оказанные в науках успехи, благонравие и прилежание». Чи не були де-котрі з них учнями цієї ж школи, що помагали вчителеві за методою досить звичайною в ті часи? Викликає в мене сумнів і твердження автора, що тоді на Полтавщині було тільки дві школи, а в інших губернях ні одной:

на чому воно спирається? Хиба змістовної статті проф. Клепацького в тому, що своїх архівних звісток він не зіставляє з друкованими і не дає нарисів загального стану освіти на Україні наприкінці XVIII—поч.—XIX в.

Третя невеличка розвідка Клепацького виявляє обсяг часу й зміст «певного руського літопису», що зберігся тільки в уривках у Лукомського й Величка та в згадках деяких інших письменників. Клепацький гадає, що автором її була людина близька до Сагайдачного й мабуть належала до військової канцелярії. Проте вона дуже цікавилася церковними справами. Цей літопис наш автор визнає за поважне джерело до української історії, хоча свого часу М. Грушевський заперечив існування цього джерела, а А. Єршов детально показав, що майже всі цитати «певного руського літопису» збігаються з ріжними звісними нам джерелами і не вказують на існування такого спеціального «літопису»—див. «Україну», 1928, кн. IV, с. 150.

Бузинний О. Т., «До історії театру в Полтаві: Викуп із неволі М. С. Щепкіна (За архівними матеріалами)». Останніми автор доповнює оповідання про театр і викуп знаменитого актора за допомогою Рєпніна, що подав І. Ф. Павловський в «Полтаві» (р. 1910).

Наступні три статті виділено в окремий підрозділ 1-го відділу: «Матеріяли до історичної хрестоматії з кравзнавства».

1. Герасименка, Ф. А.—«Бунт кріпаків Семена Кочубея в 1814 році». Це не документ, а переказ змісту однієї архівної справи про бунт, що його викликав намір Коріякова переселити на Херсонщину 300—400 селян, яких він купив у Кочубея.

2. Козубенка, К. І.—«Що до закріпачення посполитих на Україні». На підставі справ Яготинського архіву Рєпніна виявляються способи поміщиків заокруглювати свої маєтки, позбавляючи одночасно вільності посполитих людей. Мова йде переважно про яготинський маєток за рр. 1761—1773. Додано й документ досить цікавий: «Реєстр майна Пріські Погрібної, що затримано та силоміць відібрано в неї козаком Яковом Калитою. Складений 1-го вересня 1772 р.» (сс. 171—172).

3. К. Козубенка таки «Повстання Турбаївських селян». Ця голосна подія переказана Козубенковим за працею О. Єфименкової «Турбаївська катастрофа» (Южная Русь, 11, 1905) і «почасти на підставі «Записки о убиствѣ турбаївскими крестьянами помещиковъ своихъ Базилевскихъ». Записку цю знайшов професор Клепацький і дав її Козубенкові, який і оголосив її при своїй статті, без спроби одначе виявити, хто саме її написав. Шкода, що автор «Повстання» обмежився тільки працею Єфименкової, що вперш її було надруковано ще в 1891 р. («Кієвская Старина», ч. 3). Вона саме викликала низку заміток. Про них див. в «Науковому Збірникові за рік 1925», де вміщено ще й «Новий документ про Турбаївську Катастрофу» М. Горбаня і «Архівна згадка про турбаївців І. Єрофіїва (чи, як в змісті, «Турбаївці на засланні»).

Не зайве здається помітити ще дві статті історично-літературного змісту: В. Щепот'єва — «Шевченківська «Калина», як балада на світову тему», і О. Бузинного «Рукопис «Асхані» Г. С. Сковороди в Полтавському Краєвому Історичному Архіві».

Костянтин Харламович.

Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bídlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. V Praze, A. Bečková, 1928, ss. 15 i 512.

17 листопада 1928 скінчилося 60 літ життя Ярослава Бідля, професора чеського університету в Празі на кафедрі історії Східної Європи і Балкану, і ученики, товариші, і прихильники ювілята ушанували сю

дату розкішною збіркою, що вийшла недавно. Вона прикрашена гарним портретом і покажчиком публікацій автора, відчувається одначе недостача докладнішої біографії—в доповнення до тих які можна прочитати в енциклопедичних словниках і в ювілейних оповістках.

З вївмком одної статті з теорії історичного пізнання, статті уміщені в сім збірнику поділяються на дві частини відповідно спеціальности автора: а) історія Балкану і Східнього Середземномор'я (стор. 10—156), б) історія Слов'янства (ст. 157—450). Ся друга половина, що займає головну частину книги, поділяється на чотири головні групи: чеську, польську, українську і російську. Український відділ зложився з таких статей: моєї про об'єднання Східнього Слов'янства і плани експанзії на Балканах в рр. 1654—7 (с. 340—5), Яна Рипки «З листування Високої Порти з Богданом Хмельницьким» (ст. 346—351, з далеко довшим німецьким резюме, а властиво додатком на с. 482—498), Д. Дорошенка «Annales Шерера і їх місце в укр. історіографії», Л. Айзенмана «Незвісний документ з р. 1855», Ю. Горака «Мартин Пушкар», роман чеського письменника—Бенеша-Тржебізкого, Фр. Тішого «Подробиці з літературного життя Підкарпатської Руси». З сих статей особливий інтерес має студія Ю. Рипки—до котрої я хотів би повернутися иншим разом. Тепер скажу про инші.

Проф. Айзенман опублікував інтересну записку про київську козачину 1855 р. з актив французького міністерства заграничних справ, на жаль позбавлену всяких вказівок, звідки і як вони туди дістались. Її мораль в тім, що українські селяни чекають визволення від Франції¹⁾!

Проф. Тіхи дає кілька інтересних вказівок про впливи гуситських епігонів на Підкарпатю (відзначає, напр., звісну колядку «Час радости, веселости», популярну в підкарпатських співанках, як «найулюблену колядку чеських протестантів»). В другій замітці спиняється на особі «Івана Бережанина», автора першої студії про підкарпатську українську мову (1829), і доводить, що се мабуть був псевдонім звісного Михайла Лучкая.

З инших статей спинимось на інформаційній замітці Яна Новака про «Федерацію Історичних Товариств Східньої Європи» (Fédération des Sociétés historiques de l'Europe Orientale), założену на варшавським з'їзді «істориків східне-європейських держав і Словянщини» в червні 1927 р. Про сам з'їзд було у нас звідомлення проф. Кордуби («Україна» 1927, кн. 5), але в статті І. Новака дано інтересне освітлення новій організації. Він підчеркує, що до війни Східню Європу репрезентувала перед світом Росія, і на останнім передвоєнним міжнароднім історичнім конгресі в Лондоні, літом 1913 р., російські історики устами київського професора Бубнова, що подав в сій справі спеціальну записку, зажадали, аби за конгресові мови, поруч двох мов романських—французької й італійської, і двох германських—німецької й англійської, були признані також язики слов'янські—себ-то мова руська перед усім, і найближчий конгрес призначено в Петербурзі. Але війна все змінила, і перший повоєнний конгрес зібрався в Брюсселі, в 1923 р., а п'ятою конгресовою мовою замість російської була признана еспанська. «Заступники російської історичної науки розділилися на два табори—совітський і емігрантський, і сим роздвоєнем позбавили себе престижу в слов'янським світі. На опорожнене місце провідників Слов'янства вступили Поляки. Не можемо тому дивуватися»—завважає Чех-автор—«вважаючи на великість їх держави, на їх численність і добрі міжнародні традиції, що впливали з їх постійної стичности з Зах. Европою». Чехів,—поясняє він далі,—займала головно організація Слов'янства, себ-то роля в міжслов'янських від-

¹⁾ Редакції „України“ обіцяна спеціальна замітка про сю записку.

носінах—додаємо від себе. Поляки ж узяли на себе представництво Східне-європейського світу перед Заходом, при чім мотиви практичної політики власне диктували їм се, що вони свідомо заміняли взагалі поняття Слов'янства поняттям Східної Європи—включаючи туди і Угорщину і Балкани—щоб противставити се поняття Заходові і жадати від нього певних уступок сьому «Об'єднаному Сходові», з Польщею на чолі. Варшавський з'їзд і організація згаданої «Федерації» і ріжних спільних наукових підприємств було так би сказати репетицією. На міжнароднім конгресі в Осло Поляки постаралися виступити як найсильніші: їх делегація була найбільша, вони дали коло 40 наукових доповідів, і добилися призначення найближчого конгресу 1933 р. в Варшаві. Тут вони мають показати себе керівниками «Об'єданого Сходу». Так можна зміркувати сю наукову політику на основі сеї статті.

Михайло Грушевський.

Х р о н і к а

«Київські Збірники археології й історії, побуту й мистецтва». Комісія історії Києва і Правобережжя Всеукраїнської Академії Наук постановила приступити сього року до видання щорічника, присвяченого минувшині Києва та його околиці—як продовження випущеного 1926 року її збірника «Київ та його околиця в історії й пам'ятках». Таке постійне видавництво було віддавна в плані Комісії і вона не раз зверталася в сій справі до Київського Округового Комітету, але заходи її не вичалилися успіхом. Тому кінець-кінцем звернулася з проханням до Істор.-Філ. Відділу Всеукраїнської Академії, щоб він прийняв се видання до свого видавничого плану, і на засіданні 7 березня Відділ дав свою згоду вставити се видання в свій план 1929/1930 року. Сей щорічник, що має носити назву, поставлену в заголовку отсеї звістки, проектується в тім же характері, який мав перший збірник—«Київ та його околиця», себто в нім повинні будуть описуватися та досліджуватися пам'ятки людського життя на території Києва та його околиці, в радіусі яких 25—30 верст, від найдавніших часів до нинішнього часу, з перспективами дальшого культурного і соціалістичного будівництва сього київського вузла. Близьче займеться підготовкою матеріялу підкомісія Старого Києва, під проводом В. І. Щербини, О. С. Грушевського і В. Гр. Кричевського; загальну редакцією переведе акад. М. С. Грушевський. Термін надсилання матеріялів—1 жовтня 1929 р. Книжка обраховується на 15 аркушів. Статті можуть бути ілюстровані знімками, планами і діаграмами, але що до їх числа і способу виконання треба порозумітися з редакцією.

Прилюдна оборона праці Л. О. Окиншевича: «Генеральна (козацька) рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.». Ще 16 листопада 1928 року в залі Історичної Секції Академії Наук відбувся прилюдний захист праці аспіранта Науково-Дослідчої Катедри Історії України Л. О. Окиншевича, вже шостий зряду в цій Катедрі. На початку засідання керуючий Катедрою академик М. С. Грушевський повідомив збори про постанову керуючого осередку Катедри в цій справі, потім секретар Катедри С. Глушко зачитав curriculum vitae кандидата та список його друкованих праць, і нарешті сам Л. Окиншевич подав в годинній промові коротке резюме з своєї праці. Насамперед він підкреслив, що праця його є спроба юридичної характеристики генеральної ради на Гетьманщині як державної установи. Потім він з'ясує питання про інститут, зупиняється на терміні «генеральна рада», що його вживали у другій половині XVI ст., тоб-то в основному для даної теми періоді; далі переходить до історичного нариса розвитку цієї установи, розглядає генезу цього інституту в XVI ст., його діяльність до 1648 р., раду генеральну за Хмельниччини, в другій половині XVII ст. і фікцію її у XVIII ст. В наступному розділі автор подає відомості про склад генеральної ради, з'ясує

домінантну роллю і обов'язкову участь в ній класи козацтва, про впливове положення козацької старшини, участь Запорозжців, міщанства, селянства, духівництва. Так само окремо зупиняється він на питанні про осіб, що не брали участі в раді. Далі автор говорить про час скликання зборів ради, про місце їх та про самий порядок переведення цих зборів, що в його незорганізованості все ж таки була певна норма і традиція звичаєвого права, що вносила обов'язковість певних дій і функцій. Потім розглядає він компетенцію генеральної ради в справах зовнішньої політики, моменти обрання на генеральних радах українських гетьманів і порядок такого обрання, характеризує компетенцію обрання вищої української старшини, а також державно-адміністративний судовий і воєнний устрій Гетьманщини та вказує на аналогічні інститути в інших народів. Характеризуючи юридичну природу генеральної ради української, автор доводить, що це є установа звичаєвого права. На думку автора цей інститут служив за знаряддя класової боротьби тих часів. Це була установа за допомогою якої клас дрібнобуржуазії (козацтва) намагалася правити країною. Ось чому, на думку автора, з економічним підупаданням цієї класи, із зростанням економічного впливу класи старшини, падає й політичний вплив козацтва, занепадає й інститут генеральних рад. В кінці автор схарактеризував літературу питання, зазначивши, що спеціальної монографії цей інститут ще не має, він подає критичну оцінку думок про генеральну раду в працях акад. М. С. Грушевського, акад. М. П. Василенка, проф. М. Є. Слабченка, І. П. Крип'якевича та інших.

З оцінкою праці в цілому, з доручення пленуму Катедри, виступили два члени: керівник Соціально-Економічної Секції проф. О. С. Грушевський і дійсний член Катедри проф. В. Ю. Данилевич.

Проф. О. С. Грушевський відзначив, що промовенд вибрав дуже інтересну тему, мало розроблену, через те в деяких питаннях він мусив вперше намічати методи розроблення її. Позитивною рисою праці на думку опонента є те, що автор використав для праці багато як друкованого так і архівного матеріалу. Але разом з цим в своїй праці він допустив чимало огріхів: так він не всюди дотримався історичного підходу, не зробив висновків щодо поняття «рада» в різні часи, не з'ясував суспільних умов різних часів, на тлі яких функціонувала рада, а в зв'язку з цим часто зникає в праці історична перспектива. Так само автор не досить звернув уваги на еволюцію ради, хоч в праці він і нагадує про це. У виясненні діяльності окремих рад не вповні простежено російських впливів на українські справи через раду. Нарешті опонент зробив авторові ще декілька дрібніших зауважень.

Другий опонент проф. В. Ю. Данилевич так само в своїй оцінці праці Л. О. Окиншевича вказав як на позитивні, так і на негативні риси її. До позитивних рис праці В. Ю. Данилевич відносить використання чималої кількості як друкованих джерел, так і архівних матеріалів, вміння науково й критично розробляти джерела, а також, що автор праці в зв'язку з нерозробленістю цієї теми здебільшого мусив сам прокладати нові шляхи, студіюючи це питання. Але крім позитивних рис в праці Л. О. Окиншевича проф. В. Ю. Данилевич вказує й на негативні сторони її. Передусім опонент підкреслює, що автор досліджуючи інститут генеральних рад, мусив би вибрати замість догматичного методу дослідження історично-юридичний. Однак цього автор не зробив, а тому й сама праця чимало втратила від цього. Метода, яку обрав автор, спричинилася перш за все до того, що історичний та соціологічний нарис в праці автора генетично не зв'язані з рештою праці. Далі, підкреслює опонент, що метода ця таки завадила йому впоратися і з назвами цього інституту. Автор нехтує всіма назвами, крім назви «генеральна рада» і не добачає, що ця остання належить лише до одного ступня в історичному і правному розвитку цього інституту і то до найпізнішого. А називати інститут за його найпізнішою назвою, на думку проф. В. Ю. Данилевича, є чимала хиба з боку автора.

Вкінці опонент зробив автору праці ще декілька дрібніших зауважень, вказавши, що автор користуючись такими матеріалами як літописи, мемуари, не

зробив юридичного аналізу їх, не зупинився на взаємовідносинах поміж часом складання джерел та фактами, що подаються в них і, нарешті, що автор мало обґрунтував різницю в поняттях «генеральна рада», за різних часів як до 1654 року, так і після. Без розв'язання ж цих питань, на думку проф. В. Ю. Данилевича, не зрозуміти й правової природи ради. Однак, незважаючи на ці недогляди, опонент вважає працю Л. О. Окиншевича інтересною і цінною.

Проф. О. Ю. Гермайзе так само відзначив як позитивні риси праці актуальність теми, солідну ерудицію автора, притягнення ним до своєї праці значної кількості невикористаного іншими дослідниками архівального матеріалу. Основну хибу опонент вбачає в тому, що автор досліджує козацьку раду, головним чином, в умовах її розвитку в Українській Державі XVII—XVIII ст. тоді як, на його думку, вона була витвором інших соціальних умов. Її генезу треба шукати в організації степових здобичників і військових авантюристів, якими було первісне козацтво. Отже на студіюванні соціальної організації козацтва й має бути основане пізнання козацької ради, бо ця остання й була в центрі змагань різних соціальних груп козацтва, а також соціальної боротьби козацької черні з козацькою старшиною. Генеральна (козацька) рада—це на думку опонента, безпосереднє народоправство, отже, для зрозуміння його, а значить і самої ради й треба було викрити соціальні взаємовідносини, починаючи з першої половини XVII ст. Однак автор зупинився на цьому мало. Він дослідив козацьку раду за часів Гетьманщини, трактуючи її як державну установу. Так метода, на думку проф. О. Ю. Гермайзе трохи пошкодила праці, але не зважаючи на це, вважає він працю за цінну і інтересну.

Дійсний член Катедри В. І. Щербина так само в своїй оцінці праці Л. О. Окиншевича вказав як на позитивні, так і на негативні риси її. Передусім на його думку авторові треба було б дати заголовок своїй праці не «генеральна (козацька) рада», а «генеральна (чорна) рада», бо аджеж окрім козаків брали в ній участь й інші стани людности. Цей новий заголовок дав би можливість відрізнити широку раду від вузької старшинської. Далі, на думку опонента, авторові варто було б подати список джерел, якими він користувався, проаналізувати їх і дати заголовки розділам праці. Авторіві порівняння генеральної ради з подібними до неї інституціями різних часів у інших народів (у Спартанців, Римлян, Германців) здаються опонентові не обґрунтованими. На його думку зручніше порівнювати генеральну раду з старовинним вічем та козацьким кругом. Однак всі ці хиби, каже В. І. Щербина, не зменшують вартости праці, яка являється першим ґрунтовним промінем в розвітлюванні цього мало з'ясованого питання про інститут генеральних (козацьких) рад.

Проф. П. В. Клименко в своїй оцінці праці Л. О. Окиншевича вказав на чималу її наукову вартість. Автор, на думку опонента, подає досить виразну картину устрою ради та її функцій державного й соціального значіння. Однак в праці знаходять опонент і дефекти, а саме: автор в недостатній мірі зупинився на підготовчій роботі до рад, не показав чи відбувалися сотенні й полкові ради перед генеральною, мало висвітлив питання, хто саме репрезентував раду в різні часи її скликання. Щодо методи дослідження, то проф. П. В. Клименко вважає, що історична метода досліду в праці автора слабша за правничу. Так само бракує в праці й критики джерел, але вважає, що зглом робота автора виконана добре.

Керуючий Катедрою акад. М. С. Грушевський в своїй оцінці віддаючи належне позитивним сторонам праці підкреслив, що при її догматичнім характері лишлася невиясною історія загальної ради: при яких обставинах виник цей інститут, як розвивався, коли і в яких умовах дійшов такого значіння, що його пробувано, хоч і без успіху, зробити вищим загально-державним органом. На це питання не дає відповіді ні історичний нарис, де автор збирає згадки про раду перед 1648 р., ні той соціологічний,—як він його зве екскурсе, де автор переглядає кілька аналогічних на його погляд явищ. Автор зовсім не входить в вияснення тих умов, що привели козацьку раду до тих кульмінаційних висот,

з котрих вона потім котиться—«поступінно зменшується в своїм значінню» протягом другої половини XVII в. Дуже загально і побіжно також спиняється автор на причинах цього занепаду—внутрішніх соціально-економічних і зовнішніх, залежних від московських впливів. Через це рада як історичне явище зістається невиясненою.

Після промов опонентів аспірант Л. О. Окиншевич в своєму останньому слові з деякими дезидератами погодився і пообіцяв їх взяти до уваги, а де-в-чому дав пояснення своїх поглядів, обстоюючи їх як правильні.

В кінці після короткої наради керуючого осередку Катедри голова її акад. М. С. Грушевський оголосив постанову, якою Катедра признає аспіранта Л. О. Окиншевича гідним звання наукового співробітника і згідно з його бажанням буде клопотатися перед Укр. Наукою про його затвердження науковим співробітником в Секції Історії Права Харківської Науково-Дослідчої Катедри Історії Української Культури.

Постановою Укр. Науки 15/IV 1929 р. Л. О. Окиншевича затверджено наук. співробітником згаданої секції історії права з 1 квітня 1929 року.

С. Г.

Доповідь О. І. Барановича про панське ставове господарство XVIII в. 4 грудня 1928 р. на засіданні пленуму Науково-Дослідчої Катедри Історії України науковий співробітник Катедри Ол. Баранович зачитав розділ своєї праці «Нариси магнатського господарства на півдні Волини», присвячену «Панському ставовому господарству». Запрошені на се засідання компетентні представники сучасного рибоводства: проф. Д. О. Белінг і І. Ф. Серета, взявши участь в цікавій, історично-економічній дискусії, що розпочалася сприводу цієї доповіді, освітили це питання з становища інтересів сучасного господарства і в результаті засідання яскраво продемонструвало увязку сучасного історичного досліджу з інтересами народного господарства.

Автор вважає, що в цій краї в XVІІІ ст. фільварок, хоч і був одною з головних галузів панського господарства, та не був єдиною великою галуззю його. Фільварок не давав навіть більшої половини з загальної суми грошових прибутків всього панського господарства. Серед інших прибуткових галузів тогочасного панського господарства, як галузь дуже важлива, в цій краї виступають стави. З тих галузів тогочасного панського господарства, в яких весь процес вироблення продукту відбувається в межах самого панського господарства, це галузь після фільварку найбільш важлива.

Ставове господарство на півдні Волини має свою давню історію. Воно розвивається тут з XV—XVI ст. під впливом великих ринкових вимог на рибу, в сприятливих природних та суспільно-господарчих умовах. Воно переходить в XVIII ст., як галузь господарства, цілком оформлено, з давніми й глибокими традиціями.

У XVIII ст. місцеве ставове господарство за своє основне завдання має також продукцію на ринок, переважно закордонний. У XVIII ст. доводиться йому розвиватися за умов тяжчих ніж в часи попередні. Треба пам'ятати, що в XVIII ст. ціни на рибу і ринковий попит на неї зменшилися сильно. Ці несприятливі ринкові умови все-таки на протязі майже всього XVIII ст. не приводять тут рибне ставове господарство до занепаду, бо воно все-таки залишається тут одною з найбільш прибуткових галузів місцевого панського господарства й разом з тим при великій числі зайвої землі та зайвих робочих рук зовсім не стоїть на перешкоді іншим галузям. Осягнення цієї високої прибутковості місцевих ставів можливе було тільки при умові ведення цього рибного господарства як найбільш раціонально. Тому у XVIII ст. ми зустрічаємо тут уживання всіх досягнень тогочасної ставової техніки. Це ми бачимо в урядженні ставів, в способах підбору й розведення риби, в способах її виловлення: високий технічний розвиток тутешнього ставового господарства, велике вживання кваліфікованої робочої сили. Ця кваліфікована робоча сила була нанята.

Оригінально був організований збут риби. Панське господарство за нього не бралося і братись не могло. Збут риби провадили окремі підприємці, які брали

в оренду спусти ставів. Ліпші гатунки риби йшли за кордон, гірші збувались на місці, не раз примусово, користуючись тодішніми паньськими правами.

Раціональне ведення рибної справи, досягнення найбільшої можливої на ті часи прибутковості ставів та зменшення, користуючись всіма тодішніми можливостями, витрат, давало можливість широко розгорнути на протязі XVIII ст. ту-тешнє паньське ставове господарство.

Кінець XVIII ст. приніс з собою, в звязку з дальшим занепадом ціл, кризу ставового господарства.

В обговоренні доповіді присутніми на засіданні були зачеплені питання про вивіз риби з України до центральної Європи, про техніку розведення риби, про використання найманої та панщизняної робочої сили в тодішнім ставовім господарстві, про організацію збуту риби, про фахівців-торговців рибою, про ріжницю ведення великих та малих ставків, про породи тогочасних ставових риб, про способи транспортування й консервації риби і инш., зокрема великі дебати викликала оцінка поглядів на рибне господарство давніх часів на Україні попередньої історичної літератури, питання про відповідність характеристики, «ставів руських», яка є в Струменського.

Присутні на засіданні спеціалісти рибного господарства, зазначивши важливість в загальній сучасній економіці України рибного господарства, підкреслили важливість дослідження його в минулім. Для сучасного господарчого будівництва України розроблення Катедрою Історії України питань з історії господарства цього краю, має неабияку вартість, і бажано, щоб воно продовжувалось як найбільше інтенсивно.

На наступнім засіданні Катедри заслухали иншу доповідь з історії виробництва, про шкляні гуті північного лівобережжя XVIII в.

Вшанування пам'яті Марка Вовчка. В кн. з «України» за рік 1927 (с. 143—4) було вміщено замітку акад. М. Грушевського, в якій нагадувалося про заповіт славнозвісної української письменниці М. Вовчка. Як відомо, письменниця офірувала свою садибу в Нальчику на Кавказі, в якій вона жила й працювала в останні роки свого життя на цілі української культури. Цей заповіт не було своєчасно виконано, садибу тимчасом націоналізовано й обернено на инші цілі, тому чоловік небіжки письменниці Лобач-Жученко почав клопотатися перед Всеукраїнською Академією Наук, щоб згідно з тестаментом М. Вовчка цю садибу обернули на українські культурні потреби. ВУАН підтримала це клопотання й вдалася в цій справі до НарКомОсвіти УСРР, до ГоловНауки й инш. установ. З свого боку вона асигнувала 150 карб. на впорядкування могили письменниці.

На початку 1927-го року клопотання мали помітні результати: РадНарКом Кабардинсько-Балкарської Области принципово погодився на позитивне розв'язання цього питання. Безперечно обернення садиби М. Вовчка на якоесь культурне українське огнище на далекому Кавказі було б найкращим вшануванням пам'яті письменниці.

Тепер після досить довгого очікування ця справа посунулася наперед остільки, що в Нальчику організувався комітет для вшанування пам'яті М. Вовчка, в склад якого ввійшли т.т. Г. Г. Артем'єв, Д. А. Сахан, М. Г. Теодорович, С. Г. Пахомова, А. С. Лобач-Жученко й Н. Я. Архангельська. Засідання цього комітету відбуваються в приміщенні Центральної Бібліотеки. 25 грудня минулого року цей комітет виніс таку резолюцію:

«Впорядкувати могилу письменниці Марка-Вовчка в Долинському, для чого доручити певній особі скласти кошторис, виходячи з суми 150 карб., що її асигнувала Українська Академія Наук з тим, щоб у разі потреби були вишукані додаткові засоби. Доручити Центральній Бібліотеці придбати оскільки можливо всі твори Марко-Вовчка на російській і українській мовах, а також усю літературу про неї. Що до останнього, прохати т. Сахан скласти бібліографію про М.-Вовчка та її твори. Доручити т. С. Г. Пахомовій порозумітися з А. С. Лобач-Жученко про передачу до Обласного Музею тих предметів, що заховалися, які звязані з життям і творчістю М.-Вовчка (книг, паперів, портретів, фотографій

і інші) для улаштування кутка її імені. До наміченого «Облполитпросветом» плану екскурсії по місту Нальчику, включити обов'язковим пунктом екскурсію на могилу письменниці з відповідною вступною розмовою про її життя й творчість. Пророблення матеріалу цієї дискусії доручити С. Г. Пахомовій».

Всім хто цікавиться пам'яттю покійної письменниці і виповненням її останньої волі належить звертатися до цього комітету.

С. Шамрай.

1-ша всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві. 28 грудня 1928 р. розпочалася, а 4 січня 1929 р. скінчилася в Москві конференція істориків-марксистів. Конференція була дуже численною. На неї з'їхалися з усіх кутків Радянського Союзу 123 делегати з ухвальним голосом та 272 делегати з голосом дорадчим. Крім того на неї приїхало багато гостей, так що разом з московськими гостями пленум конференції складався щось із тисячі чоловіка.

Конференція ця була першою, коли з'їхалися історики, що працюють під методологічним прапором Марксової науки. Її метою було, по-перше об'єднати всіх істориків Радянського Союзу, по-друге продемонструвати ті досягнення, що до них дійшла в своїх працях марксистська наука в історичній галузі, нарешті конференція мала внести ясність щодо марксистсько-ленінської методи дослідження історичних явищ.

Праця конференції провадилася і на пленумі і в окремих секціях. Секцій було п'ять: 1. секція історії В.К.П., 2. секція історії народів С.Р.С.Р., 3. секція історії Західної Європи, 4. секція соціологічна та 5. секція методології й методики.

На пленумі була заслухана доповідь проф. М. М. Покровського: «Стан сучасної історичної науки й завдання істориків-марксистів». Доповідь ця передавала ті враження, що їх дістав доповідач, пробуваючи літом 1928 р. в Берліні на тижні радянської історичної науки та на всевітньому конгресі істориків в Осло (Норвегія).

Ставлення істориків буржуазних держав до історичної науки в Радянському Союзі характеризується, на думку М. М. Покровського, стриманою зневажливістю, поєднаною з великою зацікавленістю до того, що робиться в Союзі. Окремі буржуазні учені в своїх працях близько підходять до методи марксистського дослідження, але загалом помітна відсталість наукової думки та отруєність настроями націоналізму та взаємної конкуренції.

Супроти течій буржуазної історичної науки марксистська наука повинна вести завзяту боротьбу, опанувавши науково-технічним апаратом дослідження, що ним володіє буржуазна наука.

Проф. М. Покровський вже на секційному засіданні відчитав ще одну доповідь, що по суті доповнювала першу, а саме на тему: «Ленінізм і масові рухи в російській історії». В цій доповіді автор яскраво сформулював основні принципи, що на них має ґрунтуватися праця історика-ленінця. Історик-марксист, що йде шляхом Маркса та Леніна, це є той історик, що визнаючи економічний фактор історичного розвитку та класову боротьбу, разом із тим приймає і політичні висновки революційного марксізму, тоб-то визнає диктатуру пролетаріату.

Робота конференції по секціях проходила досить жваво. Було прочитано понад 40 доповідів. Секція по історії партії демонструвала великі досягнення досліджень в цій галузі, і один з доповідачів в цій секції відомий дослідник В. Невський навіть знайшов вже можливим поставити питання про «історію партії» як науку.

Секція історії Заходу також з успіхом продемонструвала роботу істориків-марксистів особливо над дослідженням західно-європейських революцій XIX в.

В соціологічній секції центральною доповіддю безперечно була доповідь акад. М. Я. Марра, що зрештою результати своїх «яфетитологічних» дослідів в їх лінгвістично-методологічній частині.

Спроби Марра зв'язати лінгвістику з економікою і соціальним устроєм звернули на себе увагу марксистів і дають деякі підстави говорити про «яфетичну» теорію Марра, як про «марксізм в лінгвістиці».

Надзвичайно інтересними і актуальними були дебати в секції методології та методики з приводу того, чи на історичній основі мають бути основані програми суспільствознавчого навчання по радянських школах. В резолюціях по цьому питанню перемогли оборонці «історизму».

Для українських істориків найбільш важливою була робота в секції історії народів С.Р.С.Р. Цю назву, як пояснив проф. М. Покровський, було дано секції в заміну традиційної назви: «русская история». В цій секції виступав з доповіддю про «антимарксістські течії» в українській історії проф. М. І. Яворський.

Обмежений часом, він не міг докладно аргументувати своїх думок, до того ж його характеристики були часто суб'єктивними. Так М. Яворський відзначив на Україні школу та напрямки акад. М. С. Грушевського, що, мовляв, базується на визнанні безкласовості українського історичного процесу, поруч цього напрямку існує напрямки акад. Д. І. Багалія, що йшов шляхами «аполітичного документалізму» свого учителя В. Антоновича, а нині здекларував себе, як марксист, далі називав М. Яворський істориків-економістів, що марксістське дослідження заміняють дослідження економічних процесів на Україні та істориків, що орудуючи марксістською фразеологією, стоять на ґрунті національно-української відрубності. Okремо від всіх цих напрямків ставив М. Яворський напрямки теоретики «трудої монархії» В. Липинського.

На жаль проф. М. Яворський не сказав у своїй доповіді нічого про досягнення марксістської історіографії на Україні, хоч перелічив мало не всі імена відомих українських істориків, крім свого. Біля доповіді М. Яворського виникли дебати, де були делегатами з України (т.т. Гуревич, Рубач) поставлено питання про елементи «великодержавництва» у деяких російських істориків. Виступи поодиноких промовців з цього приводу показували, що обвинувачення українських делегатів мали під собою деякий ґрунт.

Один з молодих російських істориків спробував був узагальнити деякі неточні соціологічні формулювання, що він їх познаходив у старому підручнику М. Яворського, і ті давні помилки пробував трактувати, як взагалі характерне явище для істориків-марксистів на Україні.

Так само оставило слід неповного погодження і питання щодо форм організації істориків-марксистів в окремих республіках.

Вже після з'їзду це питання стало предметом обговорення в українській радянській пресі. Але, не зважаючи на ці непорозуміння, що цілковитого розв'язання на конференції не знайшли, конференція пройшла під знаком великого піднесення і ствердила, що в Радянському Союзі вже не тільки сформувалась, але і до великих досягнень дійшла марксо-ленінська школа істориків-дослідників, перед якою відкривається широка майбутність.

О. Гермайзе.

А. Ф. Дучинський (посмертна згадка). 14 грудня минулого 1928 року в Москві, після закінчення з'їзду істориків-марксистів, помер Антонін Філаретович Дучинський. Небіжчик, особливо останніми роками, досить інтенсивно працював над питанням місцевої історії, вивчаючи матеріали Полтавського Краєвого Історичного Архіву й дочасна смерть його є чималою втратою для нашої історичної науки.

Покійний А. Ф. Дучинський народився на Волині в м. Судилкові Ізяславського повіту 4 серпня 1880 року. Як син сільського попа, нижчу освіту дістав у духовній школі, середню—в духовній семінарії на Волині ж, але далі змінив свій шлях і з власного вибору подався до світської вищої школи. Як вихованець духовної семінарії, він міг вступити лише до одного з трьох українних університетів—томського, юрьєвського та варшавського, що за своїм статутом приймали з деякими додатковими іспитами таких кандидатів. Найближчим до Волини був останній варшавський,—туди й подався А. Ф. (1902 р.), а коли потім революція відчинила семінаристам двері й інших університетів, то А. Ф. перейшов до старішого в кол. Росії—московського університету, якого й закінчив по історично-

філологічному факультету року 1907. Вийшовши з університету, небіжчик одержав посаду викладача історії та географії в проскурівській (на Поділлі) реальній школі та жіночій гімназії, але через три роки перейшов уже до Полтави, де також був за викладача в реальній школі та жіночій маріїнській гімназії, аж до радянської шкільної реформи.

Революція 1917 року спричинилася до великого піднесення енергії Ант. Філатовича; важко навіть перерахувати ті заклади, у яких він працював: у трудшколі, у педшколі; деякий час був за старшого інспектора народівити та за інструктора політосвіти при військовій комісаріяті; працював на загально-освітніх курсах для дорослих, організував історичний кабінет при педсекції музею, читав історію ревруху в народньому університеті, був керівником семінару соціального виховання на губерніяльних учительських курсах та курсах по дитячому рухові, читав лекції історії класової боротьби в садовому, індустріальному та вечірньому робітничому технікумах. Але основною роботою А. Ф. було лекторування в педвишах: в учительському інституті, потім педкурсах ім. Драгоманова, педтехнікумі і зрештою в І.Н.О. На педкурсах та в педтехнікумі він довгий час був навіть за завідувача—то всією установою, то лише навчальною її частиною.

Переходячи тепер від цих сухих біографічних фактів до внутрішньої характеристики небіжчика, мусимо підкреслити одну основну рису, що проходить через усе його життя: це невпинне змагання до знання. Показовим з цього боку є вже самий той факт вступу до університету після духовної школи, а ще більш показовими є його закордонні подорожі з освітньою метою («мандрував для поширення освіти»—*curriculum vitae*) до Австрії, Німеччини, Франції, Італії, Швейцарії та Англії для взаємознання «з школою, музеями й культурним життям» (там же). Ще більше цінні цим подорожам надає те, що їх було проваджено на мізерну платню вчителя середньої школи. З відкриттям у Полтаві юридичного факультету (1918—1919 р.р.) А. Ф. слухав там лекції правничих дисциплін—з тією ж метою поширити свої знання. Небіжчик любив також слідкувати за рухом науки на Україні, як і в Росії та за кордоном, відвідуючи наукову книгозбірню, користуючись закордонною пресою в книгозбірні С.Н.Р. та збираючи власну книгозбірню, з котрої й ми дечим користувались.

Другий інтерес, що його виявляв небіжчик, це був інтерес до місцевої історії, що базується на архівних документах. Так на Волинні й Поділлі, як і на Полтавщині, небіжчик активно працював у галузі місцевої історії, вишукуючи відповідні матеріали й складаючи на їх підставі свої наукові розвідки. В Полтаві він був членом Ученої Архівної Комісії й співробітником ГубКОПИС'у, для якого зробив цінне придбання, перевізши до Полтави з Яготина дуже коштовний архів кн. Репніних, спадкоємців Розумовських. З наукових праць на цьому полі в своїм *curriculum vitae* небіжчик занотував оці: 1) С. Ордынці Староконстант. у. «Историко-экономический очеркъ», 1906; 2) Емиграція крестьянъ южной Волини въ Америку, 1907; 3) Къ заботамъ кн. А. Б. Куракина о судоходствѣ рѣкъ въ Малоросіи («Труды Полтав. Уч. Ком.», в XI, 1914 г.); 4) Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901—1905 років («За Сто Літ», т. II); 5) Історичні матеріали для керівника екскурсії до пам'ятника Котляревського; 6) З студеньких літ Нероновича («За Сто Літ», т. III); 7) До біографії Русова («За Сто Літ», т. IV); 8) Нарис повстання М. Пушкаря (готувався до друку). Інші були зачитані в Полтавському Науковому Товаристві, але здається до друку не призначалися.

Поруч з педагогічною та науковою роботою А. Ф., слід відмітити також і його громадську роботу. Він, напр., був одним з ініціаторів заснування народнього університету в Полтаві, брав активну участь у перебудові шкіл на Полтавщині, був делегатом і доповідачем на 2-ій всеукраїнській педконференції та на учительських з'їздах, був членом бюро (секретар) С.Н.Р., членом міської ради тощо.

Слід відмітити ще надзвичайну скромність небіжчика. Він не любив висуватися наперед, не вмів галасувати, але працював ґрунтовно й сумлінно на кожній ділянці, де тільки йому доводилося працювати. Особливо ж визначився як

досвідчений педагог, і на цьому полі здобув собі визнання серед місцевого вчителства.

Революційний здвиг відбився на світогляді А. Ф. в той спосіб, що він почав засвоювати марксієвську методу, хоч і не встиг ще прикласти її в повній мірі до своєї наукової роботи, в своїх же лекціях безперечно старався дотримуватися марксієвського викладу. Дуже цікавлячись марксознавством А. Ф. узяв собі командировку від І.Н.О. на всесоюзний з'їзд істориків-марксистів, який і став для нього за останнє поле діяльності. З чорногою зшитку небіжчика видко, що він уважно вислухував і занотовував зачитувані на пленумі з'їзду доповіді, активно працюючи і в комісіях. Оця напружена праця перевтомила його виснажений організм, а нетактовні виступи деяких осіб проти українських учених викликали хвилювання, що не пройшло йому даремне. Уранці 4 грудня, після спокійної ночі, в небіжчика пішла кров горлом. «Ось наслідок напруженої праці в Москві», пише він у своїй останній записці до дружини. Ця напруженість може б і не скінчилася так катастрофічно, коли б не поранення, що його дістав небіжчик від шальної кулі, скинутої з німецького аероплану 1919 року, що, пробивши йому плевру, лишилася в животі. «Я ношу в собі смерть», не раз говорив своїм знайомим небіжчик, але що рана затягнулася й нічим особливо не виявилася, то він не дуже звертав на неї уваги. «Очевидно, полтавські лікарі моєї хвороби добре не знали», пише А. Ф. після першого кров'яного попередження. «Лежу 3-й день у Феді (брат), займаю чужу постіль, їх стісняю, а майбутнє—темна ніч, могила». Почавши ніби поправлятися після першого вилливу крові, А. Ф. при зустрічі з братом, знову залився кров'ю, й коли лікарі заходилися її тамувати (між иншим, кінською сивороткою) зробилася гангрена легенів і смерть. Ще задовго до смерті, небіжчик у розмові з близькими висловлював бажання, щоб його трупа було спалено, перед смертю повторював теж. Отже трупи його було крематизовано і в урні привезла його дружина до Полтави, де й поховано. В урну покладено місцевий часопис («Більшовик Полтавщини») з жалібними оповітками про день похорон.

П. Клепацький.

ГНАТ ПАВЛОВИЧ ЖИТЕЦЬКИЙ.

Тяжку і ненагородиму втрату понесла Історична Секція Укр. Академії Наук і «Україна» в особі одного з найближчих і найактивніших співробітників Гната Павловича Житецького, що передчасно і несподівано закінчив путь свого життя в ночі під 9 квітня. Хто бачив небіжчика не то що на святі 40-ліття його діяльності 14 червня¹⁾, а навіть на останніх редакційних зборах 30 грудня, не міг ані передчувати такого скорого закінчення сеї жвавої творчої праці. Г. П. був повний енергії, повний плянів, і клопотався тільки, щоб його праці—розпочаті і задумані—могли виходити без затримки. На столі його була вже майже закінчена праця про київських революціонерів-народників 1879 року, за нею мала йти праця про Костомарова, про Стару Громаду в 1870-х роках, книга про Гоголя, що вимагала ще останньої ревізії, і т. д. Не тільки сам автор, але і ніхто з його товаришів не передчував всеї ефемерности сих планів. Правда, фізика Г. П. не була сильною; з свого петербурзького життя він вернувся до Києва в 1918 р. доволі хилим, а тяжкі роки 1920—1922 ще більше підірвали його фізичні сили. Та методичний, розмірений спосіб життя привів їх до рівноваги, як здавалось, і ніщо не віщувало такої близької катастрофи. Але в грудні 1928 р. Г. П. захорював грипою і передчасно почавши виходити, застудився, попав у скоротечні сухоти і протягом трьох місяців дійсно згорів, зтопився як свічка на очах у всіх. До останньої години не здавав собі справи з свого катастрофічного положення, був певний

¹⁾ Див. про се «Україну», 1928 р. кн...

скорого одужання, докінчення розпочатих праць і т. д., і так заснувши ввечері 8 квітня, коло 10 години, вже більше не прокинувся. 11 квітня його поховано поруч його батька, на новім Байковім кладовищу, серед промов його товаришів з Історичної Секції, редакції «України» і Всенародньої Бібліотеки України, де він працював від її заснування, будши одним з організаторів її, зокрема—її Рукописного Відділу, котрим керував.

Що додати до сеї сумної вісти? Читачі «України» в курсі праць покійного з останніх літ—що були взагалі роками найбільшого розвіту його наукової творчости. З відновленням «України» покійний висловив прохання, щоб Редакція у кожній книжці містила щось з його праць, і дійсно, майже не було ні одної книжки «України», де б не було чи ширшої статті, чи меншої замітки, чи рецензії його. Рідке з великих комеморативних засідань Історичної Секції обходилося без доповіді небіжчика, що прослухувалася з великою увагою. Тісний звязок його з українським життям останніх десятиліть XIX в., родинні традиції, неустання праця над невиданими творами і кореспонденцією українських діячів зробила його єдиним в тім роді знавцем і історіографом українського життя другої половини XIX в. Ледви чи хто замістить його в сім!

Перед редакцією «України» й Історичною Секцією лежить тепер завдання—приготовити до друку і опублікувати те, що лишив недокінченим дорогий і незабутній товариш!

Честь його пам'яті!

М. Грушевський.

12 квітня 1929 р.

Sommaire.

M. Vozniak, Un specimen de chanson ukrainienne de XVII-e	3
K. Kharlampovytch, Le procès des Haïdamaks à Nijyn en 1751	38
D. Hrakhovetsky, Le mariage de Semen Horkoucha	47
V. Chtcherbyna, La province et la ville de Kiev au commencement du XX-e siècle	54

Matériaux pour servir à l'histoire sociale et littéraire d'Ukraine au XIX et au début XX-e s.

Une ode de l'an 1810, par S. Kozlov (p. 60). De la jeunesse de Drahomanov, par J. Eisenstock (p. 61). Matériaux nouveaux pour la biographie de A. Konysky, par N. Ivanenko (p. 61). P. Kouliche sur la société de st. Cyrille et Methode, par Ign. Jytetsky (69). La vie et l'oeuvre de L. Tolstoi dans les archives de Tchernyiv, à propos du 100-e anniversaire de sa naissance, par B. Cheveliv (p. 71). V. M. Iastrebov (pour le 30-e anniversaire de sa mort) par N. Braker (p. 80). Les Ukrainiens remarquables que j'ai connus, par A. Berlo (p. 92).

Revue bibliographique.

V. Dorochenko, Ukrainica à l'étranger en 1927	102
Bibliographie critique (p. 127—168).	
Chronique (p. 168—177).	

Le Recueil de Kiev, archéologie, histoire, art. Thèse de promotion de L. Okynchevytch: „Conseil Générale de l'armée Zaporogue“. La conférence de A. Baranovytech sur la pisciculture dans les domaines seigneuriales au XVIII s. A la mémoire de Marko Vovtchok, par S. Ch. Première conférence internationale des historiens marxistes, par O. Hermaïse. A. F. Douchynsky (nécrologue), par P. Klepatsky. I. P. Jytetsky (nécrologue), par M. Hrushevsky.

З М І С Т

Стор.

РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ:

Михайло Возняк, Цікава пам'ятка української пісенности XVII в.	3
Костянтин Харлампович, Як судили гайдамаків у Ніжині 1751 р.	38
Дмитро Граховецький, Одружіння Семена Горкуші	47
Володимир Щербина, Київ і Київщина на початку XIX в.	54

МАТЕРІАЛИ З ГРОМАДСЬКОГО Й ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ

XIX І ПОЧАТКІВ XX ст.:

Ода 1810 року, <i>подав Сергій Козлов</i>	60
З юнацьких літ М. Драгоманова, <i>подав Ієремія Айзеншток</i>	61
З життя О. Я. Кониського (нові матеріали), <i>подав Микола Іваненко</i>	65
П. О. Куліш про Кирило-Методіївське Товариство, <i>подав Іштат Житецький</i>	69
Відгомони життя і творчости Лева Толстого в Чернігівських установах (з нагоди 100-річчя з дня народження Л. Толстого), <i>подав Борис Шеселів</i>	71
Володимир Миколаєвич Ястребов (до тридцятих роковин смерті), <i>подала Наталія Бракер</i>	80
Мої знайомства з деякими українськими дячами, <i>подала Ганна Берло</i>	92

БІБЛЮГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД:

Досягнення Української науки в 1927 році:

Володимир Дорошенко, Українознавство поза межами УСРР за рік 1927	102
---	-----

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

<i>К. Харлампович</i> : І. Огієнко, Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність, I, 1927	127
<i>С. Гаєвський</i> : П. Сакулін, Русская литература, I, 1928	133
<i>І. Крип'якевич</i> : W. Hejnosz, Ius Ruthenicale, I, 1928	136
<i>М. Карачієвський</i> : Е. Сіцінський, Оборонні замки Західнього Поділля XIV—XVII ст., 1928	137
<i>М. Петровський</i> : др. С. Наріжний, „Московська служба“ Івана Виговського, 1928	140
<i>Його ж</i> : др. В. Герасимчук, Смерть Івана Виговського, 1928	140
<i>М. Новицька</i> : К. Берладіна, Матеріали з історії українського образотворчого гаштування, 1927	142
<i>В. Сіцинський</i> : Д. Щербаківський, Українське мистецтво, II, 1928	144
<i>С. Шамрай</i> : В. Рибинський, До історії Жидів на Лівобережній Україні в пол. XVIII ст.	146
<i>А. Степович</i> : Нові студії з історії Києва В. І. Щербини, 1926	148
<i>К. Копержиский</i> : З. Гуревич, Молода Україна, 1928	151
<i>С. Шамрай</i> : Записки Іст. Філ. Від. ВУАН, т. XVII: Праці Історичної Секції, кн. III, 1928	154
<i>К. Копержиский</i> : Записки Іст. Філ. Від. ВУАН, т. XVI, XVII, XIX, 1928	157
<i>К. Харлампович</i> : Записки Полтавського ІНО, I—IV	162
<i>М. Грушевський</i> : Z dějin Východní Evropy a Slovanstva, 1928	166

ХРОНІКА:

„Київські Збірники археології й історії, побуту й мистецтва“	168
Прилюдна оборона праці Л. Окиншевича: „Генеральна (козацька) рада на Україні—Гетьманщині XVII—XVIII ст.“, <i>подав С. Г.</i>	168
Доповідь О. І. Барановича про панське ставове господарство XVIII в.	171
Вшанування пам'яті Марка Вовчка, <i>подав С. Шамрай</i>	172
І-ша всесоюзна конференція істориків-марксистів, <i>подав О. Гермайзе</i>	173
А. Ф. Дучинський (посмертна згадка), <i>подав П. Каленякий</i>	174
І. П. Жвтецький (некролог), <i>подав М. Грушевський</i>	176

